

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия философии, культурологии и политологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Philosophy, Culture and Political Science

№4 (74)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ СЕРИЯСЫ.

№4 (74) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16505-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-3 ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жансүгірова Ж.А., саяси ғ.к. (Қазақстан)

Телефон: +7 701 018 8821

E-mail: Jazira55@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қарабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мұсатаев С.Ш., саяси ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұрышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела (Asuncion Lopez-Varela), PhD, профессор, Комплутенс университеті (Испания)

Каплан Синтия (Caplan Cynthia), PhD, профессор, Калифорния университеті (АҚШ)

Кэтлин Адамс (Catlin Adams), PhD, профессор, Лойола университеті (АҚШ)

Петрик Джеймс (James Patrick), PhD, профессор, Огайо университеті (АҚШ)

Питер Финке (Peter Finke), PhD, профессор, Цюрих университеті (Швейцария)

Быков И.А., профессор (Ресей)

Бегалинова К.К., профессор (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Сапарова Д., PhD докторанты (Қазақстан)

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Философиялық ой және сұқбат, толеранттылық мәселесі, мәдениетті зерттеу әдіснамалары, саяси құндылық және интеграция мәселелерін қамтиды.

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

ИЙСКИЙ ИНДЕКС
ГОГО ЦИТИРОВАНИЯ
ience Index

**ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**
БАСПА ҮЙІ

Жоба менеджері

Гүлмира Шахкозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева

Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 15941

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 9,8 б.т. Тапсырыс № 14098.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында
басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

1-бөлім
ФИЛОСОФИЯ

Section 1
PHILOSOPHY

Раздел 1
ФИЛОСОФИЯ

A.H. Zholomanova* **B.I. Karipbaev**

Karaganda State University named after E.A. Buketov, Kazakhstan, Karaganda

*e-mail: zholomanovaa@mail.ru

SPIRITUAL ASPECTS OF HUMAN SELF-IDENTIFICATION IN THE CONTEXT OF THE PURANIC VEDIC TREATISES

Spiritual comprehension of one's own place in this world, awareness of oneself, one's own mission by the human community and an individual human unit in particular, is of everlasting importance. Since the presence of self-identification is a kind of acquisition of the frame of the personality, the value guideline, the personality should first of all find answers to these questions and only then live in this world. But the rapid course of daily events, the existence in the plane of consumer values, constantly changing events does not allow a person to acquire a conscious state in the development of this issue.

The article aims to expand the boundaries of self-awareness as a person through the ancient Indian knowledge of man, his spiritual component, in terms of the ancient Puranas, Srimad-Bhagavatam – the quintessence of Vedic knowledge.

The study of the topic of self-identification of the human person in the spiritual aspect through the prism of ancient Eastern philosophical sources, since the truth should be sought in antiquity, contains the scientific significance of the work. It is obvious that the research and inventions of subsequent generations of philosophers formed the state of the worldview crisis of modern society. Any stable worldview presupposes the presence of a clear position on the issue of a person's self-identification; accordingly, the root of the problems should be sought in who the person believes himself to be. The Puranic scriptures consider the answer to this question to be meaningful, since depending on this, a life paradigm, a worldview perspective will be built.

The value of this study consists in studying the topic of self-identification, which is manifested in the modern world extremely vaguely or not at all studied, which gives rise to spiritual, personal and ideological crises. The special value of the work in the application of ancient oriental sacred texts for solving modern problems, this testifies to the practicality of the ancient texts of the ancient civilization of Bharata-Varsha.

The study of Puranic texts will allow us to correlate modern paradigms of the worldview with other points of view and take into account the importance of the spiritual platform of human nature, which means awareness of oneself as a soul.

Key words: self-identification, spirituality, Vedas, ancient Indian philosophy, worldview.

А.Х. Жоломанова*, Б.И. Карипбаев

Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.

*e-mail: zholomanovaa@mail.ru

Пурандық ведалық трактаттар контексіндегі адамның өзін-өзі сәйкестендіруінің рухани аспектілері

Адамның осы әлемдегі өз орнын рухани ұғынуы, өзін-өзі, өзінің миссиясын адамзат қауымдастығы және жеке адам бірлігі ұғынуы мәңгі маңызды болып табылады. Өзін-өзі сәйкестендірудің болуы жеке тұлғаның шеңберін, құндылық бағдарын игерудің бір түрі болғандықтан, тұлға ең алдымен осы сұрақтарға жауап іздеп, содан кейін ғана осы дүниеде өмір сүруі керек. Бірақ күнделікті тіршіліктің жедел жүруі, тұтынушылық құндылықтар жазықтығында болуы, үнемі өзгеріп отыратын оқиғалар адамға бұл мәселені дамытуды саналы күйге ие болуға мүмкіндік бермейді.

Мақала адамның ежелгі үнділік білімі, оның рухани компоненті, тұлға ретінде өзін-өзі тану шекараларын ежелгі Пуранас, Шримад-Бхагаватам – ведалық білімнің квинтэссенциясы тұрғысынан кеңейтуге бағытталған.

Жұмыстың ғылыми маңызы ежелгі шығыс философиялық қайнар көздерінің призмасы арқылы адамның рухани аспектісінде өзін-өзі сәйкестендіру тақырыбын зерттеуде жатыр, өйткені шындықты ежелгі дәуірден іздеу керек. Философтардың кейінгі буындарының зерттеулері мен өнертабыстары қазіргі қоғамның дүниетанымдық дағдарыс жағдайын қалыптастырғаны анық. Кез келген тұрақты дүниетаным адамның өзін-өзі сәйкестендіру мәселесінде нақты ұстанымның болуын болжайды; сәйкесінше, проблемалардың түп-тамырын адам өзін кім деп санайтынынан

іздеу керек. Пуран жазбалары бұл сұрақтың жауабын мағыналы деп санайды, өйткені соған байланысты өмірлік парадигма, дүниетанымдық көзқарас құрылады.

Бұл зерттеудің құндылығы қазіргі әлемде рухани, жеке және идеологиялық дағдарыстарды тудыратын өте түсініксіз немесе мүлдем зерттелмеген көрінетін өзін-өзі сәйкестендіру тақырыбын оқуда жатыр. Ежелгі шығыстық қасиетті мәтіндерді заманауи мәселелерді шешуге қолданудағы жұмыстың ерекше құндылығы, бұл ежелгі Бхарата-Варша өркениетінің ежелгі мәтіндерінің практикалық екендігін көрсетеді.

Пуран мәтіндерін зерттеу бізге дүниетанымның заманауи парадигмаларын басқа көзқарастармен корреляциялауға мүмкіндік береді және адам табиғатының рухани платформасының маңыздылығын ескереді, бұл жанның өзін-өзі тануын білдіреді.

Түйін сөздер: өзін-өзі сәйкестендіру, руханилық, ведалар, ежелгі үнді философиясы, дүниетаным.

А.Х. Жоломанова*, Б.И. Карипбаев

Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда

*e-mail: zholomanovaa@mail.ru

Духовные аспекты человеческой самоидентификации в контексте пуранических ведических трактатов

Духовное осмысление собственного места в этом мире, осознание самое себя, собственной миссии человеческим сообществом и отдельно взятой человеческой единицей, в частности, имеет непреходяще важное значение. Так как наличие самоидентификации – это, своего рода, обретение каркаса личности, ценностного ориентира, то личности следует, в первую очередь, обрести ответы на данные вопросы и лишь затем «проживать жизнь». Но стремительный ход ежедневных событий, существование в плоскости потребительских ценностей, постоянно меняющихся событий не позволяют человеку обрести осознанное состояние для освоения данного вопроса.

В статье преследуется цель расширить границы осознания себя личностью посредством древнеиндийского знания о человеке, его духовной составляющей, в части древних Пуран, Шримад-Бхагаватам – квинтэссенции ведического знания.

Научная значимость работы заключается в исследовании темы самоидентификации человеческой личности в духовном аспекте через призму древневосточных философских источников, так как истину следует искать в древности. Очевидно, что изыскания и измышления последующих поколений философов сформировали состояние мировоззренческого кризиса современного общества. Любое устойчивое мировоззрение предполагает наличие внятной позиции в вопросе самоидентификации человека, соответственно корень проблем следует искать в том, кем полагает себя человек. Пуранические писания считают ответ на этот вопрос смыслообразующим, так как в зависимости от этого будут выстраиваться жизненная парадигма, мировоззренческий ракурс.

Ценность данного исследования состоит в изучении темы самоидентификации, что проявлено в современном мире крайне расплывчато, что, в свою очередь, порождает духовный, личностный и мировоззренческий кризисы. Особенная ценность работы заключается в применении древневосточных сакральных текстов для решения современных проблем, это свидетельствует о практичности текстов древней цивилизации Бхарата-Варша.

Изучение пуранических текстов позволит соотнести современные парадигмы мировоззрения с иными точками зрения и принять во внимание значимость духовной платформы человеческой природы, что означает осознание себя душой.

Ключевые слова: самоидентификация, духовность, веды, древнеиндийская философия, мировоззрение.

Introduction

The value and importance of this topic can hardly be overestimated, since all subsequent development, the vector of a person's life directly depends on who he considers himself to be in this world. The problem of personal self-identification is posed by government officials at the political level. This testifies to the actual

presence of a problem in society, since ignorance of one's own nature by a person, a representative of society, a lack of understanding of his own way in life causes negative processes in society, social crises.

The object of research is the process of human self-identification, the subject is the substantiation of the spiritual component in this process through the prism of Vedic knowledge.

The scientific hypothesis is that only awareness of oneself by the soul and the presence of a serious spiritual life is the only correct version of human self-identification, which will fill a person's life with meaning. Since material values are temporary in nature and it is natural for a person to put them at the center of his own life, their loss leads to various kinds of crises.

Research methods

When researching this topic, the methods of integrity, consistency, specific oriental approach, logical and historical unity were used. The study was conducted on the basis of ancient Indian sacred treatises, a critical analysis of the state of modern methods of self-identification. The scientific approach, for the most part, involves an appeal to modern sources when studying the topic, a different, non-standard approach is involved here, an appeal to the ancient philosophical annals, the Srimad-Bhagavatam, the Bhagavad-Gita, in general, to the texts of the Puranas.

The fundamental question in defining the self-identification of a human person is the question: "Who am I?" If we discard all social statuses and roles, then there are two basic answers, body or soul. The answer to it is essential, depending on the answer to it, there are two types of self-identification, two worldview positions. If one posits oneself as a body, then a materialistic worldview is built, if one is a soul, then a spiritual one.

The materialistic nature of human self-identification in modern society

In the Srimad-Bhagavatam it is said that modern materialists will not hesitate to object that it is not man's destiny to devote his whole life to theosophical and theological controversies. Modern man lives in the hope that scientific advances will allow him to live forever, which is why there are so many theories about how to prolong life. But humanity does not really care about what quality this life will be filled with. But the Srimad-Bhagavatam states that «the goal of life is not to achieve universally recognized economic or scientific and technological progress for the sake of food, drink, sex and entertainment, as the adepts of the philosophy of hedonism teach. In fact, the real goal of life is tapasya, purification, which helps to achieve eternity when his life in this material body comes to an end» (Srimad-Bhagavatam 2009a: 161). Tapasya also means austerity, restriction, since unlimited gratification

of the senses, to an unconditional degree, provides disease, crises, depression and, ultimately, leads to degradation, which is observed in the current society.

People with materialistic values are characterized by the idea of maximizing their life, they believe that there is only one life, so they strive for a comfortable existence. In fact, the idea of extending life expectancy alone does not guarantee the progress of the human community. In fact, this indicates that people who are exclusively engaged in improving the "animal" life, which is reduced to food, defense and mating, have only animal needs, and it cannot improve the quality of consciousness in modern society. It indicates that people who are exclusively engaged in improving the "animal" life, which is reduced to eating, breathing and mating, – have the same animal needs, which ultimately does not contribute to the improvement of the state of society.

Srimad-Bhagavatam also testifies to the fact that Andha-tamisra (feeling of death) formulates the principle that with the death of his body everything disappears, is annihilated. A similar paradigm is inherent in atheists. The materialists accept themselves as the body, therefore, with the death of the body, personality disappears. As a consequence, identification with the body gives rise to the idea of getting as much pleasure as possible from this life. The ideas of such people are as follows: «While you live, do not deny yourself luxury and wealth. Don't be embarrassed if you commit so-called sins. Eat as much as possible. You can beg, borrow, mortgage, steal, and do not think that later you will have to pay for it, throw all this nonsense out of your head, for you will disappear with the death of your body. Whatever one does in this life, he is not responsible for anything» (Srimad-Bhagavatam, 2013, p. 307).

«You should understand that this world is a place of suffering – duhalayam asasvatam, duhalayam is a place of suffering, asashvatam is transient. Material life is a life of suffering, and this world is transitory» (Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. 2014a, p. 32).

Spiritual comprehension of the phenomenon of self-identification

A person, in an attempt to understand himself, obviously collides with his own body, therefore he is driven by bodily needs. How can you become aware of your spiritual component? What is the essential difference between body and spirit? The sacred texts of the Bhagavad-gita indicate that our body is

constantly undergoing changes, therefore it does not exist forever. While the eternal soul, regardless of the changes occurring in the gross body and psyche, always remains unchanged, it does not change its nature. This is the difference between body and soul. Man is able to come closer to understanding the nature of the Supreme carefully studying oneself: the individual living entity and the Supreme Lord are related as part and whole. The living entities are the supreme energy of God. (Bhagavad Gita 2017a, p. 100).

How is it possible to realize that the soul is you? Materialistic methods of comprehension are not suitable here, it is necessary to look for answers in spiritual sources.

Yam hi na vyathayanti ete purusam purushabha
Sama-dukha-sukham dhīram with mrtatvaya kalpate

“Anyone who really wants to achieve the highest level of spiritual self-knowledge and is not affected by either joy or sorrow will certainly be liberated. One who is determined to attain perfection chooses sannyasa, the path of renunciation, which is full of difficulties. A person who overcomes these difficulties ultimately achieves an important goal of the spiritual path – realizes his spiritual nature” (Bhagavad-Gita 2017b, p. 99).

That which permeates the material body is indestructible. No one can destroy an immortal soul. The action of individual consciousness is possible only within the framework of this body. The sensations experienced by one body cannot be felt to the same extent by another. The reason is that there is a separate individual soul in every body. This is obvious, since each person has his own individual consciousness. A tiny spiritual spark is the driving force of the physical body, and then its influence spreads to the whole body. A tiny spiritual spark is the driving force of the material body, and its influence extends to the whole body. When the soul is cleansed of the contaminating influence of material air currents, it fully manifests its spiritual nature. (Bhagavad Gita 2017c, p. 99)

Srimad-Bhagavatam Song 2, Chapter 1, Text 4:

dehapatya-kalatradishv
atma-sainyeshv asatsv api
tesham pramatto nidhanam
pasyann api na pasyati

«People without atma-tattva do not think about the real problems of life, because they are too attached to such unreliable manifestations of life as

their own body, children and wife. Despite sufficient experience, they do not realize the inevitability of death» (Srimad-Bhagavatam 2009b, p.18).

The material world is usually called the abode of death, in which every living being ultimately undergoes annihilation. In fact, the whole process of life can be reduced to a struggle with material nature, which brings death to all living beings. But throughout the history of mankind, people tend to believe that material science will ultimately lead them to immortality. This idea, which haunts the human community, is undoubtedly a great self-deception, the root of which is based in oblivion of the nature of the living soul. Actually, the living soul is not material nature. Since humanity is deprived of knowledge about the soul, people, in fact, are victims of their own ignorance and uselessly waste the priceless energy of human life in a futile search for immortality, which cannot be achieved in the material world.

“Thus material life is a need only to satisfy one’s own senses. Spiritual life means striving to serve God. This is the difference between material and spiritual life” (Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. 2014b, p. 56).

Higher spiritual perfection

Who can achieve the highest perfection? Only those who are on the platform of narayana-smṛti, that is, they constantly remember the Supreme Personality of Godhead. Is it accessible to a human being? This is possible only by association with a pure devotee.

kim pramattasya bahubhih
parokshair hayanair iha
varam muhurtam videam
ghatate sreyaṣe yatah

Thus, the most important goal of life is the acquisition of knowledge, eternity and bliss. People who are engaged only in satisfying animal needs, living according to the principle “we live once”, in fact, live their lives aimlessly. The Srimad-Bhagavatam talks about the meaning of bestowing life on a human being, a conditioned soul must achieve success in the spiritual realm, and the most accessible way leading to this is the prayer reading of the many holy names of God, which is observed in all religious traditions. (Srimad-Bhagavatam 2009c, pp. 32-33).

One should not unnecessarily increase one’s needs for material comforts. Man is constantly in

search of happiness, which is illusory. Man should not live like an animal. In this verse, Srila Sukadeva Gosvami states that the excess energy, which is more inherent in humans than in animals, should be used solely for self-realization. A progressive thought was also voiced that the development of civilization must be directed at restoring the lost relationship with God, which is possible only in the human form of life, since a person has reason and the ability to make a choice, a choice of oneself, one's own path. A person should realize the illusory nature of the surrounding material world, realizing that this is just another stay in a material body and try to put an end to the suffering of material existence. A person entangled in the net of material activity is captured by maya (illusion). So-called conveniences are not really conducive to the progress of civilization. On the contrary, they hinder him. (Srimad-Bhagavatam 2009d, p.77)

What does it mean to be in a transcendental position and be a perfect soul? The transcendental position means to be perfect, that is, to live in accordance with one's sanatana – dharma – the duty of the soul, to devote one's entire life to activities in the consciousness of the Lord.

This is confirmed in the Bhagavad-gita:
Sve sve karmani abhiratah
Samsiddhim labhate narah

"Every person is able to acquire perfection if he fulfills his duties, his duty." Samsiddhi means perfection. (Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. 2014c, pp. 63-64)

The Bhagavad-gita confirms the idea that achieving absolute perfection means returning to one's home, to the spiritual world, to God. That is, realizing oneself not as a material body, but as a spiritual soul means achieving the perfection of life. The next stage is Samsiddhi – devotion to service with devotion. The nature of a living being is to serve, service as a process is a priori a natural state of a living being, but being under the influence of maya (illusion), that is, in a state conditioned by the body shell, such a soul prefers to serve an illusion, a substitution of values takes place. Our material body is perishable, and by changing it to another, we lose everything that is associated with our temporary body (wife, children, society and state). This phenomenon is called samsara – a certain sequence of birth, disease, old age and death. Humanity is trying in vain to solve these problems, believing that it is within its power. But in reality, this cannot be solved materially, such

as through science. (Srimad-Bhagavatam 2009d, p. 82)

sthitir vaikuntha-vijayah
poshanam tad-anugraha
manvantarani sad-dharma
utayah karma-vasanah

Living beings are in the correct position, only accepting and obeying the laws of the universe, the laws of God. This position gives them the protection of the Supreme Personality of Godhead, and therefore they become peaceful. The existing laws of Manu are directing people's lives in the right direction.

One who follows all the rules and limitations of sad-dharma manifests intelligence that distinguishes man from lower beings, and therefore everyone should build his life in accordance with these rules. (Srimad-Bhagavatam 2009e, p. 564)

The Vedas say that materialistic people, with disdain for spiritual knowledge, go astray. The quality of thinking is very important, what our thoughts are doing. It is known that an idly wobbling mind is the devil's forge, if a person cannot set the right direction for his thoughts, that is, he does not control his mind, as a result, he will begin to think about what will cause him in the future misfortunes. Materialists tend to always choose insignificant, secondary goals, he proceeds only from material gain, which in reality is immortal, unimportant and transient, and therefore does not bring true satisfaction.

Souls who identify with the body usually tend to view nature as a place for their own sense gratification, in other words, souls who are deluded by the external energy of God are reborn in this world again and again.

What is the only sure way to achieve true eternal life? It is about returning to the abode of God, to the spiritual world, where there are no various types of suffering inherent in the material world, for example, birth and death. Bodily conditioned souls who have lost their relationship with the Creator are in ignorance and therefore want immortality in this material world. Therefore, being under the influence of the powerful force of maya, those who identify themselves with the body of the soul can finally forget about returning home, back to Godhead. The material world pushes them towards the pursuit of sense gratification, thus, they uselessly waste the invaluable potential of human life. The existing laws and rules of Manu (the ancestors of humanity), established by them for all subsequent generations

and eras, are called sad-dharma – they are a kind of instruction for people who, in order to achieve the most important goal of life, must follow this guide. Therefore, the way of life of people should be built in accordance with the desire to return to the Lord, and then activity towards this goal is a correct way of life. Devoted people who live in accordance with these attitudes will gain the protection of the Lord, his instructions, but nondevotees who act arrogantly and in ignorance without any guidance in life may become entangled in the karmic consequences of their largely meaningless activities.

The Katha Upanishads and Shvetashvatara Upanishads state that one of the functions of God is to support the life of an infinite number of living beings, providing them with everything they need, taking into account the specific activities of each of them, as well as the consequences of this activity. And this is manifested in the presence of paramatma that pervades every living being.

nityo nityanam cetanas cetananam
eco bahunam yo vidadhati kaman
tam atma-stham ye 'nupasyanti dhīras
tesham shāntih śhāśvatī netaresam

Katha Upanishad, 2.2.13 (<https://www.oum.ru/yoga/vedicheskaya-kultura/katkha-upanishada>)

Krishna revealed the wisdom of Vedic knowledge to Arjuna precisely for the purpose that all people could be able to use it. All Kurukshetras on the battlefield are actually eternal individual beings; they have never been born or died. The function of the eternal guardian of all living beings in the world, both conditioned by the bodily form of existence and liberated, according to the Vedic scriptures, is performed by God. Therefore, no living creature has and cannot have any reason for grief.

Thus, the Puranic texts assert that all living beings will retain their uniqueness, and also do not lose their individuality in the future. This is also stated in the Upanishads. Thus, the individuality referred to here has a spiritual basis. (Bhagavad Gita 2017d, p. 94)

Discussion

The study of ancient philosophical treatises made it possible to reveal a critical analysis of the materialistic basis of human self-identification, its inconsistency, temporality, unreliability, and as a result, a number of social problems are revealed. Srimad-Bhagavatam and other Puranic texts indicate the absolute importance of the spiritual aspect of

human self-identification, and this fact does not lose its relevance in any era. Since human nature is spiritual, it would be wrong to say: “I am a doctor, man, woman, old, fat, thin,” etc., it would be more correct to say: “I am a soul possessing the qualities of sat, chit, ananda” that means eternity, truth, bliss.

Conclusion and conclusions

According to the hypothesis of the article, only the awareness of oneself by the soul and the presence of a serious spiritual life is the only correct version of human self-identification, which fills a person's life with meaning. Since material values are temporary in nature and it is natural for a person to put them at the center of his own life, accordingly, their loss leads to various kinds of crises. And in reality, the entire modern situation in society, the ideological crisis, personality crises, the increase in mental deviations are proof of this. The fact is that in modern society the meaning of the terms “spiritual” and “spirituality” is distorted. Spirituality means being aware of oneself by the soul and, as a result, leading a spiritual lifestyle, achieving spiritual goals. A person who has realized himself as a soul experiences spiritual needs, has an urgent desire to satisfy them. The soul, being a part of the Absolute spirit, God, has a need to serve God by performing spiritual practices. According to Vedic knowledge, a person identified himself with the body and, accordingly, pursues bodily needs, which is the most important substitution in his life, and as a result, becomes the main cause of his problems. That is, there is a fundamental substitution and not of a secondary thing, but of understanding oneself, a kind of “bearing wall”, which gives rise to discord, the precariousness of existence, and the loss of self-identification.

A modern person, a scientist, an educated person neglects the ancient sources of knowledge, relying on his own statements, fabrications, assumptions, which ultimately led him to the current state of crisis. The mistake of modern people is that they are trying to change external circumstances, the political process, living conditions, the economy, while seriously changing their own qualities. In particular, ancient sources testify that a proud, envious person is not able to comprehend the truth, since he does not possess the quality of humble perception, does not know how to accept authority, and does not know how to distinguish truth from falsehood. That is, he is in an illusion, does not realize that he is imperfect, and, therefore, broadcasts imperfect, distorted knowledge, including about himself. That

is, attempts at self-identification without a spiritual aspect only indicate a delusion about oneself. That is, the soul dwells in oblivion about its nature, its task. Therefore, the ancient Indian scriptures, in particular, the Bhagavad-Gita, Srimad-Bhagavatam – the quintessence of Vedic knowledge give an exact assignment to human existence, the understanding

that he is a soul, dwelling in the changing conditions of this material world, the mission of serving God extends to it.

This knowledge is not esoteric, sentimental, the real purpose of writing this article is to study the problem of human self-identification through the prism of ancient, eastern, sacred sources.

Литература

- Бхагавад-гита как есть (2017). Комм. Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. пер. с английского. – Изд. 4-е. – М.: The Bhaktivedanta Book Trust, 800 с.
- Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. (2010). Раджья – видья – царь знания. пер. с английского. The Bhaktivedanta Book Trust, 128 с.
- Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. (2014). Совершенные вопросы, совершенные ответы. – М.: The Bhaktivedanta Book Trust, 144 с.
- Бхуриджан дас (2014). Самое сокровенное знание. Обзор Бхагавад-Гиты: Пер. с англ. – Изд. 1-е. – М. Издательство «108» 584 с.
- Ведическая книга смерти. Гаруда Пурана Сародхара: Древняя Индия. (2006) / Пер. с санскрита С. Неаполитанский. – 2-е, перераб. – М.: Амрита-Русь, 160 с.
- Кремо Майкл А. (2014). Деволуция человека / Пер. с англ. Н. Кунина, Б. Москвитин, А. Смирнов. – М.: Философская книга, 800 с.
- Сатсварупа дас Госвами (1989). Очерки ведической литературы. – М.: Би-би-си, 98 с.
- Степанянц М.Т. (1997). Восточная философия: Вводный курс. Избранные тексты. – М.: Восточная литература, 503 с.
- Памятники письменности Востока: Упанишады (1992) / Пер. с санскрита, введение и комментарии А.Я. Сыркина. – М.: Наука, 336 с.
- Шри Ишопанишад Бхактиведанта (2012). Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. The Bhaktivedanta Book Trust, 176 с.
- Шримад-Бхагаватам Песнь II (2009). Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. – М., The Bhaktivedanta Book Trust, 752 с.
- Шримад-Бхагаватам Песнь III, Т. 2 (2013). Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. – М., The Bhaktivedanta Book Trust, 592 с.
- Чаттерджи С., Датта Д. (1994). Индийская философия, пер. с английского. – М., Селена, 416 с.
<https://www.oum.ru/yoga/vedicheskaya-kultura/katkha-upanishada>

References

- Bhagavad Gita As It Is (2017). Comm. Bhaktivedanta Swami Prabhupada A.C. Transl. from English. Ed. 4th. M., The Bhaktivedanta Book Trust, 800 p.
- Bhaktivedanta Swami Prabhupada A.C. (2010). Rajya – vidya – the king of knowledge. Transl. from English. The Bhaktivedanta Book Trust, 128 p.
- Bhaktivedanta Swami Prabhupada A.C. (2014). Perfect questions, perfect answers. M.: The Bhaktivedanta Book Trust, 144 p.
- Bhurijan Das (2014). The most secret knowledge. Overview of the Bhagavad Gita. Transl. from English. Ed. 1th M. Publishing house “108”, 584 p.
- Vedic book of death. Garuda Purana Sarodhara: Ancient India (2006). Transl. from Sanskrit S. Neapolitan 2th, rev. M., Amrita-Rus, 160 p.
- Kremo Michael A. (2014). Human devolution. Transl. from English N. Kunina, B. Moskvitin, A. Smirnov, M., Philosophical Book, 800 p.
- Satsvarupa das Goswami (1989). Sketches of Vedic literature. M., BBC, 98 p.
- Stepanyants M.T. (1997). Eastern Philosophy: An Introductory Course. Selected texts. M., Eastern Literature, 503 p.
- Written Monuments of the East: Upanishads (1992). Transl. from Sanskrit, introduction and comments by A.Ya. Syrkin. M., Nauka, 336 p.
- Bhaktivedanta Swami Prabhupada A.C. (2012). Sri Isopanisad Bhaktivedanta. The Bhaktivedanta Book Trust, 176 p.
- Srimad-Bhagavatam Song II (2009). Bhaktivedanta Swami Prabhupada A.C. M., The Bhaktivedanta Book Trust, 752 p.
- Srimad-Bhagavatam Song III, part 2 (2013). Bhaktivedanta Swami Prabhupada A.C. M., The Bhaktivedanta Book Trust, 592 p.
- Chatterjee S., Dutta D. (1994). Indian philosophy. Transl. from English. M., Selenia, 416 p.
<https://www.oum.ru/yoga/vedicheskaya-kultura/katkha-upanishada>

М.Қ. Жақан*, Р.Н. Иманжүсіп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: madina_star90@mail.ru

ИБН СИНА ФӘЛСАФАСЫНДАҒЫ ТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ

Аталмыш мақалада Ибн Сина фәлсафасындағы таным мәселесіне ден қойылған. Яғни оның теориялық, идеялық бастаулары тұжырымдалған. Мақаланың мақсаты түйсіну мәселесіне, қабылдау мәселесіне, қиял мәселесіне жеке дара тоқталу болып табылады. Ибн Синаның таным үрдісі ол материалды әлемде заттардың пайда болу үрдісі ретінде түсіндіруі. Ойшыл тұжырымы бойынша материя мүмкіндік ретінде, ал ақыл-ой белсенді бастама ретінде өмір сүреді. Ал ақыл-ой Ибн Сина бойынша екіге бөлінеді, ол Құдайлық және адами. Біріншісі заттарға алғышарт болады, екіншісі олардың соңынан ереді. Зерттеу барысында авторлар мәселені жан-жақты зерттеуге ықпал ететін аналитикалық, тарихи, жүйелік және салыстырмалы талдау әдістерін қолданды.

Авторлардың пікірінше Ибн Синаның таным теориясындағы сауалдары, оның ішінде сезіну мәселелері өзгеше, ерекше талқыланады. Мысалы, Ибн Сина көру үрдісін түсіндіруде Платонның, Демокриттің және өзге де ежелгі грек философтарының көзқарастарына сыни қарайды. Және көру арқылы біз тек объективті заттардың түстерін ғана сезіне аламыз деп айтады. Бұл сезінушілік сыртқы заттардан сәулелерінің шағылысуы аясында болады.

Сонымен, Ибн Сина қиял мен елес шығармашылық танымның әр түрлі түрі болады деп айтқан. Тіптен осы түрлердің мазмұнын сезім арқылы сыртқы шындықпен байланыстыруға тырысты. Яғни олардың материалды субстратын тірі ағза миынан табуға талпынды.

Түйін сөздер: таным, таным теориясы, сыртқы сезім, ішкі сезім, түйсіну, шынайылық, қабылдаушылық, қиял, елес.

M.K. Zhakan*, R.N. Imanzhusip

Eurasian National university named after L.N. Gumilyov,
Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: madina_star90@mail.ru

The problem of cognition in Ibn Sina's falsapha

This article examines the problem of cognition in Ibn Sina's falsaf. That is, its theoretical and ideological origins have been analyzed. The purpose of the article is to focus on the problem of perception and the problem of imagination. The process of cognition of Ibn Sina is his interpretation of material as the process of the emergence of things in the world. The process of cognition of a person is interpreted as the process of the appearance of objects in the thinking material world. That is, matter in the mind of the thinker exists as an opportunity and the mind as an active initiative. According to Ibn Sina, the mind is divided into two, it is divine and human. The first is a prerequisite for things, the second follows them.

According to the authors that questions of the theory of knowledge, in particular, questions of sensation, are dealt with in an original and independent way by Ibn Sina. So, in explaining the process of vision, Ibn Sina critically examines the views of Plato, Democritus and other ancient Greek philosophers and claims that with our eyes we perceive only the colors of objective things. This sensation occurs by reflecting light from external objects when the light hits them, similar to the reflection of external objects in mirrors.

Thus, Ibn Sina considered fantasy and imagination to be various forms of creative cognition, and he connected the content of these forms of human thought through feelings with external reality and sought to find their material substrate in the brain of a living being.

Key words: Cognition, theory of knowledge, external feeling, internal feeling, perception, sensation, imagination, fantasy.

М.К. Жакан*, Р.Н. Иманжусип
Евразийский Национальный Университет им. А.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан
*e-mail: madina_star90@mail.ru

Проблема познания в фәлсафе Ибн Сины

В данной статье рассматривается проблема познания в фәлсафе Ибн Сины, анализируются ее теоретические, идеологические истоки. Цель статьи – сосредоточить внимание на проблеме восприятия и проблеме воображения. Процесс познания Ибн Сины – это его интерпретация материала как процесса возникновения вещей в мире. Согласно мыслителю, материя существует как возможность, а разум живет как активная инициатива. По мнению Ибн Сина, разум делится на божественный и человеческий. Первое является предварительным условием для вещей, второе следует за ними.

По мнению авторов, вопросы теории познания, в частности вопросы ощущения, Ибн Синой разбираются оригинально и самостоятельно. Так, в объяснении процесса зрения Ибн Сина критически рассматривает взгляды Платона, Демокрита и других древнегреческих философов и утверждает, что зрением мы ощущаем только цвета объективных вещей. Это ощущение происходит путем отражения света от внешних предметов, когда свет падает на них, подобно отражению внешних предметов в зеркалах.

Таким образом, Ибн Сина считал фантазию и воображение различными формами творческого познания, причем содержание этих форм человеческой мысли через посредство чувств он связывал с внешней действительностью и стремился найти их материальный субстрат в мозге живого существа.

Ключевые слова: познание, теория познания, внешнее чувство, внутреннее чувство, восприятие, ощущение, воображение, фантазия.

Кіріспе

Ортағасырлық ислам өркениетінің философиялық ойлары әлі күнге дейін зерттеуші-ғалымдарды қызықтырып келеді. Сол ортағасырлық ислам өркениетінің Батыс Еуропамен рухани байланыстылығы жайында да зерттеулер баяғыдан жасалып жатыр. Көп уақыт Еуропа өз мәдениетінің ислам мәдениетіне тәуелді екенін мойындамай келді. XII ғасырдан XIV ғасырға дейін Еуропа зияткерлік-мәдени жақтан ислам өркениетінен әлдеқайда артта қалып қойды. Әсіресе арабтардың философия мен медицинаға әсері зор, сондықтан еуропалық ғылыми дүниетаным арабтарға қарыз.

Академик Ғарифолла Есімнің «Ойлаудың бізге мәлім екі түрлі жүйесі бар. Бірі pālsara таза ойлау, екінші Батыс Европада қалыптасқан жүйе – философия» деген тұжырымын негізге ала отыра, мақаланы жаздым. Ал осы «pālsara-ның негізін қалаушы – әл-Фараби» деп өзінің «Құдай тарихы» атты кітабында ағылшын ғалымы Карен Армстронг жазған болатын. Әл-Фараби фәлсафамыздың бастаушысы болса, оны ұстаз қылып тұтқан, оның еңбектерін көп оқыған Ибн Сина фәлсафасы жайлы сөз қозғалмақ.

Аталмыш мақала танымал ортағасырлық Орта Азия ойшылы, ғалымы, фәлсафашысы Абу Али Ибн Синаға арналады. Ол өз кезегінде әлемдік ғылым және мәдениетке зор үлес қосқан

тұлға. Оның ұлан-ғайыр мұрасы білімнің әр түрлі саласын қамтиды, олар: фәлсафа, медицина, астрономия, математика, физика, лингвистика, поэзия, музыка. Жалпы оның бүкіл ғұмыры адамға қызмет ету жолында жанкешті болған десек артық айтпаймыз.

Ибн Сина әсері көптеген ғасырлар өтсе-дағы адамзат танымының прогресінде көрініс тауып отырды. Көзі тірі кезінде ие болған даңқы мыңжылдық өзенін кешіп, сол қалпында біздің кезеңімізге дейін жетті.

Ибн Сина шығармашылығының мұрасымен әр уақытта әр елдің көптеген ғалымдары мен зерттеушілері қызыққан болатын. Бұл мұраның әр түрлі аспектілерін фәлсафашылар, әлеуметтанушылар, тарихшылар, филологтар, медиктер және өзге де маман иелері зерттеген. Нақтылап айтсақ, олар: В.Ф. Асмус, А.М. Богоутдинов, М.Н. Болтаев, И.С. Брагинский, В.К. Булгаков, Б.Э. Быховский, М.Д. Диноршоев, В.З. Захидов, М.М. Хайруллаев және т.б. Біздің уақытымызда да бұл керемет таным қазынасы мен мәдениетке деген қызығушылық өшпей ғана қойған жоқ, керісінше одан әрі өсе түсті.

Жалпы Ибн Синаның фәлсафалық көзқарастары Аристотель мен әл-Фараби мұраларын саралауынан және әр түрлі қоғам жігі өмірі мен болмысын зерделеуінен туған дүние. Ол антика дәуірінің зор мұрасын игеріп, Құранды жатқа білген, өз дүниетанымын сана, тәжірибе, мисти-

цизм дәстүрлеріне негіздей отыра ортағасырлық Шығыс фәлсафалық ойлаудың ерекше дәстүрін жасаған. Тіптен оның логикалық зерттеулері ортағасырлық логикалық ойлаудан әлдеқайда жоғарғы деңгейге көтерілді. Мақаланың әдіснамалық негізін жалпы философиялық және жалпы ғылыми әдістер құрайды. Автор зерделеу барысында талдау жасаудың логикалық, тарихи, салыстырмалы түрлерін қолданды.

Негізгі бөлім

М.Н. Болтаев Ибн Сина таным теориясын тұтас алғанда материалистік тұрғыдан қарастырады, өйткені ол сыртқы дүниенің тәжірибеде берілген жекелеген нәрселерінің өмір сүретіндігінен бастау алып, жаратылыстанулық заңдылықтарды солардан шығарады – деп атап көрсетеді. Шындықты танудың күрделі үдерісінде әрбір сезімнің белгілі бір өз арнайы орны бар. Сезімдердің – көру, есту, иіс сезіну, дәм тату және түйсіну – бес сыртқы мүшелерінің көмегімен сыртқы дүние нәрселерінің кейбір жақтары, қасиеттері танылады.

Ибн Сина бойынша, теориялық ойлаудың негізгі тұтастанған, нақтылы, тікелей түйсіну, сыртқы нәрселердің және олардың бейнелерінің сезімдік қабылдануы арқылы, ал одан соң елестету және қиялдау арқылы ғана адам жоғары интеллектуалдық дамуға, абстрактылы ойлауға, әмбебап ұғымдарға, категориялар мен заңдарға жете алады және жетеді де. Егер тікелей түйсіну жекелеген заттардың табиғатын және олардың қасиеттерін ашатын болса, онда зерденің ойлаудың көмегімен алынған жалпы ұғымдар заттардағы жалпыны, олардың заңдылығын, детерминацияланғандықтан, қажеттілігін, себептілігін, бірлігін тап басып өрнектейді.

Сонымен қатар Ибн Сина фәлсафаны теориялық және тәжірибелік екі бұтаға жіктелетін комплексті ғылым деп есептеді. Теориялық білім ретінде фәлсафаның мәні ол ақиқатты тану болса, тәжірибелік білім ретіндегі мақсаты ол игілікке ие болуға бағытталу болып табылады.

Парсы-тәжік ұлы ақыны Ануари Ибн Сина жайлы былай деп жазған: «Көз қарашығы Абу Али Ибн Сина таным сәулесінен жаратылған». Сол себептен де біріншіден ойшылымыздың танымы жайлы жазу жөн болар.

Ибн Синаның таным теориясы мен логикасы ғылыми методология тұрғысынан әлі де болса жоғары деңгейде жеткілікті зерттелмеген. Абу Ибн Синаның таным теориясы мен логикасының көзқарастары оның «Сауығу кітабы» («Китаб аш

Шифа»), «Құтқару кітабы» («Китаб ан-Наджод»), «Білім кітабы» («Даниш намә»), «Нұсқаулық және сілтеме кітабы» («Китаб ишорат ва танбе хот») атты еңбектерінде мазмұндалған. Философ ретінде ол Платон мен Аристотель еңбектеріне сүйенген, олардың еңбектерін тәржімалаған. Сол кездегі Батысқа Платон мен Аристотель еңбектері танылмаған еді. Яғни Ибн Синаның аудармасы арқасында антикалық және исламдық дәстүр синтезделуінің арқасында антика алыптарына деген қызығушылық пайда болып, арта түсті. Италияндық философия тарихшылары Д.Антисери және Дж.Реале осы бойынша былай деп жазады: «Ибн Синаның аристотелизмінде исламдық қасиеттері бар неоплатондық шарпысын аңғармау мүмкін емес. Бұндай ерекше симбиоз ешбір қымсынусыз, ынталылықпен еуропалық христиандық ортаға қабылданды. Яғни ежелгі неоплатонизм патристикамен ассимиляцияға ұшыраған, ал ислам христиандыққа жақын аз емес шындықтарға ие болды (Антисери Д., Реале Дж., 2001:520).

«Нұсқаулық және сілтеме кітабы», «Сауықтыру кітабынан», «Құтқару кітабынан», «Білім кітабынан» кейінірек жазылған болатын. Сондықтан болар ол зерттеушілер пайымынша ол еңбек ойшылдың данагөй еңбектерінің жемісі деп есептеледі. Ол бұл кітапта Е.Э.Бертельстің айтуы бойынша «Аристотельден тіптен алшақтап кеткен» (Болтаев, 2002:173).

Ибн Синаның таным теориясына қатысты египет зерттеушілерінің 2 қарама-қайшы көзқарастары бар: Ахмед Фoad уль-Фхвани және Мустафа бей Назиф. Мустафа Назиф пайымынша Ибн Синаның таным теориясы Джон Локктың таным жайлы іліміне (сенсуалистік) ұқсайды дейді. Доктор Ахвани осы пікірге кереғар келе отыра, Ибн Синаның таным теориясы Канттың таным жайлы көзқарастарына әлдеқайда жақынырақ дейді. Ахвани бойынша Ибн Синаның танымал мазмұны екі элементтен тұрады: біріншісі ол – ойбағамдық, априорлы білім, яғни ол ақыл-ойда болып, ақыл табиғатынан шығады, сол себепті ол тәжірибеге дейінгі сипатқа ие; екіншісі – сыртқы ортадан қабылданған білімдер. Сондықтан Ибн Синаның таным теориясын Локк теориясымен сәйкестендіру, Ахвани ойынша қате, дұрыс емес. Дегенмен, Ахванидың да Ибн Сина гносеологиясының Кант ілімімен ұқсату шындықпен жанаспайды.

Ибн Синаның философиялық шығармаларда ең дамығаны ол онтология болды. Ибн Сина онтологиясы әлемнің пайда болуы Құдайлықтан эманациялану арқылы жасалды дегенге

негізделеді. Яғни Құдайдан қажеттілікке орай эманациялану арқылы әлем қалыптасты. «Ибн Сина үшін Құдай алғашқы себептілік, жаратушы болып табылады. Алайда жаратылған әлем ол үшін Құдайдан шыққан эманациялар топтамасы ретінде түсіндіріледі. Адам жаны Құдайылық Нұрдың эманациясынан туындайды, ал адам өмірі қайта сол Нұрға, Құдайға бару жолы. Ибн Сина философиясының негізгі мезеті ол оның материяны түсінуінде. Платон мен Аристотель көзқарастарын ұстана отырып, Құдайдың ештеңеден материяны жаратқандығы жайлы идеяны жоққа шығарады (ex nihilo). Құдайлық Нұрдың эманациясы материяны толықтырады, бірақ тудырмайды (Скирбек Г., Гилье Г. 2000:256).

Абу Али Ибн Сина таным теориясының сұрақтарын ақыл-ой, тәжірибе, мистицизм тұрғысынан шешеді. Ол тәжірибеде берілген, сыртқы әлемнің жеке заттарының бар болуынан шығады да олардан жаратылыс заңдылықтарын өрбітеді. Тәжірибелі, сезімдік таным-табиғатты танудың бастапқы кезеңі. Сезімдік таным, сезу мүшелері арқылы табиғат заттарын, жеке жақтарды тану жүреді деп ойшыл өзінің барлық философиялық шығармаларында солайша қарастырған. Сезу мүшелерінің күші мен маңыздылығын Ибн Сина тереңінен зерделеп, талдайды. Ол сезімді екі түрге бөледі: сыртқы және ішкі. Оның ілімі бойынша сыртқы сезімнің бесеуі (көру, есту, дәм сезу, иіскеу, түйсіну) ол сыртқы таным күштері. Ішкі таным күштеріне мыналар жатады: жалпы сезім, ұсыну күші, бейнелеу күші, есте сақтау күші, қиялдау күші (Болтаев, 2002:182).

Ойшыл адам жанының күшін де екі топқа бөледі: қызметтегі және танымды. Бұл күштерді ол ақыл-ой күші деп біледі, аталмыш күштер дамудың әр түрлі сатыларына ие болады. Адамның жаны мен жан күштерінің байланысын «Құтқару кітабында» түсіндіре келе, Ибн Сина былайша жазады: «Сен адамда өмір сүре келе жинаған ақылды («ал-акл ал мустафад») табарсыз, нақты айтсақ киелі ақыл («акл кудси») табарсыз, ол бастысы болып табылады, қалған ақылдар оған қызмет жасайды. Әрі қарай билеушілік дәрежесіне қарай нақты ақыл («акл би фл-фил») кейіннен кейінгі ақыл, яғни мүмкіндігінше («акл би ал кувват»), сосын қызметтегі ақыл («акл ал-амалий) (Есім, 2004: 57).

Шынайылықты тану үрдісінде әрбір сезім белгілі бір тағайындаушылыққа ие. Сыртқы бес сезім мүшелері арқылы (есту, көру, дәм сезу, иіс сезу, түйсіну) сыртқы және ішкі әлемнің заттарының қасиеттері мен жеке қырларын

тануға болады. Әрбір сезімдердің әр қайсысы тірі ағзаның нерв жүйесімен байланысты. Осы байланыспен жүйке ұштары арқасында Ибн Сина бойынша сыртқы заттар әсері жүрекке, кейін миға барады.

«Құтқару кітабында» әрбір сезімнің физиологиялық негіздерін зерделей келе, Ибн Сина былай дейді: «көру мүшесі – ол жүйке орналасқан күш, ол мұзтекес ылғалды (хрусталик) дене формасы қалған бейнені қабылдайды».

Есту мүшесі – есту каналдары үстінде шашырап жатқан жүйкеде орналасқан күш. Бұл күш ауаның тербелісі арқылы берілетін, соғушы дене мен соғылушы дене арасындағы қатты қысым оған қарсы тұру барысында дыбыс пайда болады. Бұл тербеліс есту каналындағы тұрып қалған ауаға жетіп, оны тербеліс қозғалысына ұшыратады. Сол қозғалыстың толқындары жүйкемен (нервпен) жанасады, сол сәтте біз дыбыс естейміз.

Иіс сезу – бұл күш мидың алдыңғы бөлігінде екі үрпітекес бөлшегінде орналасқан. Және ол мұрынға енген иісті қабылдайды. Дәм сезу – ол нервте орналасқан күш, тіл бойында жайылған. Денелер дәмін, яғни тілмен жанасқан дәмді сезер күш.

Түйсіну – бүкіл дененің терісі мен бұлшықеттерінде орналасқан күш. Яғни ол денеге жанасқандардың барлығын қабылдайды (Боготдинов, 1999:25).

Сонымен, Ибн Сина сезім мүшелерінің қызметтерін сипаттаумен шектелмейді, материалды заттектікте олардың орналасуын анықтауға талпыныс жасайды. Оның пайымынша, түйсіну – мидың алдыңғы бөлігінде, жалпылау мен алаңдаушылық – ортаңғы бөлікте, ал есте сақтау – мидың артқы бөлігінде шоғырланған. Бұл шоғырландырушылық (локализация) өзінің қарабайырлығына қарамастан, орта ғасырда материалды құрылымды көрсетудің алғашқы талпынысы еді.

Ойшыл пікірінше түйсіну, (түйсік) ол күрделі сезім. Ол өз кезегінде тағы төрт сезімді өзіне біріктіреді. Ибн Сина бойынша, түйсік ол сезімнің ақырғы түрі емес, бүкіл дене терісінде шашыраған төрт күш үшін тек болып табылады. Осы күштердің біреуі ыстық және суық қайшылығын айырады, екіншісі – дымқыл және құрғақ қарама-қайшылығын ажыратады, үшіншісі – қатты мен жұмсақ қайшылықтарын айырады, төртіншісі – бұдыр және тегіс қайшылықтарын ажыратады. Олардың барлығы бір мүшеде жинақталған соң, олардың болмысының бір екенін көрсетеді» (Ибн Сина, 1980 : 426).

Егер ақырғы сезімді бөлшектерге бөлінген деп қарастырса, онда сезім мүшесі бес емес, сегіз болар еді. Сыртқы шындықтағы заттар формасы мен сипаттары сезім мүшелеріне әсер ете отыра, оларды еске түсіріп алып, жеке сезімдер түріндегі білім ретінде сақтап алады.

Объективті шынайылықтағы адам сезімдеріне қатысты мәселеге Ибн Сина объективті шынайылықтың адамның санасында көрініс табады деген пікірді ұстанады. Ибн Синада және оның көзқарасын жақтаушыларда адам санасына байланбаған материалды заттар және олардың әртүрлі сипаттары бар екеніне күмән келтірмейді. Адам сезімдері, түйсігі санада шындықтағы заттарды сол қалпында көрсетеді. Ибн Сина материалды заттарды адам санасынан тыс өмір сүре беретінін құптайды. Олар адамның сезім мүшелеріне әсер ете отыра, адамда түйсікті тудырады.

Түйсіну мәселесі

Зерттеушілер атап өткендей, Ибн Синадағы таным теориясы, оның ішінде түйсіну мәселесі бірегей, өзіндік өзгешілікпен талқыланады. Мәселен құру үрдісін түсіндіруде Ибн Сина Платон, Аристотель және өзге де ежелгі грек философтарының көзқарастарына сыни қарайды. Және ол көру мүшесімен біз тек объективті заттар түсін ғана сезінеміз деп айтады. Бұл сезім, түйсіну сыртқы заттар сәулесінің шағылысуы арқасында пайда болады.

Платон болса көруді қарастырған кезде ол көзден көрінбес сәуле тәріздес бірнәрсе шығады да, көрініп тұрған заттың формасын өзіне қабыл алады деп пайымдаған. Алайда Ибн Сина бұл ойды тұрақты емес деп бағамдайды. Көру табиғатына қатысты бұл пікірді негізделмеген дей келе, ойшыл сезіну сыртта емес сол көз қарашығында болатынын айтады» (Григорян, 1960: 176).

Ибн Сина қабылдауды сезімдік танудың ерекше түрі ретінде айтпаса да, қабылдау термині мағынасында «жалпы сезім», «алдыңғы сезім» ұғымдарын қолданады. Ибн Сина тұжырымы бойынша жалпы сезім сыртқы сезімдер арқасында, яғни түйсік арқылы объективті заттардың жалпы образын сақтап қалады. Өзге тілмен айтқанда сезім мүшелері арқылы алынған дараланған түйсіктер жалпы сезім арқасында бірегей танымға бірігеді. Мағынаны қабылдау қызметі Ибн Сина бойынша өзге сезімге түседі, ол «алдыңғы сезім».

Ибн Сина мағынаны қабылдау мен үлгіні қабылдауды ажыратып, қарастырады. Себебі оның ойынша сезім мүшелері арқылы сезіліп, қабылданатын ол жалпы сезім болса, ал мағына сезім мүшелерісіз, яғни ойлау, болжау күштері арқылы жүзеге асады. Ибн Сина бойынша «қой көру мүшесі арқылы түсті, пішінді, қозғалысты сезеді, немесе оның дыбысын естиді. Соның нәтижесінде қой аталмыш затты, қасқыр деп қабылдайды. Осы жалпы сезімнің қызметі болмақ. Соның артынан, яғни қасқыр образын қабылдаудан кейін қой өшпенділік, қауіптілік мағынасын қабылдайды да, қорғаныс әрекеттерін жасай түседі. Тіптен ол сезу мүшелері арқылы сезінбесе де, қорғана бастайды. Алдыңғы күш жасайтын қабылдау қызметі осы болады (Сагадеев, 1980:65).

Сыртқы сезім – сыртқы заттың сәйкесінше бір сезім мүшесіне әсер ету нәтижесінде пайда болады. Ішкі сезім болса сыртқы сезімдер негізінде туындайды. Әдетте сезімді деректер негізінде қабылдаушылық туады. Алайда қабылдаушылық екіжақты мағынаға ие: сезімдік білімнің түрі ретінде және ой түрі ретінде. Білімнің бұл түрлері ойшыл бойынша бастапқы және екінші қабылдау деп қарастырылады. Бастапқы және екінші қабылдаушылық арасындағы айырмашылық ол мынадай: бастапқысы белгілі үлгіде пішіннің өзін қабылдайды, екіншісі зат пішінін бірнәрсе, біреу арқылы қабылдайды. Өзге сөзбен айтатын болсақ, екінші қабылдау ой бола тұра сезімдік қабылдау негізінде қалыптасады.

Сонымен қатар Ибн Сина қиялға шындықты шығармашыл түрде жету түрі ретінде аса қатты көңіл бөлген. Ибн Сина ойынша қиял ерекше сезім күші арқылы туындайды, оның материалды тасымалдаушысы мидың ортаңғы бөлігінде орналасқан. Бұл ішкі сезімтал күштің қызметі ол есте, бейнелеуші күште сақталатын образдар мен мәндерді қайта өзгерту болып табылады.

Ибн Сина қиялдың басты заңдылығы ол қосылу және бөліну деп есептеді, яғни өзге тілмен айтқанда объективті шындықтағы қабылданған образдар мен мағыналардың шығармашыл түрде қосылуын айтады. Өзінің «Философтар басшысының патшаға сыйы» («Хайдийят ур-раис лил амир») атты еңбегінде ол былай деп жазды: қандай да бір образды қиялдау және өзгерту кей кезде әр түрлі образдардың әр түрлі формасында, пішінінде бірге үйлестіру арқылы жүзеге асады. Мысалы, адам образы мен жылқы образын қосқанда, біз жылқы адам образын елестетеміз.

Кейде біз жаңа образды қайсыбір образдың бір бөлшегін кішірейту немесе ажырату арқылы аламыз. Мысалы, бассыз адам образын солайша елестетеміз. Ал кейде жаңа образды қиялдау үшін образ және мағына қосылады. Біз мысалы үшін әрбір адамда белгілі бір бет түсін қиялдап көре аламыз. Кей кезде әр түрлі мағыналарды араластыру аясында жаңа мағыналы образ туады. Ибн Сина бойынша қиялдаудың екі формасы бар: бейнелеушілік, түрлендірушілік (Ибрагим, Ефремова, 2014: 44).

Қиял мен елес жайлы

Қиял мен елесті ол ішкі сезімге жатқызады. Сонымен қатар ол қиял мен елесті Ибн Сина шынайылықтан алшақтаған білім түрі ретінде айтады. Яғни сезім мүшелерінен алынатын ақпараттар негізіндегі білім түрлері. Қиял тірі ағза миының белгілі бір жеріне байланысты болады. Ибн Сина ішкі сезімдер қатарына (күштерді қабыл алатындар) қиял күші жатады деген. Мидың алдыңғы бөлігінде орналасқан жалпы сезім ол бес сезімдер ішінде сақтала отыра, барлық пішіндерді қабылдайды. Алайда ол дегеніміз әрбір қиял, әрбір елес шынайы өмірде бар заттар жайлы сезімдерге негізделеді деген сөз емес. Себебі адамдар жиі шынайы өмірде жоқты көп елестетеді (Фролова, 2006: 71).

Сонымен, Ибн Сина қиял мен елесті шығармашылық танымның әр түрлі формасы ретінде қарастырады. Яғни адам ойының пішінінің мазмұнын ол сыртқы шынайылықпен байланыстырып, олардың материалды субстрактын тірі ағза миынан табуға талпыныс жасады. Ойшыл қиял мен елес қаншалықты тылсым дүние болса да олар сыртқы шынайылықты көрсетеді деп пайымдаған. Ойшыл танымды үш текке бөледі: өзінше айқынды, қажетті, ойбағамды (умозрительное). Алғышартқа, пайымға, ой жүгіртушілікке мұқтаж емес таным ол Ибн Сина бойынша өзінше айқынды таным деп аталады. Яғни адамның өзінің тіршілік етуін тану өзінше айқынды болып табылады. Сыртқы сезімдер негізінде қалыптасатын таным ол қажетті таным деп аталады. Мысалы, Ай шуағы Күн көзі сәулесінің бейнесі екені жайындағы таным осыған жатады. Әртүрлі ой жүгіртулер мен пайымдардың түрлері арқылы жасалатын таным түрі ол ойбағамды таным түрі болып табылады. Осындай таным түріне мысалға уақыт шегінде туындайтын барлық заттар өзгеріске ұшырайды дегенді келтіруге болады (Перевод Диноршоева, 1999: 223).

Онымен қоса Ибн Сина танымды белсенді және пассивті деп екіге бөлді. Сыртқы шынайылықтағы заттардың сезім мүшелеріне әсер ету барысында туатын таным пассивті деп аталады. Ол дегеніміз аспан образын қабылдау пассивті танымға жатады. Белгілі бір уақытта сырттан ешбір жалғамсыз, яғни тікелей пайда болатын таным түрі белсенді таным түрі болады. Адам солайша бір нәрсенің образын ойлай оны шынайылықта жүзеге асырады. Яғни белсенді таным астарынан ойшыл шығармашылық қиялды түсінеді.

Кейбір логика тарихын, таным теориясын зерттейтін зерттеушілердің пайымынша жаңа дәуірге дейін философия тарихында, ғылымда гипотеза, жорамалдаушылық, тұспалдаушылық болмады деген ой негізделмеген пікір. Кейбіреулері орта ғасыр кезінде логика Аристотельдің «Органонның» игерумен болды деп жазады. Бұл пікір әлбетте Орталық Азиядағы орта ғасыр дәуірінің ойшылдарының логикалық теорияларына сәйкес келмейді. Және де батысеуропалық ойшылдарға да қатысты әділетсіз. Себебі Р. Бэконның табиғат құбылысын тану барысындағы тәжірибелі, индуктивті көзқарасы осы пікірді теріске шығарады. Орталық Азия ойшылдарында, соның ішінде Ибн Синада қиял мен елестің рөлі мен маңыздылығы жөнінде өзіндік идеялары бар екенін білеміз (Саидумаров, 2014: 136).

Ойшыл бойынша әрбір қабылдаушылық ол қабылданып жатқан заттың белгілі бір рухани пішіні болып табылады. Алайда қабылдаушылық әр текті болады. Ибн Сина ілімінде, жоғарыда атап өткендей «қабылдаушылық» ұғымы таным мағынасында қолданылады. Сезім мүшелері арқылы тану – қабылдаудың бір түрі, абстракты ойлау жолы арқылы тану ол оның басқа түрі. Қабылдаушылықтың дерексіз сипаты бойынша ол сезімділік бойынша, ұсынушылық бойынша, қиялы бойынша, ойлауы бойынша, рационалдылығы бойынша деп бөлінеді. Бұл қабылдау түрлері, нақтырақ айтсақ таным формалары бір-бірінен шынайылықтан дерексіз болуы дәрежесіне қарай ажыратылады. Ойшыл пікірінше, қандай да бір материалды затты қабылдаушылық ол оның пішінін түсінуде болып табылады. Дегенмен дерексіздену әр түрлі және әр қандай дәреже түрінде болады: Кей кезде материядан дерексіздену барлық материалды байланыстармен байланысты ұзу түрінде болады. Кей кезде дерексіздену толық дерексіздену болады, ол дегеніміз форма материядан, материяда бар атрибуттардан қол үзген шақта (Тохиқони, 2015:112).

Сезімдік қабылдаушылық материяның өмір сүруінсіз мүмкін емес. Яғни, Ибн Сина бойынша сезім материядан, оның материалды атрибуттары мен байланыстарымен қатар пішінін өзіне қабылдайды. Ол материямен байланыс жоғалған уақытта, сезімдік қабылдаушылық та тоқтайды. Бұлай болуының себебі сезім форманы материядан көңілін алаң етуде толығымен материалды атрибуттардан алып тастай алмайды. Сонымен қатар форманы сезімдік қабылдаушылық материя жоқ шақта болмайды. Түсінік (елес) болса негізді түрде алаңдатылып отырған форманы материядан босатады. Сол себепті материя сезімнен тығылып жатса да, ғайып болып жатса да оның пішіні бәрібір елесте қалады. Алайда елес форманы материя атрибуттарынан алаңдатпайды. Ғалым елестің көрнекі, образды сипатын атап көрсетеді. Оның сөзі бойынша заттың пішіні елесте барлық тұлғаларға ортақ ретінде бола алмайды. Мысалы, адамдар сияқты біз өзге бір адамды елестетеміз, алайда ол елестетіліп жатқан тұлғаға ұқсамайтын адамдар да болуы мүмкін.

Ибн Синаның рационалды танымына да тоқталып өтейік. Ойлау бойынша қабылдаушылық дерексіздену дәрежесінен асып түседі, себебі таным өздігінен материалды емес, материяда акцидентальды түрде болатын идеяларды қабылдайды. Мұндай қабылдаушылықтың мысалына жақсылық пен зұлымдық, достастық пен дұшпандық ұғымдары болады. Сонымен қатар Ибн Синаның таным теориясын айту барысында біз оның жан табиғатына қатысты пікірлерін жазбай өту дұрыс емес болар. Ибн Сина кейбір мәселелер бойынша Аристотель көзқарастарын жалғастырушы ретінде ол жанның үш түрін айтты: өсімдік жаны, жануарлар жаны және адам жаны. Оның ойынша адам жаны ең жоғары, әрі мінсіз болып табылады. Жанның бұл формасы парасатты немесе ойлаушы жан деп аталады. Адамның жануардан айырмашылығы абстрактты ұғымдарды игере алуы, ойбағамды универсалийлерді тануы және ақылды жүріс-тұрыс жасауы болып табылады.

Ақыл-ой. Ибн Сина бойынша ақыл-ой адам жанының жоғары күші болып табылады. Ол ойбағамды универсалийлерді тану үшін қызмет етеді. Көп жағдайда Ибн Сина ақылды адам жанының абстрактілі ойлау және жалпыны тану қабілеті деп түсінеді. Ал зиятты ойшыл әрбір білім сол зият арқылы алынатын адам жанының күші деп айтады. Интуиция болса ол адам жанының танымалдықтан танымсыздыққа жедел жету қабілеті болып табылады. Яғни

алғышарттан қорытындыға және керісінше қорытындыдан алғышартқа өту қабілетін айтады. Интуиция өзге мағынада ол рухани көзі арқылы тану немесе қабылдаушылық. Ол танымның жоғары түрі, тек дарынды тұлғаларға ғана тән (Диноршоев, 2010: 45).

Әл-Кинди, Фараби, Ибн Сина және өзге де арабтілді философтар ақыл-ой дамуының дәрежесі мен әр түрлі түрлері болатынын айтады. Ибн Сина пайымынша ақыл-ой адам жанының универсалий, категориялар мен ұғымдарға жету жолындағы мүше болып табылады. Ақыл-ой арқасындағы таным – қабылдаудың ең кемел түрі. Ақыл-ой арқасында біз жалпыға ортақ заттарды танимыз, олар адам жаны, өмір сүрушілік т.б. Дәл осы ақыл-ой ұғымдар мен заттар айырмашылығын бекітеді, саралайды, жалпы және жеке, субстанционалды және акциденталды ұғымдарды жалпылайды.

Ибн Сина ақыл-ой ұғымын мүмкін және қызметті ақыл-ой деп бөліп қарастырады. Жеке тұлғалық жанның негізгі күші ол мүмкін ақыл-ой. Қызметті ақыл-ой жеке тұлғалық жаннан жеке, яғни өзінде бар қағида. Қызметтік ақыл-ой барлық адамдарда ортақ және бірдей. Мүмкін ақыл-ойды қызметтік ақыл-ой түрінен ажырата отыра, ақырғысының денеден тыс өмір сүруін айта келе Ибн Сина осы жағдайда Платон жолын ұстанатынын білеміз (Ефремова, 2011: 399).

Адами таным үрдісін ойшыл материалды әлемде заттар пайда болу үрдісі ретінде түсіндіреді. Шындығында, ойшыл сөзі бойынша материя мүмкіндік ретінде, ал ақыл-ой белсенді бастама ретінде өмір сүреді. Белсенді бастама бар нәрсеге материалды объект мүмкіндігі ретінде пішін бергеннен кейін ақырғысы шынайы болмас. Сондықтан ықтимал ақыл-ойды материямен салыстыруға болады. Қызметтік ақыл-ой оған таным формасы ретінде материяда болмыс формасы болып есептейтін формаларды енгізеді, соның нәтижесінде шынайы таным жүзеге асады. Алайда шынайы таным үшін сезімдік танымның көмегі қажет. Сезім мүшелері арқылы алынған мәліметтер арқасында парасатты таным болады. Сезімдер болса ақылға әртүрлі тәсіл арқылы көмектеседі. Олардың біреуі сезімдік қабылдаушылық парасатты жанға образдарды бере отыра, төрт парасатты әрекет тудырады.

Ибн Синаның ұғымдар теориясын номиналистік теория, ол бойынша бірліктер шынайы шындықта өмір сүрсе, ал жалпы заттарда және адам санасында болады. Ибн Сина теориясы бойынша жалпы немесе универсалийлер құдайлық

ақыл-ойда заттарға дейін өмір сүреді. Мысалы, Құдай жануарды жасауды шешеді делік, ол үшін онда «жануарлар» идеясы болу қажет. Жалпыға ортақ заттардан кейін, адам ойлауында өмір сүреді: ол материалдық әлем заттарының өзінде бар нәрсенің көрінісі болып табылады. Сонымен бірге ойшыл былай деп жазады: «Еш бірлік дерексіз болып қабылданбайды» (Сеййид Хусейн Наср, 2014:31). Осы аталмыш мәселеде Ибн Сина Аристотельдің материя формалары жайындағы ілімін өрбітеді. Аталмыш жағдайда ол Стагирит сияқты пішіндерді қызметтік, шығармашыл бастама деп, ал материяны бағынышты, пассивті бастама деп ұғындырады. Ибн Сина Аристотельдің пішін және материя жайлы ілімін мистикалық-философиялық талқылаумен түсіндіреді. Жеке-дарашылықты мистикалық-философиялық тұрғыдан түсіндіру материяның мәңгілік екені сияқты ортодоксалды теология догмаларынан басты айырмашылық болып табылады.

Заттардың негізгі мәнді пішіні өздігінен жеке де емес, жалпыға ортақ та емес. Олардың осының біреуіне қатысты болуы үшін себеп қажет. Олардың бірегейлігінің себебі материя болады. Яғни материя заттар бірегейленуінің қайнар көзі. Керісінше, олардың ортақтағының, әмбебаптылығының себебі ол ақыл-ой болып табылады. Олар жалпыға ортақ, себебі олар материясыз ақыл-оймен ойланады. Ойлану барысында олар шынымен бар болып, жеке заттарға ортақ пайымдар сияқты қатысты болады (Ефремова, 1998: 146).

Материя ол бір тек шеңберінде заттардың көптілік принципі, ал ақыл-ой керісінше, тек ішіндегі көптеген заттардың әмбебап бірлігінің үрдісі болып табылады. Ибн Сина ақыл-ойдың екі түрін көрсетеді: құдайлық және адами. Біріншісі, заттарға алғышарт болады, екіншісі, олардың соңынан ереді. Ортақтық алдымен құдайлық ақыл-ойда өмір сүреді, кейіннен заттарда, кейін адам парасатында пайда болады. Ал ол парасат сол ортақтықты жеке заттардан дерексіздендіреді.

Ақыл-ой ортақтықтың қайнар көзі, ал материя заттар бірегейлігінің бастауы деген қағида Ибн Синаның мәнділік және өмір сүру ілімінде ең басты элементі. Зерттеуші Болтаев аңғарғандай философиялық-мистикалық үдеріс көрініс табады. Ибн Сина материалды әлем жеке дара заттардан тұрады деп айтқан. Ол жеке заттарға тән ортақтық ұғымда көрініс табады деген. Яғни ұғым кездейсоқ пен мәнсізден алшақтап, мәнді мен ортақтықты сипаттайды. Ұғым ортақтықты

және мәндіні көрсете отыра табиғат заңдылығын көрсетеді. Бұл ойлардың бүкілі Ибн Сина жұмыстарында айтылған. Алайда әрбір елес пен ұғымды материалды әлемнің дұрыс көрінісі деп қабылдай бермеу қажет. Ұғым шынайылықтың бейнесін дұрыс немесе бұрыс көрсете алады. Білімді шынайы деу үшін ол шындыққа жанасу керек деп есептеген ойшыл. Сондықтан ол «бейне», «образ», «ұғымдар сәйкестігі», «объект» т.б. терминдерді жиі қолданған. Ибн Сина өзінің «Сауықтыру кітабында» шындық деген не сауалға анықтама былайша берген: «Шындық астарында жалпы тұлғада бар болмысты, үнемі бар болмысты, сыртқы ортадағы заттар күйін сипаттайтын ой мен сөзді түсінеміз». Яғни сонда шындық ол білімнің шынайы өмірмен сәйкестігі және керісінше өтірік (жалған) шынайылықпен сәйкес еместік болып табылады.

Логиканың барлық заңдары мен түрлері шынайы мәнге ие болады, егер ғылым қағидасы сол логика заңдарына сәйкес болса. Ойшыл ойымен айтсақ: «Силлогизм ережесі бізге шынайы таным береді». Кейбір зерттеушілер Болтаев жазғандай шындықтың бұл анықтамасын формалистік емес көзқарас деп есептейді. Олар бұл жерде бастыны ескермей тұр деп жазады. Ибн Сина түсінігі бойынша логика ережесі ол тәжірибеде сұрыпталған, ойлау тәжірибесінің теориясынан өткен ғылымның шынайы қағидасы. Логиканың формалары, заңдары мен ережелері арқылы біз шындықты танимыз. Осы мағынада логика сонда шындық жайлы ғылым. Аталмыш жағдайда таным теориясы мен логика жанасады, яғни біз ойшылдан жанасудың болжамдарын аңғарамыз (Перевод Хромова, 1999: 408).

Таным үрдісі кезіндегі жекеден жалпыға, сезімдіктен рационалдыға өтуді қарастыруда, яғни жалпы мен жеке арақатынасын зерттеуде Ибн Сина үшін қиын философиялық мәселе болды. Ол оны тәжірибе, ақыл-ой, мистицизм принциптеріне негізделіп отыра шешкен. Ибн Сина жалпыға ортақтықты тану барысындағы абстракты ойлау мен ақыл-ой маңыздылығын қарастырады. Сонымен бірге оның ілімінен біз жүре алған және туа біткен білімдер бар екенін білеміз. Яғни көптеген білімдерді адам сезім мен тәжірибе негізінде алады. Алайда Ибн Сина анық ойлы білімдер жүре бола алмайды. Ешбір делдалсыз мерзімнің көмегіңсіз алынатын білімдерге Ибн Сина адам өзінің өмір сүру танымын жатқызады. Ойшыл өзінің «Нұсқаулықтар мен сілтемелер кітабында» былай деп жазады: «Тіптен біз адамды оның сезім мүшелерісіз-ақ, сезімдері жоқ күйінде елестетсек те сол адам

өзінің өмір сүруін тануға талпыныс жасайды» (Болтаев, 2002:189).

Ықтимал және өзекті ақыл-ойдың арақатынасын түсіндіре келе Ибн Сина рационалды танымның бүкілі дерлігі сезімдік қабылдауға негізделеді деген сөз емес деп жазады. Оның ойынша белсенді ақыл-ойдағы қағидалар жанға енеді, себебі олар алдағы танымның алғышарты болып табылады. Ол таным сезімдік негізінде ойбағам жасау арқасында жасалады. Бұл принциптер ақыл-ойдың негізгі күйінің жоғарысы болмақ.

Қорытынды

Шынында Ибн Сина сананы (ақылды) бөлшектеу арқылы ойлаудың жеке қырларын табуға ұмтылғанын көреміз. Яғни ойлау дамуының дәрежесін көрсететін, сапалық ерекшелігін білдіретін тұстарын байқауға талпыныс

жасады. Ол ойлаудағы әр түрлі сапалық кездерді шектей отыра, олардың арасындағы қатынасты анықтауға тырысты.

Ибн Сина идеализм жағына бұрылып, оған жол береді. Бұл оның жан және зерде туралы ілімінде көрініс табады. Оларды ол белгілі мөлшерде сезімдік, тәжірибелік, тәндік дүниеден бөлектеп, кейбір жағдаяттарда әлдебір мистикалық, құпиялық күшке айналдырады. Алайда, жалпы алғанда ол танымды бізді қоршаған дүниеде орын тебетін объективтік үдерістердің, құбылыстардың адам басындағы бейнеленуі ретінде түсінетін көзқарасты ұстанады...

Қорытындылай келе, ойшыл мұраларын зерттеген танымал Е.Э. Бертельс зерттеушінің әділетті ойын айта кеткенді жөн көремін: «Авиценна мектебі..., антикалық дәстүрлерді жалғастыра отыра, негізге зиятты қояды және ақыл шындыққа жетудің ең дұрыс құралы» деп айтады.

Әдебиеттер

- Антиссери Д., Реале Дж. (2001) Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье. – СПб.: Пневма. – С. 520-525.
- Асмус В.Ф. (2007) Лекции по истории логики. – М.: URSS. – С. 201-218.
- Болтаев М.Н. (2002) Абу Али Ибн Сина. Великий мыслитель Средневекового Востока. – М.: Сампо. – С. 172-189.
- Григорян С.Н. (1960) Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М.: изд-во Академии наук СССР. – С. 176-325.
- Диноршоев М. (2010) Компендиум философии Ибн Сины. – Душанбе: Дониш. – С. 45-187.
- Есім Ғ. (2004) Фалсафа тарихы. – Алматы: Раритет. – С. 56-60.
- Ефремова Н.В. (2011) «Атрибуты Бога согласно фальсафе». – М.: Ежегодник исламской философии. – №2. – С. 399-425.
- Ефремова Н.В. (1998) Ноология восточных перипатетиков. – М.: Восточная литература РАН. – С. 146-172.
- Ибн Сина. (1980) Избранные философские произведения. – М.: Наука. – С. 425-446.
- Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. (2014) Мусульманская религиозная философия фальсафа. – Казань: Изд. Казанского университета. – С. 2-217.
- Ибрагим Т.К. (2013) Религиозная философия ислама калам. – Казань: Изд. Казанского университета. – С. 2-21.
- Книга знания. Антология мысли (1999)/ Перевод А. Богоутдинова. – М.: Эксмо-пресс. – С. 24-222.
- Указания и наставления. Антология мысли (1999) / Перевод М. Диноршоева, Н. Рахматуллаева, Т. Мардонова. – М.: Эксмо-пресс. – С. 223-400.
- Книга о душе. Антология мысли (1999) / Перевод А. Хромова. – М.: Эксмо-пресс. – С. 408-572.
- Сагадеев А.В. (2009) Восточный перипатетизм. – М.: Изд. Дом Марджани. – С. 144-232.
- Сагадеев А.В. (1980) Ибн Сина (Авиценна) – М.: Мысль. – С. 65-72.
- Саидумаров С.С. (2014) Ибн Сина об онтологических и гносеологических аспектов учения о душе // Вестник Таджикского технического университета им. акад. М.С. Осими. – Душанбе, №(26)-2014. – С. 136-139.
- Сеййид Хусейн Наср. (2014) Философы ислама: Авиценна (Ибн Сина), Ас-Сухраварди, Ибн Араби. – М.: Языки славянской культуры. – С. 31-36.
- Скирбек Г., Гилье Г. (2000) История философии. – М.: «ВЛАДОС». – С. 256-257.
- Степанянц М.Т. (1998) Средневековая арабская философия. – М.: «Восточная литература» РАН. – С. 5-16.
- Тахикони С.З. (2015) Теоретические и идейные источники философии Ибн Сины по проблеме разума и веры // журнал «Современные исследования социальных проблем». – М. – С. 112-117.
- Терновский В.Н. (1969) Ибн Сина (Авиценна) 980-1037. – М.: Наука. – С. 110-122.
- Фролова Е.А. (2006) «История арабо-мусульманской философии». – М.: ИФ РАН. – С. 3-196.

References

Antisseri D, Reale J.(2001). Zapadnaya filosofia ot istokov do nashih dnei. Antichnost I srednevekovie. [Western philosophy from the beginnings to the present day. Antiquity and the Middle Ages], Sankt-Peterburg: SPb:Pnevma S.520-525

- Asmus V.F.(2007). Leksii po istorii logiki. [Lectures on the history of the logic],Moskva: URSS S-201-218
- Boltaev M.N.(2002). Aby Ali Ibn Sina. Velikii myslitel srednevekovogo vostoka. [Great-thinker of the medieval east], Moskva: Sampo S.172-176
- Grigoryan S.N. (1960). Iz istorii filosofii Srednei Azii I Irana VII-XII vv. [From the history of philosophy of Central Asia and Iran VII-XII centuries],Moskva: izd-vo Akademii nauk SSSR S. 176-325
- Dinorshoev M. (2010). Kompendium filosofii Ibn Siny. [Compendium of Ibn Sina's philosophy],Dushanbe: Donish S.45-187
- Esim G. (2004). Falsafa tarixy.[History of phal'sapha], Almaty: Raritet – S. 56-60
- Efremova N.V. (2011). Atributy Boga soglasno fal'safe.[Attributes of God according to phalsapha], Moskva: Ezhegodnik islamskoi filosofii №2 S.399-425
- Efremova N.V. (1998). Noologia vostochnyh peripatetikov. [Noology of Eastern Peripatetics], Moskva: Vostochnaya literature RAN S.146-172
- Ibn Sina. (1980). Izbrannyye filosofskie proizvedeniya.[Selected philosophical works], Moskva: Nauka S. 425-446
- Ibragim T.K, Efremova N.V. (2014). Musul'manskaya religioznaya filosofiya fal'safa.[Muslim religious philosophy of phal'sapha], Kazan': Izd.Kazanskogo universiteta S.2-217
- Ibragim T.K. (2013). Religioznaya filosofia islama kalam. [Religious philosophy of Islam kalam], Kazan':Izd.Kazanskogo universiteta S. 2-21
- Perevod Bogoutdinova A. (1999) “Kniga znaniya”. Antologiya mysli.[Book of knowledge. Anthology of thought], Moskva: eksmo-press S. 24-222
- Perevod Dinorshoeva M, Rahmatullaeva N, Mardonova T. (1999). Ukazaniya I nastavleniya. Antologiya mysli. [Directions and instructions. Anthology of thought] Moskva& eksmo-press S. 223-400
- Perevod Hromova A. (1999). Kniga o dushe. Antologiya mysli.[Book about the soul. Anthology of thought], Moskva: eksmo-press S. 408-572
- Sagadeev A.V.(2009). Vostochnyi peripatetizm.[Eastern peripateticism], Moskva: Izd.dom.Mardjani S. 144-232
- Sagadeev A.V.(1980). Ibn Sina (Avisenna). [Ibn Sina (Avicenna)], Moskva: Mysl' S. 65-72
- Saidumarov S.S. (2014). Ibn sina ob ontologicheskikh i gnoseologicheskikh aspektov ucheniya o dushe. [Ibn Sina on the ontological and epistemological aspects of the doctrine of the soul],Dushanbe: Vestnik Tadzhikskogo tekhnicheskogo universiteta im.akad.M.S.Osimi № (26)-2014 –S.136-139
- Seiid Husein Nasr. (2014). “Filosofiya Islama: Avisenna (Ibn Sina), As-Suhravardi, Ibn Arabi.[Philosophy of Islam: Avicenna (Ibn Sina), As-Suhravardi, Ibn Arabi], Moskva: Yazyki slavyanskoi kul'tury S. 31-36
- Skirbek G, Gilie G. “Istoriya filosofii”[History of philosophy], Moskva: VLADOS S.256-257
- Stepanyans M.T. (1998). Srednevekovaya arabskaya filosofia [Medieval Arab philosophy], Moskva: “Vostochnaya filosofiya” RANS.5-16
- Tahikoni S.Z. (2015). Teoreticheskie I ideinye istochniki filosofii Ibn Siny po probleme razuma i very [Theoretical and ideological sources of Ibn Sina's philosophy on the problem of reason and faith], Moskva: jurnal “Sovremennyye issledovaniya socialnyh problem” S. 112-117
- Ternovski V.N. (1969). Ibn Sina (Avicenna) 980-1037 [Ibn Sina (Avicenna) 980-1037], Moskva: Nauka- S-110-122
- Frolova E.A. (2006). Istoriya arabo-musul'manskoi filosofii [History of Arab-Muslim philosophy], Moskva: IF RAN S. 3-196

A.S. Tuleubekov^{1*}, B.B. Meirbayev² , A.B. Doskozhanova³

¹International Information Technologies University, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³International Information Technologies University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com

IMMATERIALITY OF THE FIRST BEING IN THE AL-FARABI'S METAPHYSICS

This article reveals the non-material nature of the First Existence in the metaphysical system of Abu Nasr al-Farabi. The purpose of this analysis is to describe the evidence base that al-Farabi gives in order to identify the immateriality of the First Being. The system of argumentation of the immateriality of the First Being is part of the description of the perfection of the First Being, which al-Farabi presents within the framework of general cosmology. Justifying immateriality, al-Farabi basically follows the Aristotelian interpretation. However, he added a lot from the worldview of the Neoplatonists. As you know, the Neoplatonists paid great attention to emanation. According to the Neoplatonists, the Supreme Reason exists everywhere, and He is eternal in time. Al-Farabi borrowed this idea from the Neoplatonists, thanks to which he expanded his cosmology. In this regard, al-Farabi is a universal interpreter who synthesized the view of the Peripatetics and Neoplatonists into a single metaphysical system. At the same time, al-Farabi created his own cosmological system. It contains both the ideas of ancient and medieval Islamic scholars and their own vision of heavenly metaphysics. For a deep understanding of the nature of bodily substances, al-Farabi divided the heavenly structure into two levels. The first level – above moon – covers the ontology of the First Being and the sphere of celestial intellects. The second level – sublunary – describes everything that is in the sphere of the Earth. Thus, the idea of the immaterial nature of the First Being is an important part of his deep metaphysical system.

Key words: the First Being, metaphysics, material world, intangible nature.

А.С. Төлеубеков^{1*}, Б.Б. Мейірбаев², А.Б. Досқожанова³

¹Халықаралық Ақпараттық технологиялар университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Халықаралық Ақпараттық технологиялар университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com

Әл-Фараби метафизикасындағы Бірінші Болмыстың материалдық емес мәні

Бұл мақалада әл-Фарабидің метафизикалық жүйесіндегі Бірінші Болмыстың материалдық емес мәніне жалпы сипаттама берілген. Бұл талдаудың мақсаты – Бірінші болмыстың материалдық емес екендігін дәлелдеу үшін әл-Фараби қолданған дәлелдерді сипаттау. Бірінші болмыстың материалдық емес екендігінің дәлелдеу жүйесі әл-Фараби жалпы космология шеңберінде ұсынатын Бірінші болмыстың жетілуін сипаттаудың бір бөлігі болып табылады. Өзінің метафизикалық жүйесінде әл-Фараби Аристотельдің түсіндірулеріне сүйенеді. Алайда, ол неоплатониктер ілімдеріне ерекше көңіл бөлді. Өздеріңіз білетіндей, неоплатонистер эманацияға үлкен мән берді. Неоплатонистердің пікірінше, мәңгі болып, Жоғарғы Ақыл барлық жерде кең таралған. Бұл идеяны әл-Фараби неоплатонистерден алды, соның арқасында ол өзінің космологиясын кеңейтті. Осыған байланысты әл-Фараби перипатетиктер мен неоплатонистердің көзқарастарын біртұтас метафизикалық жүйеге біріктірген жан-жақты ғалым болды. Сонымен бірге әл-Фараби өзінің космологиялық жүйесін құрды. Онда ежелгі және ортағасырлық ислам ғалымдарының идеялары да, аспан метафизикасы туралы өзіндік көзқарастары да бар. Дене заттарының табиғатын терең түсіну үшін әл-Фараби аспан құрылымын екі деңгейге бөлді. Бірінші деңгей – ай үстіндегі – Бірінші болмыстың онтологиясын және аспан интеллекттерінің сферасын қамтиды. Екінші деңгей – ай астындағы – Жер шарындағы барлық нәрсені сипаттайды. Сонымен, Бірінші болмыстың материалдық емес табиғаты туралы идея оның терең метафизикалық жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады.

Түйін сөздер: Алғашқы Себеп, космология, құдай әлемі, аспан сфералары.

А.С. Тулеубеков¹, Б.Б. Меирбаев², А.Б. Доскожанова³

¹Международный университет информационных технологий, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Международный университет информационных технологий, Казахстан, г. Алматы
e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com

Нематериальная сущность Первого Сущего в метафизике аль-Фараби

В данной статье раскрывается нематериальная природа Первого Сущего в метафизической системе Абу Насыра аль-Фараби. Целью данного анализа является описание доказательной базы, которую приводит аль-Фараби с целью выявления нематериальности Первого Сущего. Система аргументации нематериальности Первого Сущего является частью описания совершенства Первого Сущего, которую аль-Фараби представляет в рамках общей космологии. Обосновывая нематериальность, аль-Фараби в основном следует аристотелевской интерпретации. Однако многое он добавил из мировоззрения неоплатоников. Как известно, неоплатоники уделяли большое внимание эманации. Согласно неоплатоникам, Высший разум существует везде и Он вечен во времени. Аль-Фараби заимствовал эту идею неоплатоников, благодаря которой он расширил свою космологию. В этом отношении аль-Фараби является универсальным интерпретатором, который синтезировал взгляд перипатетиков и неоплатоников в единую метафизическую систему. В то же время аль-Фараби создал свою космологическую систему. В ней присутствуют как идеи античных и средневековых исламских ученых, так и собственное видение небесной метафизики. Для глубокого понимания природы телесных субстанций, аль-Фараби разбил небесную структуру на два уровня. Первый уровень – надлунный – охватывает онтологию Первого Сущего и сферы небесных интеллектов. Второй уровень – подлунный – описывает все то, что находится в сфере Земли. Таким образом, идея о нематериальной природе Первого Сущего является важной частью его глубокой метафизической системы.

Ключевые слова: Первый Сущий, метафизика, материальный мир, нематериальная природа.

Introduction

This article examines a detailed ontology of material and non-material criteria for determining entities associated with the essence of the First One. The ontological approach is primarily important here. As Martin Heidegger wrote: "In its modern usage, the word '*ontology*' means as much as '*theory of objects*' and indeed one which is in the first place formal. In this respect, it coincides with ancient ontology ('*metaphysics*') (Heidegger, 1999). In this respect, a correct understanding of ontology itself and ontological consideration of something is important, especially if it concerns the ontology of the First One. In the sixth paragraph (§6) of his *On the Perfect State*, Al-Farabi writes that, since in its nature the First One is not composed of matter (that is, matter does not precede the First One as the first basis of its existence), its essence is expressed as actual intellect. This part of explanation of the First One by al-Farabi is closely related to the Neoplatonist understanding of *Nous*, which forms a world order based on its own intellectual nature, which is in constant actualization and thus is identical with the universe itself. In other words, the emanation of the First One is the very process of the existence of the universe. "An important feature stressed by al-Fārābī is the identity between intellect and the divine

essence. Since the First is immaterial, It must necessarily be an intellect ('*aql*'), as al-Fārābī considers all immaterial beings to be of an intellectual nature. More specifically, however, It is a perfect intellect that is not affected by any kind of deficiency (*naqs*) and plurality or complexity (*kathrah*), and which thus possesses a unitary and perfectly simple intellectual existence" (Janos, 2012). To be more precise, the First One is the actual intellect, which actualizes its own transcendent being in itself, revealing its own ontic being in the ontic form of self-knowledge. Although this is the realm of immaterial, it still presupposes existence. As Hegel writes: "*Existence is immediate unity of being and reflection, and hence appearance*; it comes from the ground and goes to the ground. The actual is the *positedness* of that unity, the relationship that has become identical with itself; hence, it is exempted from *passing-over*, and its *externality* is its energy; in that externality it is inwardly reflected; its being-there is only the *manifestation of itself*, not of an other" (Hegel, 1991). The latter is a form of existential unity (that is, the First One itself), but as actively knowing itself, that is, how nature discloses itself through the creation of the most intellectual actualities in the form of human intelligence. Of course, it is necessary to make a reservation here, which is that comparing human intelligence with the actual intellect of the One is not

a comparison of incompatible entities, but a comparison of part and whole.

Main body

Beginning from al-Farabi, Islamic Peripatetics developed several approaches to the essence of the First One including the Neoplatonic doctrine of emanation which was very similar to that formulated by Proclus. From the First One comes the existence of the Second, which is also an absolutely incorporeal substance and which is not in matter (at the same time it is the first intellect). It comprehends its essence and the First One. Since it comprehends something from the First One, the existence of the Third follows inevitably from it. The Third is also not in matter; it is intellect by virtue of its substance. From it follows the existence of the sphere of fixed stars. This process of the outflow of one being, or intellect, from another continues up to the tenth intellect, corresponding to the spheres of Saturn, Jupiter, Mars, Sun, Mercury and Moon. The existence of the sphere of the Moon precedes the Eleventh being that follows from it, the last of those types of being that do not need matter as a basis for their existence, that is, they are intellects and intelligible objects. What follows is the hierarchy of sublunar beings, which are either natural or derived. These include fire, air, water, earth, minerals, plants, animals and, finally, man. Man completes the cosmic hierarchy.

Al-Farabi's ontology, along with his cosmology, is a rather complex and at the same time universal system, which is adequately explained by an expanded logical methodology. Al-Farabi says that the First One is the root cause of the existence of all beings, there is nothing more perfect than the First One, and nothing can precede the First One. As well, the First One is eternal in His existence, and its being is free from any matter and any subjectivity. Al-Farabi says about the unity of the First One that since the First One is a perfect essence, then its existence cannot belong to any other thing except itself. Therefore, the First One is one in its existence. But here it is important to note that the First One is devoid of 'subjectivity', that is, nothing definite can be said about the First One, as about a concrete thing. Since the First One is not matter and does not possess matter of any kind, it is in essence the actual intellect. That is, this corresponds to the existence of the First One. Therefore, the First One can be identified as the actual intellect. "An important feature stressed by al-Fārābī is the identity between intellect and the divine essence. Since the First is immaterial, It must necessarily be an intellect ('*aqī*),

as al-Fārābī considers all immaterial beings to be of an intellectual nature. More specifically, however, It is a perfect intellect that is not affected by any kind of deficiency (*naqs*) and plurality or complexity (*kathrah*), and which thus possesses a unitary and perfectly simple intellectual existence" (Janos, 2012). This reasoning about the essence of the First One reveals another aspect of this issue, namely, the immateriality of the First One.

The immateriality of all entities that are in one way or another connected with the First One also concerns human nature, in particular, human consciousness. Al-Farabi pays special attention to this aspect, since human consciousness is directly related to the typology of intellects created by the Turkic thinker. Human consciousness is a local natural actualization of ontic actual intellect, which is completely identical to the First One. In other words, actual intellect is the current cause of the universe, which gives rise to the possibility of actualization for all forms of the material existence of nature and the universe. As Aristotle writes in *Metaphysics*, "matter exists as a potential state, just because it may attain to its form; and when it exists *actually*, then it is in its form" (Barnes, 1984). Therefore, speaking of the self-knowledge of actual intellect, we are talking about the knowledge of the universe by itself through those material-intellectual formations that people are as carriers of active intellect. "The affirmation of the existence of a separate Active Intellect leads al-Farabi to inquire about the cause of nature and the cause of the soul" (Morewedge, 1992). But the very essence of actual intellect, which, in a more active form, reaches the level of active intellect, remains as an ontic essence, that is, the First One itself. Moreover, the active intellect resides in substantiality of the natural states of objects even before they become the object of human cognition. If the previous types of intellect make their cognitive journey from the already explored further to the unknown, then the active intellect just acts in the opposite order. The active intellect is turned to natural perfection, that is, it first comprehends the most perfect of existing things. Thus, the very essence of the active intellect closes a life cycle of intellect in the frames of human cognition; as well, the active intellect is closely linked with the celestial bodies.

Based on the understanding of the First One in the metaphysics of al-Farabi, I can note that the First One expresses *ontos*. By its content, *ontos* is very close to the Western understanding, within which the concept of '*being*' was formed. The essence of the West-centric '*being*' was well described by Heidegger. He writes that Being "is of all concepts the

one that is selfevident. Whenever one cognizes anything or makes an assertion, whenever one comports oneself towards entities, even towards oneself, some use is made of 'Being'; and this expression is held to be intelligible without further ado" (Heidegger, 1962). Or another understanding of the concept of 'being', which was spelled out by Hegel: "Being is the indeterminate immediate; it is free of determinateness with respect to essence, just as it is still free of any determinateness that it can receive within itself" (Hegel, 2010). However, we understand that al-Farabi's being as *ontos* has a slightly different, possibly more ontological and, at the same time, more dynamic meaning than the above descriptions carried out by Eurocentric thinkers. According to al-Farabi, the *ontos* of the First One, by its semantic definition, is at the heart of real world, despite the fact whether real world is perceived by man, does the man have any effect on the universe or does the universe itself effect on a state of man in it. In all cases, when it comes to the real world, a man deals with the *ontos* of the First One, with its use in understanding the universe as an endlessly changing ontological process, i.e. as an ongoing being. We note here real world as a world in the process of its infinite formation, that is world as the process of emanation. It is important to keep in mind *ontos* as a property, that is, as something that is originally inherent in the First One.

Also, regarding actual intellect, no form precedes the actual intellect itself, since everything that gives form to something begins to actually comprehend. In this case, it may turn out that actual intellect is also comprehended by something that precedes it. Al-Farabi in this case claims that this preceding beginning, which can comprehend even actual intellect, can be matter, since what is intelligible is an object in ontological matter, for example, in material nature. That is, from the point of view of nature itself, matter in many ways allows the form to be the form of something material; i.e., matter precedes the possibility of the form to manifest itself in objects that have already taken forms.

However, all the above does not at all mean that actual intellect conflicts with matter or tries to avoid it. Here we are faced with the correct understanding of what can be 'immaterial'. "When we consider the immaterial, we must consider the way attachments are made within the material world – and how these attachments are implicated in producing things and people within their surroundings with profound implications for the way sociality is conceived and the varied sensuous attachments we make" (Buchli, 2015). Al-Farabi says that in order to avoid prob-

lems with the ontological interpretation of the essence of the First One, it acts as an ontic essence both matter (which with the help of actual intellect has the ability to take forms) and the actual intellect itself. In fact, actual intellect is therefore called '*actual*', since its identity with the First One gives the universe an actual existence in the form of an active material nature that produces, through actual intelligence, various states of its existence. In other words, the First One acts as both matter and actual intellect for the purpose of carrying out the process of forming the material nature. Here, as we see, there is an explanation of the First One through four Aristotelian causes: 1) producing cause (actual intellect), 2) matter (nature), 3) form and 4) final cause.

In addition, al-Farabi emphasizes, if the actualization of an object occurs outside of material actualization, then in any case, actual intellect realizes the object in its existence, but already as an extra-material object, or an object in thought. These may include the creative and managerial activities of the first leader of a virtuous city, his wise rule, a category of happiness that he embodies in his management of the city, and so on and so forth. That is, we see that the above-mentioned semantic entities are outside of material existence, but at the same time they have actual intellect, without which, for example, it was impossible to achieve happiness by the inhabitants of a city, as a result of which the city is now called virtuous. In other words, actual intellect can participate not only in existence of material things, but also during the process of creating intangible substances, using which human intelligence can create its own socio-conceptual reality. Within the framework of social space, people from the very start begin to understand such abstractions as a state, good and evil, goodness, justice and injustice, etc. So, more global intelligence of man is needed for obtaining their correct meaning. In this regard, a certain form of actual intellect (in the form of human thinking) exists during the understanding of the above socio-conceptual substances. Here, al-Farabi writes that "the First is not in matter and has itself no matter in any way whatsoever, it is in its substance actual intellect" (Al-Farabi, 1998).

As discussed above, in the synthesis of four Aristotelian causes, the First One acts as an actual intellect, which brings the material nature, which has acquired the form of universe, to the First One itself, so that a natural cycle of existence of the four causes is again closed on the First One. "Humans and perhaps other higher beings indeed have both the power of thought and intellect. We expect humans to have such powers, but Aristotle words his statement

about thought and intellect such that these may be additions to the other powers of soul in beings such as humans or even beings higher than humans, or perhaps such higher beings might have these faculties without needing to have them as powers of soul. Thus the issue how mind connects with soul is left open” (Polansky, 2007). However, this does not mean the end of the universe, but only the beginning of its transition to the next state of its existence. In its actuality the First One shows the priority of its existence over that which can exist only potentially. In *Metaphysics*, Aristotle writes: “We have distinguished the various senses of ‘prior’, and it is clear that actuality is prior to potentiality” (Al-Farabi, 1998). That is, if in the material world any potential matter may or may not exist (it all depends on the possible actualization of matter and on how much the form allows matter to be actualized in the form), then in relation to the First One it is always relevant.

On the example of a statue we can say that after a sculptor finished creating the statue (when all four Aristotelian causes merged) only one cycle of creating of one of the statues was completed. But at the same time, creative activity of the sculptor himself did not end there, but, on the contrary, reached a new next level of his perfection. The sculptor has become more perfect. His actual intellect which actualized existence of the statue has become more perfect. From now on, he became closer to the goal of his understanding of his own creativity; from now on the sculptor became even more aware of the world-wide purpose of his work. That is, after creation the statue, the sculptor became an even greater ontological beginning for his own existence as a sculptor and the existence for all future statues that he wishes to create. He even more deeply realized the producing cause (that is, himself and his creative ontology), matter (from now on he knows the methods of mastering matter and working with it), form (each time he creates new forms of statues) and the target cause (he realized his historical purpose to be or not to be a sculptor). All four of these Aristotelian causes together gave him an opportunity to come even closer to understanding the very creative process that could mean that the sculptor was aware of the process of divine being, or the being of the First One.

Therefore, it is no coincidence that those who not only possess a natural genius of creating masterpieces, but also constantly practice their creative genius of creating new works, say that they have a divine gift, or that they are gifted by God with some kind of talent. This applies not only to the job of sculptors, but also to the everyday produc-

tion of material things, when an ordinary worker, applying his talent to combine the four Aristotelian causes together (truly realizing the essence of each of them, and not just creating things to feed himself), can even simple material things create as a masterpiece, or chef d’oeuvre. Thus magnitude cannot be applied to the First One, since it is outside of quantitative and material characteristics (which includes not only matter, but also all other essences and existents); and since it “is the First Mover who is incorporeal and source of all beings. Through the first intellect, the First Cause gives beings all incorporeal and corporeal existence in an emanationistic process. All beings are emanationistic extension of this necessary, perfect, and absolute beautiful Being” (Turker, 2011).

Thus, al-Farabi explains that the First One, as such, is neither intelligible matter nor the manifestation of any process of knowledge. However, in its hypostasis of actual intellect, the First One accepts matter (as an object) and cognition as a process of understanding the object (and, therefore, nature). In this sense, al-Farabi writes that the First One becomes both actual intellect and matter in its intelligibility, since matter acts as an object of intellect in the essence of the One. “In the same way that the sun is what gives the eye actual vision and makes [potentially] visible things actually visible by the light it gives, so too the active intellect is what makes the potential intellect an actual intellect by the principle it gives it, and by that same [principle] the intelligibles become actual intelligibles” (Al-Farabi, 2007). That is, the fact that matter is comprehended by cognitive ability of human intellect makes it an integral part of actual intellect, and hence the First One. Matter, as an object of intellect, and intellect itself are united in the process of comprehension of nature by the actual intellect itself, i.e., the One.

As the actual intellect, the First One possesses a property of self-knowledge, that is, as al-Farabi writes “it is intellect and intelligized and thinking, all this being one essence and one indivisible substance” (Al-Farabi, 1998). This process of al-Farabi describes as a process closed in its infinity. On the one hand, the essence of the First One cognizes its own substantiality; on the other hand, it symbolizes the most ultimate and universal process of self-knowledge. On the other hand, this process of self-knowledge is accompanied by infinity, that is, infinity as the most fundamental characteristic of universal self-knowledge does not enclose the isolation of self-knowledge of the First One. In this respect, self-knowledge is both a purely human process and a heavenly process, as many medieval

Islamic philosophers believe. The same applies to intellect, to which al-Farabi emphasized in his ontology and epistemological treatises. That is, "intellection becomes self-intellection only when the intellect is fully developed and can therefore dispense with any reference to external material objects" (Kaukua, 2015). As well, the First One does not have any contraries which is a property of all material things. "The first being or cause can have no contrary since to have a contrary entail the possibility of nonexistence and whatever can possibly not exist cannot be eternal ('*azali*). For al-Farabi, contraries are forms of the possible and temporally generated" (Frank, 1979).

The process by which the First One intelligizes its essence is the process of manifestation the universal essence of the First One and its fundamental duration, which does not apply to the linear time of the universe, since, as noted above, the First One is outside of time as such. The First One is infinity, and everything that relates to it, characterizing it within the framework of a process, also deals with infinity. Of course, we have already touched upon the question above that nothing can characterize the First One, since it has no definition, and no entity different from the First One is capable to relate to the One in any way as an entity that can define it. However, the very thought of the First One already disposes the thought to infinity and, therefore, in its fundamental indefinability. Even in the most vivid human imagination, it is impossible to imagine infinity as the First One, since, firstly, infinity is the One (which it is impossible to imagine), and secondly, the First One in its essence is infinity. In this relation, infinity is identical to the First One, and therefore infinity is intuitively understood as something that is outside the semantic framework of the concept of time.

Here we implicate '*intuitive understanding*', because, *firstly*, human logic in its entire methodological armory is hardly capable of endowing the human mind with ability to imagine the most fundamental and universal infinity, even in such a hypostasis as the One. *Secondly*, pure human imagination, aimed at embracing the immense infinity, is also based largely on sensory experience; in this regard, the imagination will somehow associate infinity with some sensory representation (for example, infinity is darkness, and therefore infinity is something totally black), which also limits infinity itself within the framework of specific representations of sensory experience. *Thirdly*, in the process of representing infinity as the One (at least, in space and time), even the most abstract state of meditating consciousness

in any case will resort to associations that are associated with the rational, sensual, social and life experience of a meditating man. In this regard, the man cannot be freed from personal experience in order to achieve a state of pure consciousness, since the very realization that the man must achieve pure consciousness is based on the life experience that gave him knowledge that there is such a thing as infinity and in order to comprehend it, it is necessary to achieve a state of pure consciousness.

All of the above perhaps leads to the only hope – to an attempt to understand infinity (or, if you like, to touch the essence of infinity) through some deep intuition, that is, that subtle human ability that can shed light on the question of infinity. And even if intuitive understanding can give something to the human consciousness, there is no cognitive guarantee that the man will understand that he has encounter infinity.

For itself, the First One is comprehensible, since during the very process of self-knowledge the First One exposes itself as an object of ontic intellect which combines all levels of intellect from potential through the actual and acquired till the active one. Al-Farabi writes: "In order to be intelligible the First is in no need of another essence outside itself which would think it but it itself thinks its own essence. As a result of its thinking of its own essence, it becomes actually thinking, it is in no need of an essence which it would think and which it would acquire from the outside, but is intellect and thinking by thinking its own essence" (Al-Farabi, 1998). Of course, full knowledge of God is impossible due to His perfection, on the one hand, and imperfection of the human mind, on the other hand. Therefore, man has always tried, as it were, to understand what God is, not through His true attributes, but by excluding that which is not characteristic of God. This is so-called negative theology. "From ancient times to the present philosophers have commonly maintained that there exist one or more divine realities which are too perfect for human intelligence to apprehend and which therefore can only be the objects of a negative theology – that is a theology expressing not what a divine nature is but what it is not" (Wallis, 1992).

Although in the al-Farabi's typology actual intellect occupies the second level, this does not mean that the First One as an actual intellect is something secondary and therefore imperfect. The fact is that all levels of intellect (that express the First One itself as its existence and cognitive activity) are themselves perfect, because four levels of intellect are the levels of one intellect, which is an integral

cognitive property of the One. The levels of intellect are the levels of universal mind which is identical to the essence of the First One. So, intellect “is intellect and intelligized and thinking, and so it is intellect by virtue of its being intelligized” (Al-Farabi, 1998). Therefore, gradation of intellect within the First One itself is for the most part conditional and convenient only for a greater understanding of world mind within the frames of human imagination of the essence of the First One.

However, as al-Farabi states, when the potentiality of the One Being affirms its own formation, there is a manifestation of universal activity of the First One as an expression of the actual level of universal mind, that is, more simply, it is a creative process of self-knowledge by the First One through actual intellect. In other words, through actual intellect, the First One actualizes its own infinite being, the volume and essence of which the human mind and imagination cannot capture. Here, al-Farabi incidentally points out that the One as an actual intellect “is intellect and intelligized and thinking, all this being one essence and one indivisible substance – whereas man, for instance, is intelligible, but what is intelligible in his case is not actually intelligized but potentially intelligible; he becomes subsequently actually intelligized after the intellect has thought him” (Al-Farabi, 1998). That is, al-Farabi explains that the First One is not intelligized by something outside, since this would mean the existence of something more extensive and universal, part of which the First One would be.

As already mentioned in the preceding paragraphs, something outside the First One and knowing the First One from the outside cannot exist, since otherwise it would be something that exists outside the First One and knowing it from the outside that would itself become the First One, which includes what is actually before this was not the First One. At the same time, this more extensive One would again be singular in its essence, and nothing more extensive than this One would not exist. That is, we again return to the question of the infinity of the First One and the inability to imagine something more perfect than the First One. Otherwise, if we constantly imagine something broader than the First One, we will encounter the Occam’s unpleasant razor, which in the question of the One does not give any result, but only spends the time of a thinking person.

Thus, as al-Farabi states, the comprehending actual intellect and the object of actual intellect form a cognitive unity in the process of universal self-knowledge of the One, in which all aspects

of self-knowledge are expressed in the process of self-reflection of the One as a singular Being of the universe. “The First is not only an intellect (*‘aql*), but in addition the highest intelligible (*ma‘qūl*), which means that It is both thought and object of thought at the same time. It is, first and foremost, an object of thought for Itself, which means that It is constantly engaged in the act of contemplating Its own essence. In the case of the First, however, this self-reflexivity does not lead to multiplicity, as thought and object of thought is one and the same thing” (Hegel, 1991). This unity gives the First One a status of the very first substance, containing in its infinite existential duration of all levels of intellect that allow the First One to contemplate itself.

Here, al-Farabi clarifies the question of contemplation of actual intellect, aimed at the One’s own essence, through understanding of human cognitive contemplation. In particular, he writes that in the process of comprehension a man is an intelligible object of a comprehensible actual intellect, or *intellektion* of the First One. However, a rational beginning in man (as not only an instrument of knowledge, but also a cognitive space for subsequent comprehension of the surrounding world) is only an object of intellect of One Being. Only when the rational beginning in man begins to become actualized in a process of human cognition, then we can talk about cognitive actualization of the human mind. But here al-Farabi makes an important point. Human intellect is purely human, i.e., human intellect is substantialized intellect. This means that human intellect is only one of the forms of actualization of the One’s intellect, within which the man acts as a substantialized subject of knowledge. In other words, human intellect is the intellect of a specific substance, which can have its own conceptual boundaries. Al-Farabi writes that “we think, but not because our substance is intellect; we think with an intellect which is not what constitutes our substance” (Al-Farabi, 1998). Within the framework of human thinking, we can limit human rationality to any definitions and, thus, to outline the boundaries of human intellect (which cannot be done with the One’s actual intellect, since, as noted above, the One has no definition due to the infinity of its essence). So, according to al-Farabi, everything that is within the framework of human intellect is determined by the objective nature of the objects that a man intelligizes. Therefore, human intellect is completely dependent on the content of the objects he intelligizes. In this sense, human intellect is too limited in comparison with the actual intellect of the First One, because “the

First is different; the intellect, the thinker and the intelligible (and intelligized) have in its case one meaning and are one essence and one indivisible substance" (Al-Farabi, 1998). From here and further we will consider how al-Farabi shares his thoughts on what is the genesis of being.

As we have repeatedly found out, he considers the First One as the only cause of the surrounding universe. But here al-Farabi does not just discuss essence of the First One, but gives a definite ontological hierarchy, according to which being of the First One is the initial and most universal form of being, from which other ontological forms of realities flow in the world. Moreover, these existents arise from the First One in accordance with that essence which each of them needs to the extent of their possibility of coexistence with other existents and to the extent of their possibility to be observed by human intellect. As was noted more than once, being of the First One cannot be fully cognized by human intellect in view of imperfection of human mind, however, some other existents (known to us) lend themselves to perception and cognition, "some of which can be observed by sense-perception, whereas others become known by demonstration" (Al-Farabi, 1998). We know that al-Farabi borrowed the idea of emanation of all existents from the First One from the Neoplatonists. Almost all his metaphysics is permeated with the idea of emanation, which allows us to see in his ontology an idea of a positive evolution of being and its hierarchy, which involves transition of one existence to another.

Further, explaining the First One as one which gives the material world to be emanated from it al-Farabi follows Neoplatonic view on the First Cause. "Alfarabi is hugely influenced by Neoplatonic philosophy through his study of the theory of emanation and how this acts as a connection between the seemingly separate divine being and the material world." (Jackson, 2014). Here, he clarifies four aspects regarding to its perfection.

Firstly, process of emanation of everything in the world from the First One is an initially ontological process, which means a full-fledged emanation. At the same time, things and phenomena, which emanate from the First One in the world, in no way discredit the excellent essence of the First One and do not detract its perfection as the First Cause. That is, "the existence of something different from the First emanates from the First's existence" (Al-Farabi, 1998) in contrast to what happens in human world when the birth of a son, as al-Farabi explains, takes away some existence of his parents. In this regard, the genesis of things and phenomena from

the First One does not take away any excellence in it.

Secondly, al-Farabi emphasizes that process of emanation of existents in the world, moreover, enhances universality of the excellence of the First One. Here al-Farabi gives an example with the following: "when we give money (*māl*) to others, we get from them honor or pleasure or some their goods with the result that these goods bring about some perfection in us." (Al-Farabi, 1998). In this case, the genesis of the universe from the First One gives its perfection one more proof of the First's fundamental nature.

Thirdly, al-Farabi says that in the process of genesis the First One is not attached to the world itself, that is, the creation process itself is not its goal in itself. If the First One existed for only genesis of the universe, then its existence would be determined by this creation process. In other words, the First One would be dependent on what it does. However, al-Farabi asserts, no external factor, including the process of creating everything in the world, is fundamental to its perfection. The First One "does not exist for the sake of anything else and not in order that anything else should be brought into existence by it" (Al-Farabi, 1998); otherwise, if the world that the First One had created was a cause of the First's perfection, then the First One could no longer be considered as the First Cause.

And fourthly, al-Farabi makes a correction that everything in the world which comes from the First One does not increase the First's perfection, but only more emphasizes its creative universality. In this case, the good that the First One brings to everything in the universe through the process of genesis is different from the good that a man does by giving money to anybody. In the case of the First One, "by giving existence to something else the First does not attain a perfection which it not have had before, apart from the perfection which it has" (Al-Farabi, 1998); whereas in the case of man, who having given his money or something else, then attains pleasure or honor or superiority or other benefits in surrounding social reality.

Thus, the highest perfection of the First One is its ontologically necessary hypostasis, which allows it to maintain a metaphysical priority over the world that emanates from it. Here the al-Farabi's First One can be compared with the idea of God. "Like Aristotle's Unmoved Mover, God is seen as one, eternal, immaterial and necessary. However, for Aristotle, his 'God' is the 'causer' in the sense of putting the universe into motion. That is, God is the First Cause of all other things but He is not

the creator (efficient cause) of all other things. For Alfarabi, and for Islamic theology for that matter, it was unacceptable that there could be a separate substance from God: before God there was nothing and God created the universe *ex nihilo* ('out of nothing')" (Jackson, 2014).

Al-Farabi explains that being of the First One is all in one and integral, since it is expressed in its own perfection. It is thanks to infinite integrity that the First One transfers the perfection of its essence to other less perfect existents that emanate from it and form the rest material world. Being substantial cause for existence of the rest world, the First One maintains its fundamental excellence. The First One is that being which, as a substance, is present in being of everything else that emanates from its being. Al-Farabi also proves the integrity of the First One by the fact that it is all in one and cannot be divided into, for instance, two components, otherwise "one through which the substantification of its essence takes place, and another through which something else comes about from it" (Al-Farabi, 1998). And further al-Farabi describes that the same could happen in human essence, when we consist of two things: one of them is the substantification that makes up our ability to think and the other, such as our ability to write, allows us to compose writings. Thus, the First's integrity in itself and identity with itself contribute to the fact that the whole world (with its various existents) has been allowed to emanate from the First One as the First Cause. Otherwise, according to al-Farabi, appearance of the world from two beginnings would not have been possible, since both beginnings would inevitably come into conflict with each other.

Al-Farabi describes self-sufficiency of the First One through absence of its emanation from anything that may turn out to be external to its universal essence. The First One itself emanates from itself; the First One is excellence emanating from itself without anything what can be external and therefore less perfect than it. For there is no more perfect the world than the First One in its fundamental nature in. Al-Farabi writes "Nor is it in need, in order for the existence of something else to emanate from its existence, of anything other than its very essence, neither of a quality which would be in it nor of a motion through which it would acquire a state which it did not have before, nor a tool apart of its essence" (Al-Farabi, 1998). The First One exists as the main cause for those causes that subsequently form various external conditions, which, in turn, affect the formation of other things and entities that have

a lower degree of perfection than those secondary conditions.

If we trace a causal chain, within the framework of which any cause contributes to the formation of something else, then at the beginning of this chain there is something that we can call the Primary Cause. However, it is worth noting a very important point here: the closer we get to the Primary Cause, the more complicated and, at the same time, the more uncomplicated a previous cause in its ontological content becomes. Any previous cause is more complicated than the subsequent one because for appearance of something new (as a consequence), a whole complex of conditions corresponding to each other is necessary, which, if the external circumstances are successful, can lead to the appearance of something new that became a consequence of the previous causes. At the same time, any previous cause is more uncomplicated than its consequence, since something new (as a consequence) is a continuation of a whole complex of previous conditions. In this regard, approaching the Primary Cause itself, we understand that it is both complicated and uncomplicated. This understanding leads us to two consequences: the first is that the simultaneous simplicity and complexity of the First Cause is an invariant quality of its perfection (perfection of the First One is expressed in it); the second is that due to such fundamental perfection of the First One, we are unable to comprehend the simplicity and complexity of the First Cause at the same time, guided only by common sense and logic. As noted above, al-Farabi proposes to reach the level of actual intellect in order to use all human intellectual capabilities to be able to come into contact with the perfection of the First One and comprehend its universal essence somewhere in the very depths of human consciousness.

In this regard, al-Farabi explains imperfection of the material world by the fact that its objects need something external for their full manifestation of their own essence. For example, in order to see that fire can be as a cause of steam, water is needed, which fire can heat up and, thereby, extract steam from it. Or, in order for the Sun to take on the form that it has, the Sun itself needs to move. Also, thank to motion in space, the Sun is able to heat those parts of space that were far from it. That is, no matter how hot the Sun is, its heat is not enough for the whole space, so it needs to constantly move. In other words, the essence of the Sun is not so universal as to spread immediately to all space. Another example: in order to cut and chop a tree, a carpenter needs to have a wood chopper and a saw. We can

give an infinite number of examples and in each we find imperfection of objects and phenomena in the material world, which is not the case for the perfection of the First One.

Al-Farabi emphasizes that in its perfection the First One has an inner identity of its existence and its substance. Its existence (as the essence of its reality) and its substance (as the ontological essence which the First One endows other existents emanating from it) are one and the same thing: both of these hypostases signify the identical perfection of one perfect essence of the First One. "God is omnipotent and there is no other fundamental principle to turn to" (Remes, 2014).

Regarding the process of emanation itself, other less perfect existents can flow from the First One without any obstacle. The First One manifests its perfection also in that it does not prevent the existence of something for no reason. "It is not at all possible that there should be something to prevent the emanation of the existence of something else from it, either in itself or apart from it" (Al-Farabi, 1998). This means that one of the most important goals of the First One is the existence of everything that has a possibility to exist and that can emanate from it.

In this regard, as we have already emphasized above, al-Farabi's thoughts are very close to Neoplatonism. "He is a neo-Platonist, more exactly a Plotinian; although he himself would not have recognized this title. He held, as we have seen, that he was simply retelling the doctrines of Plato and Aristotle. But he was also a devout Muslim" (Macdonald, 2008). At the same time, Plotinus himself introduces the concept of emanation "as a means of bridging the gap between the intelligible and the material worlds, on the one hand, and giving a coherent account of the coming-to-be of the universe from the One (*to Hen*) or First Principle, through a process of gradual overflowing or diffusion, on the other. This process generally known as emanation gives rise to the intellect

(*noūs*), the soul (*psyche*) and the world of nature, in succession" (Fakhry, 2002). Anyway, uniqueness of al-Farabi's philosophy lies precisely in the fact that he was able to combine Neoplatonic ideas with his interpretation of Plato and Aristotle, moreover, without coming into conflict with Muslim views on the essence of the First One. This rich worldview synthesis allowed him to significantly expand his understanding of the First Cause and create such a deep metaphysical concept.

Conclusion

By virtue of all of the above, human intellect cannot act as an intelligible object for itself, that is, a man does not have any ability to complete self-reflection, while the actual intelligence of the First One in its own self-reflection reaches absolute identity with its own essence. "If the faculty of imagination is so powerful and perfected in a certain person, and is not completely overwhelmed by external sensations... it gets into communion with the agent [Active] intelligence from which images of the utmost beauty and perfection are reflected... Once the imaginative faculty in man is completely perfected, he may receive, when awake, from the agent [Active] intelligence the pre-vision of the present and future events... and thus... prophesy divine matters. This is the highest level to which imagination may be raised, and which man can attain through this faculty" (Sharif, 1963–1966). That is, human intelligence has the opportunity to come into contact with divine wisdom of the First One, but only by immersion in the essence of higher ontic intelligence, within the framework of which the First One reveals its potentiality of metaphysical knowledge to human intellect. In this sense, the immateriality of the First One acts as a kind of criterion for the truth of both the divine nature itself, as well as those substances that emanate from heavenly perfection and fall into the sphere of human intellect in order to become intelligible entities.

References

- Al-Farabi Abu Nasr (1998). *On the Perfect State* (Madabi ara' ahl al-madinat al-fadilah). Revised Text with Introduction, Translation, and Commentary by Richard Walzer. Great Books of the Islamic World, Inc. Oxford University Press.
- Al-Farabi Abu Nasr (2007). *On the Intellect*. Classical Arabic philosophy: an anthology of sources. Translated with introduction, notes, and glossary by Jon McGinnis and David C. Reisman. Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis. Cambridge. 416 p.
- Buchli Victor (2015). *An Archaeology of the Immaterial*. Routledge. 190 p.
- Fakhry Majid (2002). *Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism. His Life, Works and Influence*. One World, Oxford.
- Frank Richard M (1979). *Classical Islamic Theology and the Early Shi'a Movement*. Islamic Philosophical Theology. Edited by Parviz Morewedge. State University of New York Press. 265 p.

- Hegel Georg Wilhelm Friedrich (1991). *The Encyclopaedia Logic, with the Zusätze: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusätze*. A new translation with Introduction and notes by T.F.Geraets, W.A.Suchting, and H.S.Harris. Hackett Publishing, Indianapolis. Cambridge. 381 p.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich (2010). *The Science of Logic*. Edited and translated by George di Giovanni. Cambridge University Press. 790 p.
- Heidegger Martin (1999). *Ontology: The Hermeneutics of Facticity*. Indiana University Press. 138 p.
- Heidegger Martin (1962). *Being and Time*. Translated by John Macquarrie & Edward Robinson. Blackwell Publishers Ltd.
- Jackson Roy (2014). *What is Islamic Philosophy?* Routledge Taylor and Francis Group. London and New York. 190 p.
- Janos Damien (2012). *Method, Structure, and Development in al-Farabi's Cosmology*. Leiden-Boston: Brill. 433 p.
- Kaukua Jari (2015). *Self-Awareness in Islamic Philosophy: Avicenna and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press. 257 p.
- Macdonald Duncan Black (2008). *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. The Lawbook Exchange, Ltd. 386 p.
- Morewedge Parviz (1992). *Neoplatonism and Islamic Thought: Beyond Transnational Globalization*. SUNY Press. 267 p.
- Polansky Ronald (2007). *Aristotle's De Anima*. Cambridge University Press.
- Remes Pauliina (2014). *Neoplatonism*. Routledge. 224 p.
- Sharif M.M. (1963–1966). *A History of Muslim Philosophy*, 2 vols, Wiesbaden, Harrassowitz.
- The Complete Works of Aristotle (1984). *The Revised Oxford Translation*. Edited by Jonathan Barnes. Vol. II. Princeton University Press.
- Turker Habip (2011). *Beauty and Its Projection in Christian and Islamic Tradition*. *Sharing Poetic Expressions: Beauty, Sublime, Mysticism in Islamic and Occidental Culture*. Edited by Anna-Teresa Tymieniecka. Springer Science & Business Media.
- Wallis Richard T., Bregman Jay (1992). *Neoplatonism and Gnosticism*. SUNY Press. 531 p.

2-бөлім
МӘДЕНИЕТТАНУ

Section 2
CULTURAL STUDIES

Раздел 2
КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Р.-Б.Т. АбдысагинКазахский национальный университет искусств, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: rahatbiabd@mail.ru**НОВЕЙШИЕ КОМПОЗИТОРСКИЕ ТЕХНИКИ
И ГЕНЕАЛОГИЯ СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКИ**

Статья посвящена генеалогии современной академической музыки, развитию новейших композиторских техник. Проводятся параллели между достижениями в науке и изменениями в искусстве. Эти процессы описаны сквозь призму личного опыта автора. Отмечен ряд мировых площадок, где совершенствуется современный стиль, эволюционирует и творится музыкальное будущее, проходят мировые премьеры. В частности, Impuls (г. Грац, Австрия), Академия Санта-Чечилия (г. Рим, Италия), Миланская консерватория им. Джузеппе Верди (Италия), Падуанская консерватория им. Ч. Поллини (Италия), где автор имел возможность обсуждать новейшие композиторские техники на одной волне с творцами, поэтами и архитекторами новой музыки. На примере структурального анализа собственных работ демонстрируются методы и концепции существования и развития новых техник игры на инструментах в контексте новой музыки. А именно, применение расширенных техник показано на примере «Omaggio a Ivan Fedele» (Дань уважения Ивану Феделе) для флейты соло, умение осмысливать первичный музыкальный материал современной партитуры – на примере концерта «Tears of Silence» (Слезы тишины) для фортепиано и симфонического оркестра. Рассмотрены функции «Campo armonico» (гармонической среды) на примере «Ombre del Vuoto» (Тени пустоты) для 11 исполнителей (флейта, гобой, кларнет, фагот, труба, треугольник, большой барабан, там-там, вибрафон, фортепиано, первая и вторая скрипка, альт, виолончель). Новые методы организации времени в музыке показаны на примере «Serenata di stelle invisibili» (Серенада незримых звезд) для 5 исполнителей (флейта, кларнет, альтый саксофон, виолончель, фортепиано). Говорится о корреляции между композиторскими и исполнительскими техниками и о зарождении новой тембро-фактурной координаты музыкального пространства-времени.

Ключевые слова: современная академическая музыка, авангард, сонористика, микротона, мультифоники.

R.-B.T. Abdyssagin

Kazakh National University of Arts, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: rahatbiabd@mail.ru**The newest composition techniques
and contemporary music genealogy**

The article is devoted to the genealogy of contemporary music and the evolution of the newest composition techniques. Parallels are drawn between discoveries in science and changes in art. The described processes are based on the author's personal experiences. Some world music centers were noted where the modern style is being improved, the future of music is evolving and is being forged and world premieres are held. In particular, Impuls (Graz, Austria), Accademia Santa Cecilia (Rome, Italy), Conservatorio Giuseppe Verdi di Milano (Italy), Conservatorio C. Pollini di Padova (Italy), where the author had numerous opportunities to discuss the latest composing techniques with the creators, poets and architects of new music. Existing methods and concepts of playing various musical instruments as well as new techniques and their development are demonstrated and structurally analyzed in the context of the author's music. Namely, the use of extended techniques is shown on the example of «Omaggio a Ivan Fedele» (Tribute to Ivan Fedele) for solo flute, the ability to comprehend the primary musical material of a modern score is based on «Tears of Silence», concerto for piano and symphony orchestra. The functions of «Campo armonico» (harmonic field) are viewed on the example of «Ombre del Vuoto» (Shadows of the void) for 11 performers (flute, oboe, clarinet, bassoon, trumpet, triangle, gran cassa, tam-tam, vibraphone, piano, I and II violin, viola, cello). New methods of organizing time in music are shown on the example of «Serenata di stelle invisibili» (Serenade of invisible stars) for 5 performers (flute, clarinet, alto saxophone, cello, piano). The article is about the correlation between composer's and performing techniques and the emergence of a new timbre-*Textur* musical space-time coordinate.

Key words: contemporary music, avant-garde, sonoristics, microtones, multiphonics.

Р.-Б. Т. Абдысагин

Қазақ ұлттық өнер университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: rahatbiabd@mail.ru

Жаңа композиторлық техникалар және заманауи музыка генеалогиясы

Мақала заманауи академиялық музыканың генеалогиясымен ең жаңа композиторлық әдістердің дамуы туралы. Ғылыми жетістіктермен өнердегі өзгерістер арасында параллельдер жүргізілген. Бұл процестер автордың жеке тәжірибе призмасы арқылы сипатталған. Музыканың әлемдік премьералары өтіп, заманауи стилі жетілдіріліп, болашағы туындап қалыптасатын бірқатар Еуропалық орталықтар аталып өткен. Сол, Impuls (Грац қ., Австрия), Санта-Чечилия Академиясы (Рим қ., Италия), Джузеппе Верди атындағы Милан консерваториясы (Италия), Ч. Поллини атындағы Падуа консерваториясы (Италия) сынды орталықтарда жаңа музыканың авторлары және сәулетшілерімен бір деңгейлі толқында талқылау мүмкіндігіне ие болғаны аталған. Жаңа музыка контекстінде, авторлық шығармаларын құрылымдық талдау мысалдары негізінде, аспаптарда ойнаудың жаңа техникасының болуы мен дамуының әдістері мен тұжырымдамалары көрсетілген. Кеңейтілген әдістерді қолдану соло флейтаға арналған «Omaggio a Ivan Fedele» (Иван Феделеге құрмет) мысалмен көрсетілсе, заманауи партитураның бастапқы музыкалық материалын түсіну шеберлігі фортепиано мен оркестрге арналған «Tears of Silence» (Тым-тырыстың тырсылы) концертінде талданған. 11 музыкалық аспапқа (флейта, гобой, кларнет, фагот, труба, үшбұрыш, үлкен барабан, там-там, вибрафон, фортепиано, бірінші және екінші скрипка, альт, виолончель) арналған «Ombre del Vuoto» (Бос кеңістіктің көлеңкесі) мысалында «campro armonico» (үйлесімді орта) функциялары қарастырылған. Музыкадағы уақытты ұйымдастырудың жаңа әдістері 5 инструментке (флейта, кларнет, альт саксофон, виолончель, фортепиано) арналған «Serenata di stelle invisibili» (Көрінбейтін жұлдыздар серенадасы) мысалында сипатталған. Композиторлық және әртүрлі аспаптарда орындау техникалар арасындағы корреляция туралы, музыкалық уақыт-кеңістіктің жаңа тембро-фактура координатасының пайда болуы жәйлі баяндалған.

Түйін сөздер: заманауи музыка, авангард, сонористика, микротондар, мультифоники.

Введение

Вселенная расширяется с ускорением, как и человеческая цивилизация. Мир стремительно меняется. Новое время рождает новые идеи, и они находят отражение во всех сферах деятельности. Музыка тоньше, раньше многих других ощущает и отражает в своем развитии ключевые вехи эволюции человечества. Музыка – искусство не просто высшей степени абстрактное и возвышенное, а искусство, которое проникает до самых глубин человеческого сознания, туда, куда нет доступа ничему другому (Abdyssagin 2013). Музыкальный язык, которым оперируют композиторы, выражая новое мироощущение, непрерывно развивается, и на каждом этапе развития появляются новейшие композиторские техники, благодаря которым можно донести новые идеи (Абдысагин 2020). Впервые проводится научно-структуральный анализ ряда новейших музыкальных партитур, подкрепленных авторскими свидетельствами. Описаны некоторые мировые центры средоточия передовой музыкальной мысли, где прошли апробацию рассматриваемые в статье опусы. С целью осмысления и создания произведений нового формата изучено применение современ-

ного музыкального языка в контексте новейших композиторских техник.

Основная часть

В мире множество площадок, где обсуждаются вопросы музыкального авангарда, совершенствуется современный стиль, эволюционирует и творится музыкальное будущее. Одной из таких является международная академия композиторов и исполнителей современной музыки «IMPULS». Она проходит раз в 2 года в городе Грац (Австрия). Это место, где формируется новое лицо авангарда, зарождаются необычные ноты и их кластеры (мультифоники), извлекаются необычные звуки. Появляются свежие работы для свежих разумов. Со всего света собираются около 250 ведущих композиторов, исполнителей и ансамблей, проходят премьеры современной музыки. Отметим также Международные летние курсы новой музыки в городе Дармштадт (Германия) и Институт исследования и координации акустики и музыки (IRCAM) в Париже (Франция), эстафету которых поддержал и развил «IMPULS». В свои 12 лет я встретился с Беатом Фуррером, легендарным композитором, основателем академии, и обсудил с ним мои пар-

титуты. И, как результат, с 2013 года являюсь самым молодым участником академии, постоянным представителем Казахстана и Центральной Азии. За прошедшие годы у меня прошло немало премьер на этом фестивале. Главные концерты, являющиеся краеугольными, по которым здесь мониторится нынешнее состояние современной музыки, это концерты ансамбля Klangforum Wien и специально приглашенных ансамблей топ-уровня. Для меня «IMPULS» 2019 года стал своего рода кульминацией. По итогам международного отбора мое произведение «The Space of Resonance» (Пространство Резонанса) для 7 исполнителей (гобой, альтый саксофон, валторна, тромбон, вибратон, рояль и скрипка) было исполнено на одном из ключевых, важнейших концертов академии. А именно, на концерте Швейцарского ансамбля «zone expérimentale basel» в театре Mumuth в зале имени Дьердя Лигети – престижной и самой масштабной концертной площадке Университета искусств города Грац. Дирижировал Майк Свобода, соратник, ассистент Карлхайнца Штокхаузена, проработавший с ним бок о бок более 10 лет! (Абдысагин Авторское право 2019, №4379) **Это ознаменовало появление Республики Казахстан на карте мира современной музыки!**

В этом городе Грац есть Университет имени Карла и Франца, где работал целый ряд лауреатов Нобелевской премии, и один из них – создатель квантовой механики Эрвин Шредингер. Это наводит на мысль, что среда формирует сознание, и новая музыка рождается в гармонии с передовыми научными достижениями и открытиями.

Посещая другие международные академии, обучаясь в городе Риме, Милане и Падуя (Италия), я получил полный спектр взглядов и ответов на многие принципиальные вопросы новейшего искусства. Имел возможность от первого лица изучать и осваивать новейшие композиторские техники и быть на одной волне с творцами, поэтами и архитекторами новой музыки.

Продолжительность обучения в Corso di Perfezionamento по композиции в Академии «Санта-Чечилия» в Риме – 3 года. В исключительных случаях за отличную, феноменальную успеваемость могут предложить отдельным соискателям завершить ее за 2 года. Мне выпала такая честь и, проучившись два года в классе маэстро Ивана Феделе, в 2019 году окончил Академию представлением масштабной работы «Ombre del Vuoto» (Тени пустоты) для большого ансамбля солистов (Абдысагин Авторское право 2019, №4390). Каждый год обучения здесь заверша-

ется знаковым концертом в исполнении лучших музыкантов в одном из престижных концертных залов Рима. Лекции ведутся порой на нескольких языках. Владение итальянским – обязательное условие. Однако, когда профессор заводит речь о французской музыке, скажем, о спектральной технике, то он переходит на французский, учитывая, что вся терминология этого направления сложилась именно на этом языке. То же самое и с немецким, английским, испанским и др. Такой подход исключает возникающие погрешности перевода. В 20 лет я завершил также Master di II Livello (докторантуру) Миланской консерватории имени Джузеппе Верди в классе профессора новой музыки Алессандро Сольбиати по композиции произведением «Serenata di stelle invisibili» (Серенада незримых звезд) для флейты, кларнета, саксофона, виолончели и рояля (Абдысагин Авторское право 2019, №4391). Дискуссии по работам велись со знаковыми композиторами – Хосе Мануэль Лопес Лопес (Испания), Микаэль Жаррель (Швейцария), Тошио Хосокава (Япония) и др.

Новое мышление композиторов ставит новые требования, ибо к современной музыке невозможно подходить со старыми взглядами (Абдысагин 2017, 100). Это касается всего – в том числе и музыкознания, и исполнительского искусства (Sluchin 1995). В том же 2019 году, как пианист, я завершил Master in II Livello (докторантуру) Падуанской консерватории имени Чезаре Поллини в Италии в классе маэстро Константина Богино.

Город Падуя – сакральное место и колыбель всего мирового пианизма. Ибо именно в этом городе родился Бартоломео Кристофори, создатель первого прототипа современного рояля. Здесь же находится Падуанский университет, основанный в 1222 году, пятый старейший в Европе. Тут работали Галилео Галилей и Николай Коперник, эпохальные открытия которых перевернули представления о структуре мироздания. Зарубежное образование тесно связано с практической деятельностью. У студентов-инструменталистов консерватории выступления проходят чуть ли не каждый день, а выпускной экзамен докторантуры – это ряд сольных концертов, выступление с оркестром и запись компакт-диска. Наша группа выпустила компакт-диск с полным собранием фортепианных сонат С.С. Прокофьева (Prokofiev 2020) и дала концерты в рамках абонемента наиболее престижной, старейшей музыкальной организации Amici della Musica di Padova.

Важно владеть разнообразием новейших исполнительских техник. Невозможно стать маэстром, не штудировав известные этюды К. Черни, М. Клементи и богатый классический репертуар. Однако, современная музыка задействует другие области мозга и требует полного переосмысления самого подхода к изучению музыкального произведения. Уже невозможно просто открыть ноты и сразу начать играть. Это как раз тот случай, когда в первую очередь требуется структурный анализ. Исполнители должны изначально изучить, полностью понять новое произведение. А когда мозгу все ясно, то рукам не остается ничего другого, как это исполнить. Налицо ярчайшее свидетельство того, что сегодня интеллектуальное мышление и инструментальное воспроизведение выходят на качественно иной уровень.

Руководитель класса докторантов-пианистов – маэстро Константин Богино. Докторанты представляют собой небольшую группу, поскольку это высший уровень музыкального образования, который можно получить в Европе, и каждый из этих пианистов является состоявшимся музыкантом и педагогом других высших учебных заведений Италии. И выпускники Master in II Livello (докторантуры) Падуанской консерватории им. Поллини класса маэстро К.Богино могут гордиться своей благородной пианистической родословной! Скажем: Рахат-Би Абдысагин → Константин Богино → Вера Горностаева → Генрих Нейгауз → Александр Зилоти → Ференц Лист → Карл Черни → Людвиг ван Бетховен → Вольфганг Амадей Моцарт → Иоганн Кристиан Бах → Иоганн Себастьян Бах.

В июне 2018 года группа известных ученых-физиков страны, академики НАН РК Т.А. Кожамкулов, Т.С. Рамазанов и я, музыкант, в составе правительственной делегации во главе с министром энергетики РК К. Бозумбаевым посетили Европейскую организацию по ядерным исследованиям (CERN), расположенную вблизи Женевы, на границе Швейцарии и Франции. Научный поиск ведется на самом переднем крае, на суперсовременных установках, таких, как Большой адронный коллайдер (LHC, Large Hadron Collider) и др., результаты которых могут стать эпохальными и привести к очередному витку цивилизации (Кожамкулов 2020, 52). Именно в CERN в 2012 году в большом адронном коллайдере был обнаружен след от бозона Хиггса, именуемого «Частицей Бога». За это в 2013 году П. Хиггс и Ф. Энглер получили Нобелевские премии, и тогда многие СМИ отмечали, что ко-

роль Швеции, вручая эту Нобелевскую премию, сказал – Вручаем ее за нечто малое, которое объясняет все большое.

Генеральный директор CERN, первая женщина на этом посту Фабиола Джанотти, итальянский физик-ядерщик, оказалась и выпускницей Миланской консерватории имени Джузеппе Верди по классу фортепиано. Мы были потрясены обширными знаниями сотрудников, которые являются не только выдающимися физиками, но и людьми, которые прекрасно осведомлены о происходящем в современном музыкальном искусстве. Им не просто знакомы такие имена, как: К. Штокхаузен, Я. Ксенакис, Л. Ноно, Л. Беррио, О. Мессиян, они знают, что Булез – это, в частности, интегральный сериализм, Ксенакис – стохастическая музыка, и многое другое (Xenakis 1971). Один из физиков сказал следующее: «если честно, мне не нравится музыка Штокхаузена, она мне бьет по ушам, но я не могу не признавать ее величия, ибо это музыка, изменившая мир». И здесь заметим фундаментальный аспект восприятия современного искусства. Многие говорят и оперируют фразами «Мне это нравится или не нравится». Но когда дело заходит о высоком музыкальном искусстве, должны использоваться такие выражения, как: «я это понимаю или не понимаю». Под вдохновением от визита в CERN мною написано произведение «The Sacred Universe of Particles» (Сакральный мир частиц) для симфонического оркестра (Абдысагин Авторское право 2019, №4381).

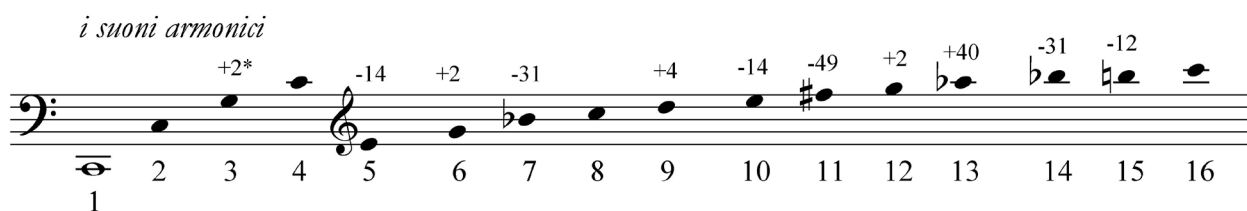
Генезис. Современная музыка – это эволюционное развитие классической музыки. Есть великое множество взглядов на методы классификации и систематизации развития музыкального искусства (Sokolov 2005). Согласно преобладающей из них существуют три ключевых фундаментальных творческих метода, которые периодически «по спирали» сменяют друг друга. Речь идет не о технике и не об эстетике, а именно о композиционных творческих методах. Это классицизм, романтизм и авангард.

Классицизм – когда по определенным, строго установленным законам развивается тональная система, и ее развитие заканчивается утверждением новых форм. Классицизм от Г.Ф. Генделя до Л. ван Бетховена, классическая австро-немецкая школа дала миру целый ряд новых форм, вершиной которых стала сонатная форма, точнее сонатный принцип! После классицизма началась почти 100-летняя эпоха романтизма. В какой-то момент пришло понимание, что старые формы уже не могут отражать очередные новые идеи,

и «классические модели» начали рушиться и растворяться. Деформация старой системы шла параллельно с развитием и кристаллизацией новых идей. А сегодня романтизм для нас – это мир добрых надежд, мечты о светлом, воплощение в жизнь сказочных чудес. К началу XX-го века возникла новая тональная система, которая связана с именем Арнольда Шенберга и Нововенской школой (Schönberg 1922). Скоро выяснилось, что новым средствам для воплощения требуются новые «инструменты» (Dufourt 1981). И в 50-е годы прошлого века в мире начался «авангардный бум», приведший к революционным открытиям в области тембра, фактуры и др. (Rehfeldt 1994).

Подобное повторяется циклически. В средневековые «стыки» между эпохами *Ars antiqua* и *Ars nova*, от Перотина и Леонина до Филиппа де Витри, партитуры, методы работы с музыкальным материалом – это чистой воды авангард.

Здесь очень важно понятие инклюзивности, которое присутствует во всех науках и в искусствах и, в частности, в музыке. Скажем, в физике инклюзивность, это когда каждая последующая фундаментальная теория не отвергает, а включает в себя предыдущую как частный случай. Например, теория гравитации Эйнштейна включает в себя теорию гравитации Ньютона как предельный случай.

* in cents, confrontati con la scala temperata

Рисунок 1 – Обертоновый звукоряд

Приведем обертоновый звукоряд от ноты «до». Поясним, что здесь означают +2, -14, +2, -31 (цент) и т.д. Отметим темперацию и роль Андреаса Веркмайстера и двух томов «Хорошо темперированного клавира» И.С. Баха и др. Известно, что единственный натуральный интервал в звукоряде равномерно темперированного строя рояля – октава. Остальные интервалы являются следствием искусственно поделенных поровну 12-ти тонов. Спектр звука сплошной, а формирование 7 и 12 дискретных нот в октаве – вопрос уже исторический, берущий начало в глубоком средневековье. В акустике была введена единица измерения отношения двух частот в центах. В частности, было определено, что расстояние между любыми двумя полутонами есть 100 центов. К примеру, расстояние между нотами «До» и «Ре бемолем» на рояле – это минимально возможный интервал. А на виолончели между тоном, то есть, между «До» и «Ре» возможны еще 7 проходящих тонов. Считается, что в этом преимущество струнных и духовых инструментов. Расстояние между «До» и «Ре бемоль», то есть, между любыми полутонами (будь то «Ми – Фа», «Ля – Си бемоль») равняется 100 центам. И здесь (шкала обертонов) показано, насколько натуральный звукоряд отличается от того, что есть

на рояле. В зависимости от тонкости слуха, человек может услышать разницу в 4 или 6 центов. Следовательно, разница в 2 цента – минимально ощутимая. Согласно маэстро Хосе Мануэль Лопес Лопес, вся история музыки, то, что было, есть сейчас и, возможно, будет в будущем, заложено в «отношении» к обертоновому звукоряду. Есть фундаментальный тон и первый от него обертоны – здесь лежит вся средневековая монодия, григорианские хоралы, кантиги и др. Дальше, когда появляются следующие обертоны, образующие трезвучия, переходим к периоду раннего барокко, и дальше лежит вся эпоха классицизма (И.С. Бах, Г.Ф. Гендель, К.В. Глюк, Ф.И. Гайдн, В.А. Моцарт, Л. ван Бетховен). После этого уже начинается эпоха романтизма. А когда обертоновый звукоряд начинает «сужаться», то появляются уже микротона, так называемая «наномузыка», и это то, чем оперирует музыка сегодня.

О некоторых современных техниках

Проведем научно-структуральный анализ ряда произведений современной академической музыки. В Риме говорят *Saper leggere il materiale* (уметь читать материал), т.е., уметь распознавать и видеть мельчайшую взаимосвязь между эле-

ментами того, что написано. Композитор должен знать, что делает. Величайшее умение композитора – из минимума сделать абсолютный максимум. Буквально из ничего выстроить целый мир.

Второе понятие – это *campro armonico*, гармоническая среда как среда обитания. Это трудно назвать неким аналогом тональности, но это выстроенная система взаимодействий в рамках систем звуковысотностей, которой (которыми) оперирует композитор. Пермутация, интерполяция, поляризация, экстраполяция и другие техники – это развитие всем известных ракохода, инверсии, мутации, ротации и других техник, которые изучаются еще в период освоения строгого стиля (Messiaen 1944).

Продemonстрируем реализацию *campro armonico* на одном из примеров маэстро Ивана Феделе. Рассмотрим 2 комбинации из 4 звуков в пределах квинты. Первая: «До», «До диез», «Ре», «Соль». Вторая: «До», «Фа», «Фа диез», «Соль». Во взаимодействии между звуками этих тетрахордов нет ни единой терции и сексты. И эти тетрахорды можно варьировать согласно устоявшимся полифоническим техникам, сохраняя их основную характеристику. Но наиболее важные тетрахорды в числе современных инструментов композитора – это те, в которых есть все интервалы, если учитывать их обращения. Как известно, малая секунда – это большая септима в обращении. Большая секунда – это малая септима. То же самое с терциями и далее. Можно вывести 4 подобные фундаментальные комбинации. Первая: «До», «Ре бемоль», «Ми», «Фа диез». Вторая: «До», «Ре», «Фа», «Соль бемоль». Третья: «До», «Ре бемоль», «Ми бемоль», «Соль». Четвертая: «До», «Ми», «Фа диез», «Соль». Первый и второй тетрахорд в пределах тритона, а третий и четвертый – в пределах квинты. Причем второй и четвертый являются «зеркальным» отражением первого и третьего соответственно. И это 4 исходных тетрахорда, содержащих все интервалы (с учетом обращений). Далее, на основе работы с ними можно выводить все больше и больше разновидностей, соединяя их в разные сложные структуры.

Важно знать природу инструментов. Продemonстрирую некоторые техники на примере своего произведения «*Omaggio a Ivan Fedele*» для флейты соло. На флейте только 20% воздуха идут на образование звука. 80% «улетают» впустую. А, к примеру, на гобое, учитывая двойную трость и ряд других конструктивных особенностей, практически все 100% воздуха трансформируются в звук. Это принципиальное отличие

между данными духовыми инструментами, и эти особенности формируют саму основу многих расширенных техник игры.

«Строительный материал» произведения здесь теснейшим образом связан со многими новейшими техниками, а инструменты уподобляются персонажам драмы. Приведем анализ вступительной фазы произведения. В начале дается 100% шум воздуха на определенной высоте. Затем этот прием переходит в «50% воздуха – 50% звука». После начинается обычная игра, но с использованием микротоновой техники и *bisbigliando* (тип тембрового вибрата, в переводе с итальянского – «шепот»), когда приблизительно одна и та же частота (одна и та же нота) исполняется разными аппликатурами, и звуки получаются по-разному тембрально окрашенными. Далее «50% воздуха – 50% звука», и к этому прибавляется фруллато, позже возвращается шум воздуха. Затем возникает *slap. tongue* на звуковысотностях, определенных изначальным *campro armonico*. После дается мультифоник, к которому подписывается аппликатура для его исполнения. Применение мультифоники вписывается в канву композиторской драматургии. Если сравнивать флейту с другими деревянными духовыми инструментами, то ее мультифоники менее стабильны. Самые стабильные и «flexible» (гибкие) мультифоники принадлежат палитрам фагота и гобоя. Вероятно, это связано с тем, что у обоих инструментов – двойная трость. Очень богатые и интересные мультифоники есть у саксофона и у кларнета. Однако, не следует забывать, что на кларнетах разных систем и разных производителей при одних и тех же аппликатурах мультифоники могут получаться совершенно разные (Krassnitzer 2002). На флейте мультифоники менее устойчивы, однако такие техники, как тремоло между двумя мультифониками получаются почти идеальными, и звучат как впечатляющее звуковое событие. В произведении указана аппликатура к мультифонику из каталога знаменитого французского флейтиста Пьер-Ив Арто (Artaud 1995).

Далее используется техника *slap tongue* и *tongue gam*. И на основе этих минимальных элементов (как сонорных, так и звуковысотных, и ритмических) выстроено все дальнейшее развитие произведения. В случае с этим произведением драматургия неразрывно связана с сонорными эффектами, которые являются не только носителями образов, но и «хребтом» архитектоники всей композиции (Абдысагин Авторское право 2019, №4385).

Omaggio a Ivan Fedele

per flauto solo

Rakhat-Bi Abdysagyn (2018)

♩ = 46-64

100% noise → 50% noise / 50% sound → 100% noise

ord. bisb. frull. + gliss.

p mp pp ppp mp mf

bisb. ord. 50% noise / 50% sound → 100% noise + frull. 100% noise 100% noise → 50% noise / 50% sound → 100% noise

ff p mp pp p mp pp

slap. (2 5) ord. bisb. tongue ram

mp p < f > p ppp mp f p

slap. key clicks (1 345 / 2345) t.r. ord.

mf pp p f p f

*) every ' indicates a few seconds of pausa

Рисунок 2 – Фрагмент партитуры «Дань уважения Ивану Феделе»

Теперь вкратце о «Saper leggere il materiale», об умении читать первичный материал на примере своего концерта «Tears of Silence» (Слезы тишины) для фортепиано и симфонического оркестра.

Сразу акцентируем внимание на первых пяти тактах, до вступления рояля. Можно сказать, что после написания этих 5-ти первых тактов, вся творческая работа была закончена, и дальнейшее – это плод композиторской техники. Это, кстати, традиционный способ всех профессиональных композиторов: найти тематический материал, экспонировать его, а затем развить его до организации музыкальной формы в целом. Дадим наглядный и очень простой пример. Посмотрим на партию первой флейты, после чего обратим внимание на партию первого гобоя – это звуковысотное увеличение отрывка из партии первой флейты. Смотрим дальше: интервал от «До диеза» (следующая нота после начальной «Фа»), – малая

терция вверх, и на второй флейте – малая терция вверх. Затем появляются «Си», «Фа диез», «Ля диез». Сверху этот аккорд «уменьшается», идет вниз движение на полтона, и снизу на полтона вверх, и в итоге получается «До», «Фа», «Ля». Обратим внимание на септоли в партиях двух кларнетов и первого фагота. В данном случае группа септолей – это одни и те же ноты, которые варьируются с техникой интерполяции и поляризации, иногда просто меняя местами звуковысотность.

Дальше рассмотрим партию первой скрипки: «Си», «Ре диез», «Ре», «Фа диез», «Соль диез», «Соль». А партии первой флейты и первого гобоя завершаются на «Фа» и «Фа диез». Учитывая, что в партии вторых и первых скрипок (рассматривая вместе) первым идет интервал малой секунды («Си бемоль» и «Си»), в конце этого блока она поставлена как большая септима («Фа» и «Фа диез» в партиях двух флейт), то есть в обращении.

Tears of Silence
Concerto for piano and symphony orchestra
I

Rakhat-Bi Abdysagyn (2018)

Score in C

Moderato (♩ = 56 - 75)

Flauto 1
Flauto 2
Oboe 1
Oboe 2
Clarinetto B 1
Clarinetto B 2
Fagotto 1
Fagotto 2
Gran Cassa
Piatti
Pianoforte solo
Violini I
Violini II
Viole
Violoncelli
Contrabbassi

Рисунок 3 – Фрагмент партитуры «Слезы тишины»

Проанализируем первый аккорд у рояля (первый такт первой цифры), а точнее то, каким образом он выстроен. Рассматривая партию первых скрипок (звуковысотную линию флажолетами), видим, что первый звук – «Си», а последний (в рамках данной нано-фазы) – «Соль». «Си» первой октавы и «соль» второй октавы вместе дают малую сексту (обращение большой терции), что очевидно. И именно поэтому центром первого аккорда у рояля идет малая секста в лице «Си» первой и «Соль» второй октав.

Первый интервал, появляющийся в произведении, – квинта (партии первой и второй флейт). Согласно этому, от «Си» вниз указано «Ми» (что дает квинту). Далее от «Ми» вниз дается «До диез» (малая терция), ибо интервалом от второй ноты в партиях первой флейты и первого гобоя звучит малая терция («До диез» – «Ми»). Последний интервал в этих 5 тактах на-

чала – большая септима. Так вот, от «Си» вниз проводится малая секунда (обращение большой септимы). Аверху аккорда «Ре», «Ре диез», «Фа диез», «Соль диез», что представляет собой «отфильтрованную» линию флажолетов у первой скрипки в самом начале, только теперь она не в «горизонтальном», а в «вертикальном» положении. Во время звучания этого аккорда в нотоносце левой руки у рояля идет хроматический пассаж малыми нонами (малыми секундами через октаву) вниз. Позже эта «горизонтальная» линия трансформируется в «вертикаль» в той же партии рояля во второй цифре, а также (снова в горизонтальном виде, но уже малыми секундами) станет основой фортепианной партии в четвертой цифре (с добавлением «Фа» внизу, так как «Фа» – первая определенная звуковысотность в концерте). А за этим, во втором такте первой цифры альты начинают играть

то, что было в партии первой флейты в самом начале.

После изначального аккорда на рояле следует другой (второй такт первой цифры), построенный на одном из излюбленных принципов додекафонистов-нововенцев (в особенности Антона фон Веберна) – избегать терций и секст. Справедливости ради отметим, что в случае данного конкретного аккорда не ставилась задача полностью избежать вышеуказанных интервалов. Возьмем линию («Соль диез», «Соль», «Фа диез») верхнего голоса в партии левой руки у рояля во втором и третьем тактах первой цифры – это, с одной стороны, «нарек» на будущую опорную точку в партии рояля, а также отголоски того, что гобой повторит на малую секунду ниже во втором такте второй цифры и далее.

С помощью такой логики можно проанализировать весь концерт, находя все более и более тонкие переплетения звуковысотных, ритмических и динамических линий, а также их воплощение в оркестровой ткани. Важно отметить, что во время написания работы все это происходило интуитивно. Как грамматика или правописание, которое мы с детства впитываем в себя, а уже когда пишем на этом языке, то все правила соблюдаются автоматически, уже на уровне рефлексов (Абдысагин Авторское право 2019, №4382).

«Тени пустоты» – пьеса для квартета деревянных духовых инструментов, квартета струнных, трубы, фортепиано и ударных. По сути, это одна из разновидностей симфонии, где представлены все группы симфонического оркестра. Используется широкая палитра современных звукоизобразительных приемов, чтобы максимально расширить образную сферу и отразить реалии бытия. Название «Тени пустоты» не имеет ничего общего с оксюмороном и, тем более, с желанием заинтриговать слушателей необычным словосочетанием. Смысл гораздо глубже. Пустота есть не только физическое, но и философское понятие. Все, что за гранью осязания человека, считается пустотой. Но пустота ли это?! В мире, где мы живем, слишком много неясностей и явлений, которые не поддаются осмыслению. И они не могут пройти, исчезнуть бесследно. Обязательно остаются какие-то следы, знаки и символы, которые так же мощно влияют на формирование мироздания, как и все материальное. Как человек отбрасывает тень,

так и вся его деятельность отбрасывает тень, и переплетение теней создают свои миры – такое «пространство-время» и называется «Тенями пустоты».

Тут 11 исполнителей, 14 инструментов (один исполнитель на нескольких ударных). Вспомним тетрахорд: «Фа диез», «Соль диез», «Си», «До». Это один из тетрахордов, в котором есть все интервалы (с учетом обращений). Глобальное сапро агмониско произведения состоит из двух симметричных аккордов (которые вместе в определенных ситуациях могут рассматриваться как звукоряд или даже «лад»), каждый из которых включает в себя 6 звуков.

Первый аккорд: «До», «Ре бемоль», «Ми», «Фа диез», «Ля», «Си бемоль». Данный аккорд составлен из двух тетрахордов, в которых есть все интервалы – «До», «Ре бемоль», «Ми», «Фа диез», а также «Ми», «Фа диез», «Ля», «Си бемоль». То есть «Ми» и «Фа диез» являются общими для двух тетрахордов и составляют сердцевину аккорда.

Второй аккорд: «До», «Ре», «Фа», «Соль бемоль», «Ля», «Си». Это зеркальное отражение первого аккорда, и он также состоит из двух тетрахордов: «До», «Ре», «Фа», «Соль бемоль», и «Фа», «Соль бемоль», «Ля», «Си». Оба этих аккорда являются палиндромами – что их читать сверху вниз, что снизу вверх – будут одни и те же интервалы! Эти два аккорда, наложенные друг на друга (с учетом совпадающих звуков), дали один аккорд из 9 тонов. Этот аккорд и стал точкой отсчета в определении звуковысотных взаимодействий в произведении. 9 тонов – гармоническая среда произведения.

В структуре развития пьесы 9 фаз. Их пересечения и дополнения определяются сонорными и метроритмическими обстоятельствами. К примеру, у флейты может быть 8-я фаза развития, а у кларнета в этом месте может быть 9-я, а у кого-то 7-я. Из 12 тонов (в рамках стандартной хроматической гаммы в пределах октавы, не считая микротонов) в основополагающем аккорде использовано 9, и каждая из 9 фаз развития посвящена спектру одного тона. А 3 оставшихся тона считаются «внефазовыми», и используются (в основном тона их спектра) свободно во время каденционных движений. В самом начале первая фаза выстраивается вокруг спектра «Фа диеза», так как этот тон присутствует в обоих аккордах и расположен в центре общего 9-тонового звукоряда (от ноты до).

3

Rakhat-Bi Abdyssagin (2019)

Transposed score

(♩ = 46-57)

tongue ram

ord.

[illegible]

Рисунок 4 – Фрагмент партитуры «Тени пустоты»

Начиная с первой страницы партитуры, можно увидеть пример записи мультифоников, где указывается не только аппликатура, но и динамика, положение губ и давление, что дает исполнителю полное и исчерпывающее представление о том, как это играется. В «Тенях пустоты» аппликатуры мультифоников на флейте использованы из трактата Пьер-Ив Арто (Artaud 1995), для гобоя – из трактата Питера Вила (Veale 1994), а для фагота – из трактата Паскаля Галлоа (Gallois 2009).

В произведении систематически, согласно первоначальному замыслу использованы почти все выразительные возможности инструментов, известные на данный момент. И они неразрывно вплетены в звуковысотную ткань, для реализации которой применен полный спектр новейших композиторских техник, даже тех, что пришли из электронной музыки, например, *harmonizer* и *filtraggio* (фильтр). Полный струк-

туральный и сонористический анализ «Теней пустоты» – невероятно объемная и трудоемкая задача. И в данной работе намечен лишь основной инструмент, через призму которого многое, что вначале могло показаться сложным, становится очевидным.

Экзистенциальный вопрос заключен в том, что музыка – явление социальное, то есть то, что звучит.

Стивен Р. Кови подметил, что «карта местности – это не местность. Карта – просто описание определенных характеристик территории» (Covey 1989). Проведем аналогию, ведь и партитура – это еще не сама музыка, а лишь описание этой музыки. Но при этом, конечно, очень важно, чтобы партитура, как и карта, была ясной, дабы никто там не заблудился и «не ушел в сторону». Поэтому для многих новейших техник применяются и вводятся в обиход совершенно нестандартные способы записи.

Serenata di stelle invisibili

per flauto, clarinetto, sassofono contralto, violoncello e pianoforte

Rakhmat-Bi Abdysagalin (2019)

Transposed score

0'00" 1" 2" 3" 4" 5" 6" 7" 8" 9" 10" 11" 12" 13" 14" 15" 16" 17" 18" 19" 20"

Flauto

Clarinetto Sib

Sassofono contralto Mb

Violoncello

Pianoforte

air noise

gliss.

half air/half tone

frull.

ord.

gliss.

half air/half tone

slap.

air noise

sound

gliss.

pppp

sf

p

mp

ppp

mf

p

sf

pp

leggerissimo

ff

secco

premere il pedale immediatamente dopo l'accordo

Рисунок 5 – Фрагмент партитуры «Серенада незримых звезд»

Рассмотрим произведение «*Serenata di stelle invisibili*» (Серенада незримых звезд), о котором шла речь выше. Произведение написано для флейты, кларнета, саксофона, виолончели и рояля. То есть, для так называемого «квинтета «Лунного Пьеро», несколько видоизмененного, поскольку вместо скрипки здесь используется саксофон, и только виолончель представляет и выражает возможности всей струнной группы. Мировая премьера состоялась 25 октября 2019 г. в Миланской консерватории им. Джузеппе Верди, в зале им. Джакомо Пуччини в исполнении ансамбля Syntax, одного из лидеров трактовки и пропаганды современной музыки в Италии и Европе. Символичным было то, что моя музыка звучала на одном концерте с произведениями Беата Фуррера.

В этом произведении применена посекундная система записи, когда стратегическое (глобальное) и тактическое (местное) течение времени фиксируется не в рамках тактов или иных «устоявшихся» метрических схем, но в обычной с физической точки зрения системе. Если проводить анализ, то можно увидеть много точек пересечения и взаимосвязи между основными координатами музыкального пространства и времени – тембром, ритмом, звуковысотностью и динамикой. Органично использована и контролируемая алеаторика, которая является частью системы и коррелирует с «каскадами» и «тектоническими» сдвигами сонорной ткани.

Следует отметить, что впервые с 14 по 20 ноября 2019 года в городе Нур-Султан (Казахстан) на базе КазНУИ проходил I Международный конкурс композиторов «New Music Generation 2019». Он проходил в онлайн-режиме, поступило 210 партитур из 24 стран мира. Уровень произведений оценивала международная комиссия в составе: художественный руководитель и председатель Рахат-Би Абдысагин (Казахстан), члены жюри Юрий Каспаров (Россия), Владимир Рунчак (Украина), Мартан Лоридан (Франция), Михалис Параскакис (Греция). Лауреатами стали представители 16 стран мира, таких, как США, Япония, Китай, Россия, Мексика, Чили,

Италия, Германия, Франция, Великобритания, Греция, Чехия, Польша, Казахстан, Беларусь, Украина. Это означало, что Казахстан становится узнаваем во всем мире как один из драйверов развития современной музыки.

Заключение

Вся палитра музыки базируется на оборотном звукоязыке. Звук – упругие волны, физическое понятие. Параметры звука – длина волны, период и частота, амплитуда колебаний определяются опытным путем или решением математических уравнений. Упругие волны в виде звука идентифицируются только в головном мозге. Взаимосвязь математики с музыкой заложена изначально самой природой звука, его волновым началом и анатомией человека. Математика – это язык, на котором говорят все науки. Каждое эпохальное открытие в науке приводит к очередному витку цивилизации, открывает новые рубежи, дает импульс развитию всех сфер жизни, в том числе искусства. Эволюцию остановить невозможно.

Современный научно-технический прогресс базируется главным образом на двух фундаментальных законах природы, установленных в начале XX-го века: «Теории относительности» А. Эйнштейна и «Квантовой механике».

Макс Планк, основоположник квантовой физики, был блестящим пианистом. То, что Альберт Эйнштейн отлично играл на скрипке, известно всем. Он говорил: «музыка Моцарта настолько чиста и прекрасна, что я вижу ее как отражение внутренней красоты Вселенной». Интересно, что даже Альберт Эйнштейн не воспринимал квантовую механику и писал Нильсу Бору: «Бог в кости не играет». Это одно из самых его знаменитых выражений. Н. Бор ответил: «Альберт Эйнштейн, не указывай Богу, что и как делать!».

Говоря метафорами, у композиторов-классиков и их современников были «кирпичи», и они построили «Версаль». А у нас есть «нано-технологии», и мы можем создавать целые вселенные!

Литература

- Abdyssagin R.-B.T. *Mathematics and Contemporary Music*. – Almaty: «Kazak Universiteti» press, 2013. – 23 p.
 Artaud, Pierre-Yves *Flûtes au présent / Present Day Flutes*. – Paris: Billaudot, 1995.
 Covey S.R. *The 7 habits of highly effective people: Restoring the Character Ethic* [Rev. ed.]. New York: Free Press. 1989.
 Dufourt H. (1981) *Musique spectrale: pour une pratique des formes de l'énergie* // Bicephale.
 Gallois, Pascal. *The Techniques of Bassoon Playing / Die Spieltechnik des Fagotts / La technique du basson*. 2009. Edition no.BVK 1860. ISBN 9783761818602.

- Krassnitzer G. (2002) *Multiphonics für Klarinette mit deutschem System und andere zeitgenössische Spieltechniken*. Edition Egons, Musik Verlag Publishing.
- Messiaen O. (1944) *Technique de mon langage musical*. Alphonse Leduc Éditions Musicales.
- Prokofiev S. (2020) *Piano Sonatas*. Production: Velut Luna.
- Rehfeldt P. (1994) *New Directions for Clarinet (The New Instrumentation Series 4)*. Scarecrow Press; Revised edition.
- Schönberg A. (1922) *Harmonielehre*. Vienna: Universal Edition.
- Sluchin B. (1995) *Practical introduction to contemporary trombone techniques*.
- Sokolov A.S. (2005) *Composición musical en el siglo XX. Dialéctica de la creación*. Granada. España.
- Veale P., Mahnkopf C.-S., Motz W., Hummel T. (1994) *Die Spieltechnik der Oboe / The Techniques of Oboe Playing / La technique du hautbois*. Ein Kompendium mit Anmerkungen zur gesamten Oboenfamilie. (German, English and French Edition).
- Xenakis I. (1971) *Formalized Music. Thought and mathematics in composition*. — Bloomington; London.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Музыкальное произведение «*Omaggio a Ivan Fedele*» per flauto solo. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №4385 от «2» июля 2019 года.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Музыкальное произведение «*Ombre del Vuoto*» (Тени пустоты) per 11 esecutori. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №4390 от «2» июля 2019 года.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Музыкальное произведение «*Serenata di stelle invisibili*» per flauto, clarinetto, sassofono contralto, violoncello e pianoforte. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №4391 от «2» июля 2019 года.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Музыкальное произведение «*Tears of Silence*» (Слёзы тишины), concerto for piano and symphony orchestra. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №4382 от «2» июля 2019 года.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Музыкальное произведение «*The Sacred Universe of Particles*» (Сакральный Мир Частиц) for symphony orchestra. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №4381 от «2» июля 2019 года.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Музыкальное произведение «*The Space of Resonance*» (Пространство Резонанса) for 7 performers. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №4379 от «2» июля 2019 года.
- Абдысагин Р.-Б.Т. О новых техниках игры на деревянных духовых инструментах. Материалы международной научно-практической конференции КазНУИ VI-е Боранбаевские чтения. Астана, 2017 – С. 100-107.
- Абдысагин Р.-Б.Т. Серенада незримых звёзд. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 173 с.
- Кожамкулов Т.А. На сказочных крыльях мечты // Аманат, Том VIII, сборник статей. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – С. 52 – 69.

References

- Abdyssagin R.-B.T. Muzykal'noe proizvedenie «*Omaggio a Ivan Fedele*» per flauto solo. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyj reestr prav na ob'ekty, ohranjaemye avtorskim pravom №4385 ot «2» ijulja 2019 goda [Musical composition «*Omaggio a Ivan Fedele*» per flauto solo. Certificate of entering information into the state register of rights to objects protected by copyright №4385 dated July 2, 2019].
- Abdyssagin R.-B.T. Muzykal'noe proizvedenie «*Ombre del Vuoto*» (Teni pustoty) per 11 esecutori. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyj reestr prav na ob'ekty, ohranjaemye avtorskim pravom №4390 ot «2» ijulja 2019 goda [Musical composition «*Ombre del Vuoto*» (Shadows of the void) for 11 performers. Certificate of entering information into the state register of rights to objects protected by copyright №4390 dated July 2, 2019].
- Abdyssagin R.-B.T. Muzykal'noe proizvedenie «*Serenata di stelle invisibili*» per flauto, clarinetto, sassofono contralto, violoncello e pianoforte. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyj reestr prav na ob'ekty, ohranjaemye avtorskim pravom №4391 ot «2» ijulja 2019 goda [Musical composition «*Serenata di stelle invisibili*» per flauto, clarinetto, sassofono contralto, violoncello e pianoforte. Certificate of entering information into the state register of rights to objects protected by copyright №4391 dated July 2, 2019].
- Abdyssagin R.-B.T. Muzykal'noe proizvedenie «*Tears of Silence*» (Sljozy tishiny), concerto for piano and symphony orchestra. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyj reestr prav na ob'ekty, ohranjaemye avtorskim pravom №4382 ot «2» ijulja 2019 goda [Musical composition «*Tears of Silence*» concerto for piano and symphony orchestra. Certificate of entering information into the state register of rights to objects protected by copyright №4382 dated July 2, 2019].
- Abdyssagin R.-B.T. Muzykal'noe proizvedenie «*The Sacred Universe of Particles*» (Sakral'nyj Mir Chastic) for symphony orchestra. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyj reestr prav na ob'ekty, ohranjaemye avtorskim pravom №4381 ot «2» ijulja 2019 goda [Musical composition «*The Sacred Universe of Particles*» for symphony orchestra. Certificate of entering information into the state register of rights to objects protected by copyright №4381 dated July 2, 2019].
- Abdyssagin R.-B.T. Muzykal'noe proizvedenie «*The Space of Resonance*» (Prostranstvo Rezonansa) for 7 performers. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyj reestr prav na ob'ekty, ohranjaemye avtorskim pravom №4379 ot «2» ijulja 2019 goda [Musical composition «*The Space of Resonance*» for 7 performers. Certificate of entering information into the state register of rights to objects protected by copyright №4379 dated July 2, 2019].

- Abdyssagin R.-B.T. (2017) O novyh tehnikah igry na derevjannyh duhovyh instrumentah [About new techniques of woodwind instruments playing] Materials of the international scientific-practical conference KazNUI VI-th Boranbaev readings. Astana – pp. 100-107.
- Abdyssagin R.-B.T. (2020) Serenada nezrimyh zvjozd [Serenade of invisible stars] – Almaty: Kazak universiteti, – 173 s.
- Abdyssagin R.-B.T. (2013) – «Mathematics and Contemporary Music». «Kazak Universiteti» press. – Almaty – 23 p-s.
- Artaud, Pierre-Yves Flûtes au présent / Present Day Flutes. Paris: Billaudot, 1995.
- Covey S.R. The 7 habits of highly effective people: Restoring the Character Ethic [Rev. ed.]. New York: Free Press. 1989.
- Dufourt H. (1981) Musique spectrale: pour une pratique des formes de l'énergie // Bicéphale.
- Gallois, Pascal. The Techniques of Bassoon Playing / Die Spieltechnik des Fagotts / La technique du basson. 2009. Edition no.BVK 1860. ISBN 9783761818602.
- Kozhamkulov T.A. (2020) Na skazochnyh kryl'jah mechty [On the fairy wings of a dream] Digest of articles «Amanat». Volume VIII], pp. 52 – 69, Almaty: Kazak universiteti.
- Krassnitzer G. (2002) Multiphonics für Klarinette mit deutschem System und andere zeitgenössische Spieltechniken. Edition Egons, Musik Verlag Publishing.
- Messiaen O. (1944) Technique de mon langage musical. Alphonse Leduc Éditions Musicales.
- Prokofiev S. (2020) Piano Sonatas. Production: Velut Luna.
- Rehfeldt P. (1994) New Directions for Clarinet (The New Instrumentation Series 4). Scarecrow Press; Revised edition.
- Schönberg A. (1922) Harmonielehre. Vienna: Universal Edition.
- Sluchin B. (1995) Practical introduction to contemporary trombone techniques.
- Sokolov A.S. (2005) Composición musical en el siglo XX. Dialéctica de la creación. Granada. España.
- Veale P., Mahnkopf C.-S., Motz W., Hummel T. (1994) Die Spieltechnik der Oboe / The Techniques of Oboe Playing / La technique du hautbois. Ein Kompendium mit Anmerkungen zur gesamten Oboenfamilie. (German, English and French Edition).
- Xenakis I. (1971) Formalized Music. Thought and mathematics in composition. — Bloomington; London.

МЕРОПРИЯТИЯ, ПРИУРОЧЕННЫЕ К 1150-ЛЕТИЮ АЛЬ-ФАРАБИ

По предложению ректора КазНУ им. аль-Фараби Г.М. Мутанова композитором Рахат-Би Абдысагиным создана симфоническая поэма «Qubylys» для фортепиано и симфонического оркестра, посвященная памяти Великого мыслителя Абу Наср аль-Фараби.

Мировая премьера Симфонической поэмы Рахат-Би Абдысагина «Qubylys» состоялась на Гала-концерте мастеров классической музыки в

г. Нур-Султан 19 ноября 2020 г. Исполнял произведение Казахский государственный симфонический оркестр, солировал на фортепиано сам автор. Дирижировал маэстро Эрнест Хётцл (Австрия).

С премьерой симфонической поэмы Рахат-Би Абдысагина лично поздравил ректор КазНУ им. аль-Фараби Г.М. Мутанов, направив автору официальное письмо.

«ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ»
КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫ

НЕКОММЕРЧЕСКОЕ АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО
«КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ»

NON-PROFIT JOINT-STOCK COMPANY
«AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY»

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
Тел: +7 (727) 377-33-30. Факс: +7 (727) 377-33-44
www.kaznu.kz. E-mail: info@kaznu.kz

050040, Almaty, Al-Farabi av., 71
Tel.: +7 (727) 377-33-30. Факс: +7 (727) 377-33-44
www.kaznu.kz. E-mail: info@kaznu.kz

050040, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71.
Тел: +7 (727) 377-33-30. Факс: +7 (727) 377-33-44
www.kaznu.kz. E-mail: info@kaznu.kz

19.11.2020 № 1-9-2898

Рахат-Би Абдысагину

Дорогой Рахат-Би!

Примите искренние поздравления с премьерой Вашей симфонической поэмы «Qubylys» для фортепиано и симфонического оркестра.

Вы — талантливый сын казахского народа и, несмотря на свою молодость, уже признаны на международной арене и прославляете своим творчеством родной Казахстан! Я благодарен за то, что мое пожелание нашло отклик в Вашей душе, и в юбилейный год Абу Насыр аль-Фараби, имя которого носит наш университет, было сотворено новое произведение, посвященное памяти Великого мыслителя! Уверен, что Ваша музыка относится к той степени духовности, которая, как отмечал аль-Фараби, не просто вызывает удовольствие и страсти, но и возбуждает воображение слушателей.

Желаю крепкого здоровья, неиссякаемого вдохновения и покорения новых высоких вершин музыкального мира!

Ректор

Галым Мутанов

000492

Абдысагин Рахат-Би (02.02.1999 г.р.) – композитор и пианист, магистр искусствоведческих наук, автор двух опер и более 100 классических музыкальных произведений. Лауреат Государственной молодежной премии «Дарын» РК, обладатель почетного знака «За заслуги в развитии культуры и искусства» Межпарламентской Ассамблеи СНГ, член Ассоциации лауреатов Международного конкурса им. П.И. Чайковского. Победитель Национального проекта «100 новых лиц Казахстана».

Рахат-Би в 13 лет стал студентом, в 17 – магистрантом, проходил стажировку в МГК им. П.И. Чайковского, в 18 лет блестяще защитил магистерскую диссертацию. Затем принят в докторантуру трех престижнейших вузов Италии: Master di II Livello Миланской консерватории им. Джузеппе Верди (композиция), Master in II Livello Падуанской консерватории им. Чезаре Поллини (фортепиано), а также Corso di Perfezi-

onamento (по композиции) Академии «Санта-Чечилия» (Рим). В 2019 г. он завершил их все блестяще в 20-летнем возрасте. Это наивысший уровень профессионального музыкального образования в Европе.

Рахат-Би называют казахским Моцартом. В 10 лет он писал музыку, которой могли бы гордиться зрелые композиторы! Его крупномасштабные симфонические полотна и камерные сочинения звучат в знаменитых концертных залах Италии, Австрии, Франции, Англии, Германии, Швейцарии, Испании, Чехии, Словении, Южной Кореи, Турции, Украины, России, Румынии, Египта, Иордании, Китая и США. Зачастую он сам играет партию

солирующего фортепиано. Дает сольные и авторские концерты. Британские критики назвали Рахат-Би «настоящим казахским чудом, виртуозным пианистом с необыкновенной силой в руках и амбициями в характере».

Рахат-Би – самый юный участник и лектор ICTM, международных академий композиторов и исполнителей Impuls (Грац), стипендиат ISA (Мюрццуслаг), KlangZeitMünster, Сермонета (Италия). Он – автор ряда научных статей и книг, в 14 лет опубликовал уникальный труд «Математика и Современная Музыка». Владеет казахским, русским, английским, итальянским и испанским языками. Немецкие искусствоведы отмечают: «В музыке Рахат-Би особая структура и математическая точность, и в то же время она полна поэзии и страсти». Партитуры его произведений публикуются известными Европейскими и Российскими издательствами.

M. Grein¹, G.K. Kapysheva^{2*}, S. Beissenova²¹ J. Gutenberg University, Germany, Mainz² S. Amanzholov East Kazakhstan University, Kazakhstan, Oskemen*e-mail: gulnarkapysheva@mail.ru**CULTURAL AND NATIONAL SIMILARITIES
AND DIFFERENCES OF INTERLANGUAGE EQUIVALENTS**

Culture as a complex concept, which lies in the sphere of interests of almost all humanities, is of particular interest in the linguistic context. Language is a tool of communication pattern, which expresses the cultural mentality of the people. Citing the German philosopher R. Konesmann, Kusse H., Chernyavskaya V. E. believes that the discourse of culture is language, based on various areas of communication. Language, as well as culture, is a complex phenomenon that represents a semantic concept in all spheres of human life, reflects cultural characteristics and reveals the rich cultural experience of individual peoples. In this regard, the linguist analysis of multi-system languages is interesting. The purpose of this article is a comparative study of multi-system languages in a practical and theoretical way. The paper presents different languages comparative study, contrastive research has a theoretical applied and practical significance. Forms of knowledge about the world have been presented in the concept of «measurement» in different structural languages. One of the tasks of contrastive researches is to reveal the cultural and national similarities and differences of the inner form interlanguage equivalents. The facts of cultural and national similarities and differences of two or more languages in order to detect convergence and discrepancy are very popular from the point of linguistic universals.

Key words: culture, communication, linguistics, interlingual equivalents, idioms.**М. Грайн¹, Г. Капышева^{2*}, С. Бейсенова²**¹И. Гутенберг университеті, Германия, Майнц қ.²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қ.*e-mail: gulnarkapysheva@mail.ru**Тілаларлық баламалардың мәдени және
ұлттық ұқсастықтары мен айырмашылықтары**

Мәдениет барлық гуманитарлық ғылымдардың мүдделері саласындағы күрделі ұғым ретінде тілдік контексте ерекше қызығушылық тудырады. Тіл қарым-қатынастың негізінде жатыр және халықтың мәдени менталитетін білдіреді. Неміс философы Р. Конесманн, Х. Куссе, В.Е. Чернявская «мәдениет – тіл дискурстың негізінде әр түрлі байланыс салалары жатыр» деп санайды. Тіл, мәдениет сияқты, адам өмірінің барлық салаларында семантикалық тұжырымдаманы білдіретін күрделі құбылыс, мәдени ерекшеліктерді көрсетеді және жеке халықтардың бай мәдени тәжірибесін ашады. Осыған байланысты әртүрлі жүйелік тілдерді лингвомәдени талдау қызықты. Мақалада әртүрлі жүйелік тілдерді практикалық және теориялық тұрғыдан салыстырмалы зерттеу қарастырылған. Әлемнің тілдік бейнесі әртүрлі құрылымдық тілдердегі «өлшем» тұжырымдамасында ұсынылған. Контрастивті зерттеулер мәдени өрнекті салыстыруға және салыстырылатын тілдердің ұлттық мазмұнына негізделген. Контрастивті лингвистика тілдердің ұқсас емес, қарама-қарсы ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөледі. Салыстырмалы зерттеулердің міндеттерінің бірі – тілаларлық эквиваленттердің ішкі формасындағы мәдени және ұлттық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Конвергенция мен алшақтықты анықтау үшін екі немесе одан да көп тілдердің мәдени және ұлттық ұқсастықтары мен айырмашылықтары фактілері лингвистикалық әмбебаптылық тұрғысынан өте танымал.

Түйін сөздер: мәдениет, коммуникация, тіл білімі, тілаларлық сәйкестіктер, идиомалар.

М. Грайн¹, Г. Капышева^{2*}, С. Бейсенова²

¹Университет им. И. Гутенберга, Германия, г. Майнц

²Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, г. Казахстан, Усть-Каменогорск

*e-mail: gulnarkapysheva@mail.ru

Культурные и национальные сходства и различия межъязыковых эквивалентов

Культура как сложное понятие, находящееся в сфере интересов практически всех гуманитарных наук, представляет особый интерес в языковом контексте. Язык лежит в основе коммуникации и выражает культурную ментальность народа. Цитируя немецкого философа Р. Конесманна, Куссе Х., Чернявская В.Е. считают, что в основе дискурса культура – язык лежат различные сферы коммуникации. Язык, как и культура, сложное явление, которое представляет смысловой концепт во всех сферах жизнедеятельности человека, отражает культурные особенности и раскрывает богатый культурный опыт отдельных народов. В этом плане интересен лингвокультурологический анализ разносистемных языков. В статье рассматривается сопоставительное исследование разносистемных языков в практическом и теоретическом ключе, приведены идиомы и их значение в культуре. Языковая картина мира представлена в концепте «мера» в разноструктурных языках. Контрастивные исследования основаны на сравнениях культурного самовыражения и национального содержания сравниваемых языков. Одной из задач сопоставительных исследований является выявление культурных и национальных сходств и различий внутренней формы межъязыковых эквивалентов. Факты культурного и национального сходства и различия двух или более языков в целях выявления конвергенции и расхождения очень популярны с точки зрения лингвистической универсальности.

Ключевые слова: культура, коммуникация, языкознание, межъязыковые эквиваленты, идиомы.

Some authors present the correlation of cultural and national features of equivalents in such a way that culture and national specific are more abstract parts of compared units. Comparative researches are more specific: on the one hand comparative studies provide materials for typological and contrastive researches, while typology provides ideas of explaining corresponding convergence and discrepancy to comparative linguistics. In some theories, the concept of contrastive linguistics is narrowed, and in this case it is opposed to other forms of juxtaposition of languages. Of course, in the practical use of the data of contrastive linguistics, it is more important to set up cultural differences than similarities. The subject of contrastive research is the difference of the compared languages. Such differences exist at all levels of the language. We compare in contrastive linguistics phonetic and phonological, lexical, phraseological, morphological, syntactic systems of two languages from the point of intercultural communication. The results of such studies are useful in teaching foreign languages.

Contrastive research is based on comparisons of cultural expression and the national content of the compared languages. The discussion of its various aspects we will continue in the future: such discussions testify the vitality of sciences and the connection of linguistic and culture. The development of the contrastive researches has evidences by the increasing number of publication different levels. In

Germany and in Kazakhstan much attention is paid to multilingualism, the needs of teaching German, English and other languages in modern conditions. The issue of contrastive researches and their interconnections has been actively discussed.

The development of culture studies did not fully justify this distinction. According to modern concepts in the language comes to the light ethnic and cultural features of native speakers. On the one hand, it acts as the main factor of ethnic and cultural integration and on the other hand, it is the main differentiating feature of an ethnic group. In this case, cultural information encoded in linguistic units is far from limited in the framework of one language and nationally specific means of expression. The components of culture contains national specific code, include traditions as stable elements of culture, as well as customs and rituals that perform the function of given society. The culture through language reflects national pictures of the world, national characteristics of cognition of a certain culture. The ability of communicative functions of the language forms intercultural communication. Intercultural communication characterizes the academic skills of a person by written and oral speech. The ability to communicate in the foreign language needs knowledge on the field of intercultural communication. The main rules are distinguished:

1) compliance with generally accepted language standards;

2) attribute of an individual style of speech;

However, in real life, intercultural communication does not always correspond to these factors. There are various forms of deviation from the correct norm of intercultural communication. High culture and knowledge of intercultural communication presupposes not only its correctness, but also the ability to choose the most effective, most appropriate language tools for a given situation. In the process of the development, a person more and more completely masters the language and culture of communication.

Every person who will communicate in the foreign language follows a general line of speech behavior. The accepted norms and conventions of public life directly affect the speech behavior. In the intercultural communication it is important to respect other person and to show goodwill. When representatives of different cultures meet each other, people have a natural tendency to perceive their behavior from the standpoint of their culture. They measure them from their standpoint. There is a certain stereotype of behavior, a generalized idea of the typical traits that characterize any people and society.

National-cultural specificity is typical for all or most representatives of any society. There are no genetically determined mental and moral features of a nation that have remained unchanged over the centuries. National-cultural specificity exists, if we understand it as a stable complex of values, attitudes, behavioral norms of society.

Intercultural communication presupposes the existence of certain communication models. If this condition is met, the so-called communicative code comes into force, which is a system of principles that give the speech behavior of communicants during the communicative act, based on a number of categories and criteria.

The cultural specificity of speech reflects national character of personality. Of particular interest we see the correlation between ethnic group, culture and language.

The above components are necessarily closed on the linguistic personality, subject of speech and the carrier of certain features of a national character. Even if a person had, due to certain circumstances, to live away from his ethnic homeland, as a rule, the language serves as a connecting link with the sources. Each nation has a certain set of behavioral stereotypes, in one way or another inherent in the members of this historically established society. The typology of behavior is determined by many factors, of which the most significant are culturally related,

that is, associated with the national characteristics of the origin, formation and development of the culture of a particular ethnic group.

It is argued that the cultures of different peoples are united among themselves by the unity of human thinking and diverge due to the different methods applied to this single thinking. V. von Humboldt wrote that a person's cognitive abilities and the ideas about the world are determined by a specific language. The different division of the world by languages is expressed, in particular, in the fact that to express the same concepts, one language uses separate words, and the other uses descriptive means. Development of communicative skills and the ability to reveal cultural and national features in the foreign language classroom depends on experiences in intercultural communication.

Similarity of languages and its genetic, areal, cultural features are the real basis for the comparisons. The study of unrelated languages reveals differences on cultural and national levels. Very important is the concept of universal features of languages. In their structure, universal implications in the language and culture consist of two simple, so-called absolute universals, related to each other by the implicative conjunction "if". This kind of language universals is harder on their linguistic nature than absolute, since they reflect certain relationships, according to the language and culture. It is much more important than the identification of separate, independent linguistic universals. The goal of linguistic universals is to identify the cultural and national features of individual universals. The priority and importance of this type of universals in the language and culture is indicated by different scholars (Kursisa, 2011). Only on the basis of comparative and typological studies it is possible to reveal differences between culture and language (Rösler, 2011). In other words, the quantitative implications are very important by universals. It's true, that linguists point out to establish dependent implicative relations between all languages and cultures, because they are excessively high and impossible, so the scope of such problems, in particular with regard to the universal implications should always be limited. Die Sprache ist ein systematisch strukturell organisiertes Mittel der Kommunikation. Die Einheiten der Sprache sind eng miteinander verbunden. Da die Einheiten der Sprache in den strukturellen, semantischen, funktionalen, praktischen Beziehungen über verschiedene Qualitätsmerkmale verfügen, spricht man über verschiedene Möglichkeiten und Fähigkeiten in der kommunikativen Realisierung der Sprache (Marion, 2011).

Universals raise languages and cultures as sciences to a new level, giving them a new cognitive quality, improving their cognitive, methodological capabilities, expanding their horizons. In this article we would like to compare some phraseological units from the point of their national and cultural features. For example: *better late than never*, *in for a penny, in for a pound*, as brave as a lion, as cool as cucumber (Kursisa, 2011). These are expressions reflecting originality of the national culture, national mentality.

The cognitive and logical approaches to the study of language and culture show the differences in the two types of cognitive and logical activities.

In the foreign language classroom we study idioms and set phrases which are different from lexical units in connection with national and cultural features. Idioms as a part of language are difficult to study and very closed to the type of the language and national differences. Mostly the semantic of idioms is connected with the difficulty of their linguistic nature. Scientific researches show the typical and categorical features of idioms: multi-component, integrity to the systems of culture and language. Idioms belong to the secondary nomination system, in comparisons to lexical units. Lexical units play more important role by increasing the language and by developing communicative skills. For expression of accusations in each language we can find idioms which reveal opinions to the actual situation. We cannot deny the importance of expression in many situations in everyday life. In these expressions we are able to give our positive or negative assessments and share our experiences. Cultural element exists in all languages. Generalization of knowledge and expediencies is a necessity in conceptual and mental activity. Generalization means that the phenomena of the world have the integrity and similarities. The regular form of consolidation of knowledge and expediencies about the world is connected with national and cultural features, which has assessments in the summarized form. The similarities and differences from the point of national and cultural features reveal the typological and gender communities of idioms of the compared languages. The native and foreign languages are studied as a structural organized system. The native and foreign languages are structurally, semantically, functionally and practically different. The existence of all lexical and phraseological units in two forms and types and using them in oral and written speech are relevant to idioms too (Kursisa, 2011).

In the native and foreign languages we communicate by using different types of words and idi-

oms, which are known as expressive and free stable phrases. There is objective reason for it: in each compared language there is a developed system of idioms. These idioms are increasing during all the history of formation and functioning of the language system. The idioms have their own functions in the oral and written communication. Diese Merkmale werden bei der kommunikativen Realisierung der Sprache zum Vorschein treten. Phraseologismen nehmen in diesem Sinn den besonderen Platz, da tatsächlich die Sätze nicht gebildet oder die Aussagen nicht formuliert werden können, die nur aus den Phraseologismen bestehen würden. Im Unterschied zu den Phraseologismen haben die Wörter, als die Einheiten des lexikalischen Systems solche Blockierung in den Gesetzmäßigkeiten der Organisation der Rede und damit in der Kommunikation nicht. (Marion, 2011).

Idioms are the part of communication such all language units of the linguistic system. Language units have correlation with each in the language system and the correlation between levels is known as paradigmatic. For the base of unification of language units we need categories, macro concepts and micro fields, the function of them are different. The function of the language is to fix and express the results of human's consciousness, linguistic and vocal sense, meaning, notion, which exist in every linguistic sign.

The study of foreign languages includes many new methods. In this case we remember the first researches on the field of relationship, which describes the types of connections and relations that exist between the words in the given field. The concept and the linguistic field have methodological basis and theoretical significance. The theory of field approach reveals many paradigmatic relations. In addition, a research tool of the field was intended to confirm the theoretical postulate that not a single word has its own independent value, and it only gets the value in the field. The specific meaning of the word in this case depends on the neighbors – the words of one semantic, what other qualities surround it. (Rösler, 2011).

There are many important factors which influence the structure of the field. First of all by each research it is important to define the volume and the content of linguistic field. Second task is to reveal the type of linguistic meaning, concepts, language function, and what degree of generalization they have. The point of linguistic researches is to identify the generalized meaning and the aim is to find the universals and describe logical processes which focus on expression of the meaning.

Composition of idioms has quantitative and qualitative feature by the representation of the field and depends not only of the central unit or idiom of the field, but also on the cognitive and logical elaboration and evaluation of the corresponding field. The main research task is to establish the structure of given concept and the main types of semantic relations and connections between all units among the field (Kursisa, 2011).

Each language describes the world different, and each language divides the world in its own way (Rösler, 2011). Among the variety of stable phrases, idioms have been considered from the point of expression. From linguistic researches we know that each language society expresses in the context of their world picture. Among the structural-typolog-

ical approach to the study of idioms in related and unrelated languages of different languages should be named the basic theory of nomination, language modeling, field approach, descriptive linguistics, linguistic derivation and theory of motivation.

The phraseological system of state phrases of different languages reveals the reality and relevance of universal linguistic patterns: similarities and differences between languages and to facilitate the teaching and learning of foreign languages. Similarities are based on general linguistic laws and regularities of the human tongue.

Idioms discover and describe logical, cultural and cognitive structures of human languages, which are the main feature of the person with the abstract-logical categorical thinking.

References

- Fleischer W. (2011) Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig. VEB Bibliographisches Institut.
- Jakobson R. (2006) Universals of language. – S. 11, 107, 111 (in Eng).
- Kursisa A. (2011) Deutsch ist easy! Lehrerhandreichungen und Kopiervorlagen, Deutsch nach Englisch. Für den Anfangsunterricht. – S. 18, 102, 104 (in Deu).
- Kuße H., Chernyavskaya V. E. (2019) Culture: Towards its explanatory charge in discourse linguistics. Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature., 16 (3): 444–462. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.307> (In Russian)
- Kaidarov A. T., Satanova S.K. (1989) Komparativnye soofraseologismy, svyazannye so skotovodstvom v kazachskom yasyke [Comparative zoo-phraseologisms associated with pastoralism in the Kazakh language]// News of Academy of Science of Kazakh SSR, Filological Serie № 4. – P. 23-26
- Marion G. (2011) Neue methodische Ansätze im DaF Unterricht mit Beiträgen deutscher und usbekischer WissenschaftlerInnen. Neue methodische Ansätze.-S. 55,58 (in Deu).
- Makkai A. (2014) Idioms structure in English. – The Hague- Paris.
- Pilz K. D. (2011) Phraseologie „Redensartenforschung“. Stuttgart, 2011.- S.136
- Rösler D. (2011) Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. Deutsch als Fremdsprache. –S. 14, 149, 160 (in Deu).
- Rösler D. (2011) Deutsch als Fremdsprache außerhalb des deutschsprachigen Raums. Ein praktischer Beitrag zur Fortbildung von Fremdsprachenlehrern.-S. 12, 105, 108 (in Deu).
- Staffeldt F. (2011) Zu einigen philosophischen und linguistischen Aspekten der Univarsalienproblematik in: linguistische Arbeitsberichtesektion. Theoretische und angewandte Sprachwissenschaft der Karl-Marx Universitaet. Leipzig.- 39 S.
- Schippa T. (2015) Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig.- 283 S.
- Trier J. (2011) Der deutsche Wortschatz in Sinnbezirk des Überstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Band 1: Von den Anfängen bis zum Beginn des XX Jahrhunderts, Heidelberg
- Wotjak B. (2015) Verbale Phraseolexeme in System und Text. Tuebingen, 2015 – 180 S.

Н. Алимбай

Центральный Государственный музей Республики Казахстан, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: csmrk1986@mail.ru

ТРАДИЦИОННЫЕ КАЗАХСКИЕ КОВРЫ И КОВРОВЫЕ ИЗДЕЛИЯ: ВИДЫ, КОМПОЗИЦИЯ, СЕМАНТИКА (на материалах Центрального Государственного музея Республики Казахстан)

В статье исследуются, главным образом, два ключевых аспекта традиций ковроделия у казахов: а) типологизация отдельных видов ковров и ковровых изделий; б) семантика орнаментальной композиции, понимаемой как своего рода художественно организованный текст прочтения «смыслового поля» коврового изделия.

Источниковой базой изучения вопроса выступает коллекция ковров и ковровых изделий Центрального Государственного музея Республики Казахстан, собранная практически из всех регионов республики. Сделан вывод, что по использованным материалам, технике изготовления, а также практическому назначению эти изделия типологически подразделяются на следующие пять групп: 1) ворсовые ковры («қалы кілем»); 2) безворсовые ковры («тақыр кілем», «тықыр кілем», изредка, «таз кілем»); 3) алаша (постилочный палас); 4) настенные ковры («түскілем»); 5) ковровые изделия малых форм – переметная сума «қоржын»; «боғжама» или «тең» (сума для перевозки и хранения небольших бытовых предметов, преимущественно мягких изделий); «дорба» (сума различной величины для хранения и перевозки одежды и постельных принадлежностей, а также других хозяйственных и бытовых предметов небольших размеров; «қаршын», «керме», «шабадан» (мягкие емкости различной величины); «қап» (мешки различной величины, использовавшиеся преимущественно в хозяйственных целях); «жержастық» – наволочки и т.д.

Особое внимание автор уделяет изучению структурной организации орнаментального пространства традиционного ковра. Исследователь полагает, что в данном эстетически организованном пространстве реализовано традиционное представление казахов о кочевом образе жизни как идеальной модели организации социума.

Ключевые слова: ковер, ворсовый ковер, безворсовый ковер, ковровые изделия малых форм, орнамент, иконография, композиция, семантика.

N. Alimbay

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty
e-mail: csmrk1986@mail.ru

Traditional kazakh carpets and carpet products: types, composition, semantics (materials of the Central state museum of the Republic of Kazakhstan as a case study)

The article examines mainly two key aspects of Kazakh carpet making traditions: a) typology of certain types of carpets and rugs; b) the semantics of the ornamental composition, as a kind of artistically organized text for reading the “semantic field” of a carpet product. The source base for studying the issue is the collection of carpets and carpet products of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, collected from almost all regions of the republic. It is concluded that according to the materials used, manufacturing techniques, and practical purpose, these products are typologically divided into the following five groups: 1) pile carpets (“qali kilem”); 2) pileless carpets (“taqyr kilem”, “tyqyr kilem”, occasionally, “taz kilem”); 3) alasha (floor carpet); 4) wall carpets (“tuskilem”); 5) carpets of small forms – saddlebags “qorjyn”; “bogjama” or “ten” (for transportation and storage of small household items, mostly soft goods); “dorba” (bag of various sizes for storage and transport of clothing and bedding, and other commercial and household items in small sizes; “qarshyn”, “kerme”, “shabadan” (soft bags of various sizes); “qap” (bags of various sizes used predominantly for household); “jerjastyq”, pillowcases etc.

The author pays special attention to the study of the structural organization of the ornamental space of a traditional carpet. The researcher believes that this aesthetically organized space implements the traditional Kazakh idea of a nomadic lifestyle as an ideal model of social organization.

Key words: carpet, pile carpet, lint-free carpet, small-sized carpets, ornament, iconography, composition, semantics.

Н. Әлімбай

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі директоры, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: csmrk1986@mail.ru

**Қазақтың дәстүрлі кілемі және басқа да тоқыма бұйымдары:
түрлері, композициясы, семантикасы
(Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей қорының материалы негізінде)**

Мақалада қазақтың байырғы кілемдері және тоқыма бұйымдары тақырыбының төмендегідей екі іргелі аспектісі қарастырылады. Біріншіден, аталмыш бұйымдар түрлерінің типологиясы, екіншіден, кілемнің ою-өрнек композициясы көркемдеу тәсілімен берілген ерекше мәтін ретінде зерттеледі. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей қорындағы негізінен өткен ғасырда Қазақстанның әр өңірінен жинақталған кілемдер мен тоқыма бұйымдардың 300-ге жуық сақтам бірлігінен тұратын коллекциясы зерттеудің мақсатын асырудың деректік негізі һәм негіздемесі болып табылады. Жасалған материалы мен жасалу техникасына және қолданысына байланысты қарастырылып отырған бұйымдарды төмендегідей бес типологиялық топқа жіктеуге болады: 1) түкті кілем (қалы кілем); 2) тақыр кілем (тықыр кілем немесе таз кілем); 3) алаша; 4) тұскілем; 5) қоржын, боғжама (тең), тоқыма дорба, қаршын, керме, тоқыма шабадан, тоқыма қап, жержастық сияқты кілемге қарағанда шағын пішінде тоқылған шаруашылық және тұрмыстық қолданыстық маңызды бұйымдар.

Сонымен бірге автор дәстүрлі кілемнің ою-өрнек композициясының семантикалық аспектілеріне тоқталады. Зерттеушінің ғылыми негізделген ой-тұжырымы бойынша, кілемнің ою-өрнек композициясының кеңістігі көшпелі қоғамды тарихтағы адамзат тіршілігін ұйымдастырудың ең жетік үлгісі ретінде бағамдайтындығын білдіретін эстетикалық модель болып табылады.

Түйін сөздер: кілем, түкті кілем, түксіз кілем (тықыр кілем, тақыр кілем), тоқыма бұйымдар, ою-өрнек, иконография, композиция, семантика.

Введение

В кочевой среде практически все предметы, средства и объекты хозяйственно-культурной деятельности человека ценились, прежде всего, с точки зрения их жизнеобеспечивающего значения. То есть, для кочевников любая вещь существовала лишь в той мере, в какой она выполняла утилитарно-практические функции. Но они в данной социокультурной среде, помимо хозяйственных и бытовых, выполняли и другие очень важные для кочевников функции – ритуально-обрядовые, коммуникативные, эстетические, престижно-символические, в определенном смысле даже и институциональные (обычноправовые) и т.д. И здесь традиционные казахские ковры и ковровые изделия не исключение.

В Центральном государственном музее Республики Казахстан (далее – ЦГМ РК) к настоящему времени сложилась богатая коллекция ковров и ковровых изделий, насчитывающая около 300 единиц хранения. Коллекция была собрана преимущественно в прошлом столетии из разных регионов Казахстана. По использованным материалам, технике изготовления, а также практическому назначению эти изделия типологически подразделяются на следующие пять групп: 1) ворсовые ковры («қалы кілем»); 2) безворсовые ковры («тақыр кілем», «тықыр кілем»,

«таз кілем»); 3) «алаша» (безворсовый палас); 4) настенные ковры («тұскілем»); 5) ковровые изделия малых форм¹.

Предметом изучения являются традиции ковроделия и его продукции – разнохарактерные ковровые изделия у казахов.

Цель статьи – исследование типологически выделяемых и разграничиваемых во времени и пространстве разнообразных видов ковров и ковровых изделий, являющихся неотъемлемой частью традиционного жилищного интерьера, шире – жизнеобеспечивающей системы у казахов-кочевников. При этом особое внимание уделяется орнаментальной композиции ковра, прежде всего, с точки зрения смысловой нагрузки каждого из ее системообразующих компонентов (поскольку по сравнению с другими ковровыми изделиями, орнаментация ковра, будучи текстом прочтения «смыслового поля» последнего, более репрезентативна).

Источниковой базой выступает богатое собрание указанных изделий ЦГМ РК – одного из старейших и крупнейших музеев не только нашей страны, но и в масштабе всего центрально-азиатского региона. Эти музейные артефакты

¹ Данная статья подготовлена на основе ранее опубликованных работ автора (Әлімбай, 2017: 431-444), (Алімбай, 2018: 271-323), (Алімбай, 2012: 16-33). Представляет собой дополненный и переработанный вариант.

вкупе с соответствующими сведениями из Книги поступлений музея (КП) послужили достаточной репрезентативной фактуальной основой и основанием для последовательной реализации обозначенной выше предметно-целевой установки статьи.

Методы

Основными методами организации и подачи соответствующего объема историко-этнографической информации являются типологизация и структурно-функциональный анализ отмеченных артефактов с необходимыми данными о них из музейной КП. Эти методы в своем взаимодополняющем единстве активно и плодотворно способствовали научно-обоснованному определению видового состава рассматриваемой коллекции. Кроме того, применялся и семантический метод, который также вкупе со структурно-функциональным подходом позволил выяснить смысловое значение и назначение таких системообразующих «блоков» иконографии изделия (ковра) как «*көл*» (буквально озеро) или «*табақ*» (название главного блюда в казахском дастархане), «*су*» (буквально вода), «*қорған*» (буквально крепость) или «*қабырға*» (крепостная стена), «*жиiek*» (в данном случае край ковра). Применение этих методов, как мне представляется, позволило также выявить семантические связи между отмеченными композиционными «блоками». Именно эти связи обеспечивают целостность композиционного строя ковра, представляющего собой эстетически выразительное, в то же время предельно семантизированное пространство (или «смысловое поле») данного изделия. Думается, что в нем, в сущности, зафиксировано (реализовано) представление казахов-кочевников о кочевом социуме как идеальной, образцовой модели человеческого жизнеустройства.

Обсуждение и результаты

Историографический обзор. По предметно-целевым установкам и способу организации и подачи материала существующие исследования по обсуждаемому вопросу условно можно разделить на три группы. К первой группе относятся научные разработки общетеоретического плана (Каган, 1972), (Каган, 1974), (Теоретическая культурология, 2005), (Кажигали улы, 2003), (Кажигали улы, 2004), (Библер, 1991 и др.). Данная категория исследований послужила существенной теоретико-методологиче-

ской базой выработки необходимого ракурса видения проблемы.

В нашей классификации следующую группу образуют научные построения, посвященные традициям ковроделия народов Центральной Азии, в особенности кыргызов, узбеков, каракалпаков, туркмен, азербайджан и т.д. (Фелькерзам, 1914: 57-113), (Дудин, 1928: 71-167), (Антипина, 1968: 48-58), (Антипина, Махова, 1968: 59-77), (Антипина, 1971), (Боголюбов, 1908), (Семенов, 1911), (Уметалиева, 1966), Шаниязов, Исмаилов, 1981), (Гамболи, 1975), (Керимов, 1961), (Керимов, 1983), (Тагиева, 1971 и др.). Использование материалов данной группы научных разработок в качестве сравнительных социокультурных параллелей позволило научно обоснованно продемонстрировать как общие, особенно для родственных казахам тюркоязычных этносов, так называемые субстратные черты, так и этнодифференцирующие признаки и свойства, присущие только традициям казахского ковроделия.

Третью группу научных работ собственно составляют специальные исследования, прежде всего, М.С. Муканова (Муканов, 1979), турецкого молодого ученого Т. Парлака (Парлак, 2001), К. Кенжегалиевой (Кенжегалиева, 1990: 56-63), (Кенжегалиева, 1990а: 70-97), (Кабульдинов, 1990) и К.Б. Касеновой (Касенова, 2018 и др.). В ряду этих исследований заслуживает быть особо отмеченной фундаментальная монография выдающегося ученого-этнографа М.С. Муканова (Муканов, 1979), в которой изучению традиционного казахского ковроделия посвящен специальный раздел. В частности, автор с присущей ему скрупулезностью анализировал технологию изготовления тканых ковров и ковровых изделий в разрезе их региональных особенностей. Такой способ организации и подачи материала позволил автору предложить научно обоснованный типологический ряд, прежде всего, ковров с точки зрения техники и материалов их изготовления, а также орнаментального оформления изделий.

Однако в историографии вопроса имеется и ряд неточностей и упущений. Это касается, в первую очередь, диссертационного исследования К.Б. Касеновой. В частности, следует выразить категорическое несогласие с утверждением автора о том, что «для изготовления ковров использовали овечью шерсть весенней стрижки и осенней – *күзем жүн*» (Касенова, 2018: 20). На самом деле для тканья не только ковров, но и ковровых изделий в целом использовалась исключительно «*жабагы жүн*», поскольку, как

верно писал М.С. Муканов, шерсть весенней стрижки «хорошо прядется» (Муканов, 1979: 53). Аналогичной точки зрения придерживаются и другие авторы, в частности, К. Кенжегалиева (Кенжегалиева, 1990: 57).

В зарубежной же историографии обсуждаемая тема практически не затрагивалась. Тем не менее, материалы зарубежного кочевниковедения, в частности, исследования Крайдера, Геллера, Космо, Лиис и Бейтса, Шольца (Krader, 1963), (Gellner, 1988), (Cosmo, 1999), (Lees, Bates, 1974), (Scholz, 2008, and etc.) послужили существенным подспорьем последовательной реализации контекстуального подхода к изучению проблемы (при этом нельзя не заметить, что в ряде отечественных исследований зачастую происходит подмена контекстуального подхода принципом историзма. На самом же деле контекстуальный подход выступает одним из основополагающих условий эффективной реализации принципа историзма в научном построении, особенно, исторического профиля).

Вопросы терминологии. В вопросах использования традиционных казахских терминов и понятий в области ковроделия как в практическом, так и теоретическом отношении до сих пор существует много догадок и предположений. К ряду наиболее запутанных и вызывающих недоумения вопросов относится термин «кілем». Это обстоятельство можно объяснить до сих пор сохраняющимся в национальной историографии доминирующим положением русского языка.

Действительно, в научно-популярной и научно-этнографической казахоязычной литературе термин «кілем» преимущественно используется как синоним русского слова «ковер». Однако в русском языке под словом «ковер» подразумеваются любые, как тканые, так и нетканые изделия, предназначенные для навешивания на стены и постилки на пол. То есть, под определение ковер, помимо ворсовых и безворсовых ковров, попадают даже войлочные изделия – «текемет», «откиіз», «сырмақ» («сырдақ») и «алаша» и т.д.

У казахов же под названием «кілем» подразумеваются только тканые ковровые изделия. Исключение составляет лишь «алаша». Отсюда следует, что казахский термин «кілем» имеет свои особенности применения, в том числе и с семантической точки зрения, что обусловлено, прежде всего, функциональным назначением, а также материалом изготовления обозначаемых им изделий. В зависимости от техники тканья их принято делить на ворсовые («түкті кілем» или

«қалы кілем») и безворсовые («тақыр кілем», «тықыр кілем», редко «таз кілем»).

Что касается термина «тұскілем» (буквально: настенный ковер), то это является общим названием практически всех типов настенных ковров, изготовленных из кожи, замши, сукна, плюша и бархата. При этом следует отметить, что в народе «тұскілем» именуется так же как «тұскиіз».

Из сказанного следует, что в словосочетании «тұскілем» лексема «тұс» выполняет, в данном случае, по отношению к понятию «кілем» детерминативно-определяющую функцию и по сравнению с термином «кілем» семантически подразумевает ограниченность сферы его применения. Кроме того, по технике исполнения и материалу «кілем» и «тұскілем», как видно из их вышеперечисленных характеристик, это совершенно разные изделия.

Точно также такие войлочные изделия, как «текемет», «сырмақ», («сырдақ»), «откиіз», используемые для постилки на пол, имеют собственные исконные названия, адекватно передающие их функциональное назначение, а также материальные, технологические и эстетические особенности (однако, есть сведения о том, что наиболее нарядные и качественно изготовленные образцы этих изделий навешивались и на стены). Следует отметить, что в кочевой среде сложение названия любого предмета как бытового, так и хозяйственного назначения обусловлено, в первую очередь, их практическим значением и назначением. Поэтому, как следует из сказанного, понятие «кілем», используемое как эквивалент термина «ковер», никак не может в точности передать все функциональные и эстетические и технологические характеристики любого войлочного изделия, нежели его исконное название. Следовательно, нет никакой необходимости механически переносить понятие «кілем» к войлочным и кожаным, а также настенным и постилочным тканым изделиям («текемет», «сырмақ», («сырдақ»), «откиіз», «тұскілем», «тұскиіз», «алаша» и т.д.), слепо следуя русскоязычной научной традиции в этом вопросе.

Точно такой же логики необходимо придерживаться, говоря о названиях предметов традиционного домашнего убранства и хозяйственного назначения из войлока, кожи, ткани, а также специально вытканых изделий (например, «қоржын», «керме», «шабадан», «боғжама» (синоним «тең» – сума для хранения мягких изделий), «қаршын», «кесеқап», «аяққап», «табаққап», «қанар», «қап», «ат-

жабу», «қомша», различного вида торб (сумы) и др.

Знание исконно существующих названий вышеотмеченных изделий имеет первостепенное значение не только в процессе сбора и изучения этнографических материалов, но и для теории и практики казахского языкознания, шире – тюркологии.

«Кілем». По мнению С.М. Дудина, внесшего неоценимый вклад в изучение этнографии казахов, «кілем» (так же и другие тканые, конечно,

в первую очередь, изделия из войлока) является непосредственным результатом многовекового творческого опыта нескольких поколений кочевников (Дудин, 1928: 76). Сказано достаточно емко и точно. Оно обобщенно характеризует объективную логику сложения, экологию, и, в первую очередь, практическое значение не только собственно «кілем» и других типов ковровых и тканых изделий, но и практически всех системообразующих элементов культуры жизнеобеспечения казахов-кочевников.

Рисунок 1 – Ворсовый ковер «түкті кілем». Кызылординская область, 2-я пол. XX в. Шерсть, ворсовое ткачество. 120х195 см. КП 839

В трудах дореволюционных русских исследователей культуры и хозяйственной жизни казахских аулов приводится очень много сведений о том, что ковры и тканые изделия встречаются в любой казахской юрте (Карутц, 1911: 54-60, 164-170). Действительно, невозможно представить традиционную казахскую обстановку без этих изделий, среди них, конечно же, без ковров. Из приведенного выше достоверного мнения С.М. Дудина очевидно, что в быту и в хозяйственной жизни кочевников ковры и ковровые изделия из ткани и кожи, наряду с войлочными предметами, занимали особое значение (Дудин, 1928: 78). В первую очередь, потому что эти изделия выполняли очень важную жизнеобеспечивающую функцию круглый год, защищая семью кочевника и от холода, и от летнего зноя.

Не броские, но мастерски выполненные гармоничные и красивые узоры ковров также отра-

жают многовековой эстетический опыт народа. Красивый ковер, несомненно, играет едва ли не основное место в эстетике традиционного интерьера, прежде всего, юрты.

Виды, иконография. Казахский ковер по технике изготовления делится на ворсовый и безворсовый (Муканов, 1979). В традиционной кочевой среде первый называют «қалы кілем», а второй – «тақыр кілем». Последний также называется «тықыр кілем» или «таз кілем» (буквально «лысый» ковер). «Қалы кілем» ткали в основном в южных и западных регионах Казахстана (современные Южно-Казахстанский, Кызылординский, Жамбылский, Атырауский, Мангыстауский области). «Тақыр кілем» ткали во всех регионах республики, то есть, этот вид ковроткачества был повсеместно распространенным направлением традиционного ковроделания (Әлімбай, 2017: 431-444).

Из двух вышеназванных видов самым дорогим был «қалы кілем». По некоторым данным, качественный и больших размеров «қалы кілем» (примерно, 3,5 x 5 м.) стоил 4-5 хороших лошадей. Недаром, высококачественно выполненный ковер входил в состав пяти наиболее ценных предметов, именуемых у казахов «бесжақсы»: «қара нар» – черный нар, «жүйрік ат» – скакун, «қалы кілем» – ковер, «ішік» – шуба из дорогого меха, «берен («түзу») мылтық» – дорогое ружье². Заметим, что они ценились не столько как дорогие изделия, сколько как предметы, выполнявшие очень важные для кочевников ритуально-обрядовые функции³.

Ковры «қалы кілем» из западных регионов, точнее из Мангыстауского, по своему композиционному решению несколько отличаются от аналогичных изделий из других регионов. Поэтому иногда их еще называют Мангыстаускими коврами («Маңғыстау кілемдері»). Дело в том, что иконография Мангыстауского ковра очень схожа с композициями соседних туркменских ковров. Поэтому следует согласиться с утверждением ряда исследователей о том, что иконографическая композиция этих ковров сложилась под влиянием древних туркменских ковроткаческих традиций (Муканов, 1979), (Ларина, 2007).

В традиционной казахской среде, еще до утверждения колониального режима российской империи, существовала многовековая традиция ковроткачества. В фондах Центрального музея Казахстана хранится большой «қалы кілем», восстановленный на фабрике «Алматы кілем» по инициативе выдающегося общественного и государственного деятеля Узбекистана Жанибекова на основе сохранившегося в мавзолее Ахмеда Яссави фрагмента старого ковра. Размер ковра, называемого «Сыр кілем» или «қоңыраткілем», – 3x10 м. По словам специалистов, проводивших специальные лабораторные исследования, в процессе изготовления этого уникального изделия было использовано 18 цветов краски. К сожалению, технологические возможности фабрики «Алматы кілем» того времени не позволили восстановить все гаммы цветовых решений – реконструированный «қоңыраткілем» состоит всего из пяти цветов (Джанибеков, 1995: 65-69), (Маргулан, 1986: 147-148).

В некоторых историко-этнографических трудах содержатся сведения о том, что в традиционной казахской среде существовали такие разно-

видности «қалы кілем», как «зілбарақ кілем» (т.е., с густым и высоким ворсом), «масаты кілем», «құлтырған кілем» (Джанибеков, 1990: 137), (Джанибеков, 1995: 65-69)⁴. Однако ни один из авторов в подтверждение своей точки зрения не смог привести каких-либо доказательств. И это понятно. По нашему мнению, вышеприведенные названия нельзя рассматривать как подлинные названия якобы реально бытовавших указанных видов ковров. Скорее всего, они есть ничто иное, как метафорически поэтизированные названия качественно и красиво сотканных изделий.

Существует следующая типология народной классификации, подразделяющая «қалы кілем» по видам узоров на центральном поле ковра («көліндегі или табағындағы»): «шаршы кілем», «самаурын кілем», «шатыргүл кілем» (или «жұлдызгүл кілем»), «гүлқұмбезді кілем» и т.д. (Муканов, 1979). Все эти орнаментальные мотивы, являющиеся основными системообразующими элементами композиции «қалы кілем», характерны лишь для изделий южных регионов и, в первую очередь, Южно-Казахстанской и Кызылординской областей.

Ковры «қалы кілем», где посередине выткан мотив «шаршы» (квадрат/ромб), встречаются и в Мангыстауском регионе. Однако, казахи этого региона называют ковры с мотивом «шаршы» не «шаршы кілем», а просто «кілем» (при этом следует отметить, что узоры, обрамляющие «шаршы» – «отауөрнек», и наносимые внутри «шаршы» преимущественно являются геометрическими).

В южных регионах встречается редкий вид «қалы кілем», называемый «қоңыраткілем» по принятому в народе принципу родоплеменной «принадлежности». Как уже отмечалось, его также называют «Сыр кілем» (буквально «Сырдарьинский ковер»).

Как было сказано выше, разновидность ковра, который ткали и применяли в быту во всех регионах Казахстана, – это безворсовый ковер («такыр кілем»). В народе существуют следующие типы классификации этого вида изделий: а) по иконографии – «шаршы кілем», «баднас кілем», «тақта кілем», «самауырын кілем», «шатыргүл кілем» или «жұлдызгүл кілем»; б) по технике – «орама кілем», «бескесте кілем», «терме кілем» или «терме теру».

² Раньше вместо ружья был «алмас кылыш» – сабля или «аксауыт» – кольцо батыра – автор.

³ Отметим, что «бесжақсы» делились на одушевленные («жанды») и неодушевленные («жансыз») предметы – автор.

⁴ По мнению академика А. Маргулана, «раньше богатые казахи пользовались и таким видом ковра как «ордакілем». Однако, это, безусловно, заслуживающее внимания мнение ученого, нуждается в доказательстве (Маргулан, 1986: 147-148).

Рисунок 2 – Ковер ворсовый – Сыр кілемі («қоңыраткілем»).
1-я пол. XX в. 160х335 см. КП 879

Рисунок 3 – Ковер ворсовый с ромбовидными узорами шаршы кілем.
2-я пол. XX в. Южно-Казахстанская область. Шерстяная пряжа, х/б нити,
ворсовое ткачество. 200х300 см. КП 18900

В Мангыстауском регионе «*такыр кілем*» по принципу родоплеменной «принадлежности» издавна (т.е., и до октябрьской революции) принято называть «*адайкілем*». Этот вид ковра по технике исполнения именуется также и «*бескесте кілем*». Отметим, что применение этой техники ткачества – давно сложившаяся традиция в ковроделии и среди казахов Сырдарьинского региона.

Мотив узора в виде квадрата или ромба, называемый «*шаршы*», практически встречается в безворсовых (гладких) коврах всех регионов Казахстана. Принадлежность ковра к тому или иному региону можно определить по располо-

жению мотива «*шаршы*» на центральном поле ковра «*көл*» («*табақ*»), особенно, по региональным стилистическим особенностям узоров, расположенных внутри «*шаршы*» и обрамляющих «*шаршы*» с наружной стороны («*отауөрнек*»). К примеру, в безворсовых коврах казахов Костанайского и Торгайского регионов квадратные «*шаршы*» на полотне («*көлінде*» («*табағында*»)) располагаются параллельно друг к другу. При этом узоры «*шаршы*» могут располагаться в два ряда по длине, в зависимости от площади ковра. Внутри узора «*шаршы*», часто ткнут узоры зооморфного мотива (например, в виде бараньих рогов («*қошқармүйіз*»)). Однако, здесь

мотивы «*шаршы*» не обрамляются с наружной стороны узорами «*отауөрнек*», как на коврах западного и южного регионов. Еще одна композиционная особенность ковра Костанайского и Торгайского регионов заключается в том, что бордюр «*қорған*» (буквально – крепость) ткется только однорядной оградкой. При этом бордюр «*қорған*» среди казахов этих регионов называется «*қоршау*» (буквально – ограждение).

На безворсовых коврах западного и южного регионов «*шаршы*» на центральном поле ковра («*көлінде*», синоним «*табағында*») располагаются в линию и соприкасаются друг с другом острыми углами. Они в основном имеют форму ромба. При этом эти ромбы – «*шаршы*» обрамляются узорами «*отауөрнек*», что сообщает ком-

позиции ковров специфический региональный колорит.

Отличие ковров «*шаршы кілем*» двух этих регионов в том, что узоры западных (Мангыстау) чаще геометрические, а в южных преобладают узоры «цветочного» мотива. Кроме того, центральное поле «*көл*» (синоним «*табақ*») последних обрамляется двухрядным бордюром («*қос қабырғалы қорғанмен*»). Иногда встречаются ковры, центральное поле («*көл*», «*табақ*») которых обрамлен двумя бордюрами («*қос қорған*» – буквально двумя крепостными стенами). Расположение «цветочных» узоров посередине этих «укреплений» и по его бокам – еще одна отличительная особенность иконографии южных ковров.

Рисунок 4 – Ковер безворсовый – «Бескесте» кілем («адайкілем»). КП 25654

«*Арабы кілем*» выделяются среди безворсовых ковров и по технике исполнения, и по композиции (иконографии). Композиция таких ковров состоит из нескольких горизонтальных полос с узорами. Количество полос зависит от размера ковра. Повторяющиеся узоры этих полос могут рассматриваться как самостоятельное иконографическое решение. Эстетика иконографического «блока» каждой полосы проявляется только в связи с такими мотивами в других полосах. Следовательно, каждая узорчатая полоса является композиционным модулем ковра.

«*Арабы кілем*» так же как и другие ковры ткются вдоль основы, создавая целостное полотно. В процессе изготовления «*арабы кілем*» используются две техники ткачества: «*орама*

теру» (техника обматывания) и «*терме теру*» (техника полотняного переплетения). Безузорная часть ковра ткется в технике «*терме теру*», а узорная часть в технике «*орама теру*». Поэтому в «*арабы кілем*» узоры одинаковы и с лицевой, и с изнаночной стороны.

На полосах, расположенных по центру ковра, обязательно ткут два узора «*алабас*», располагающихся друг против друга на определенном расстоянии (примерно до 1,5 м. в зависимости от ширины изделия). Этот мотив можно рассматривать как одну из отличительных особенностей композиции ковра. Количество узорчатых «*алабас*» полос на ковре может колебаться от четырех до восьми, в зависимости от размера ковра. На полосах обычно друг за другом располага-

ются такие казахские узоры, как «иткүйрық», «ирексу», «алақұрт», «құсізі». Встречаются ковры «арабы кілем», центральное поле «көлі» («табағы») которых обрамлено («қорғанмен

көмкерілген»), а также не обрамлено. Эту особенность, присущую некоторым *арабы кілем*, можно использовать как критерий внутривидовой классификации данного типа ковра.

Рисунок 5 – Ковер «арабы кілем» КП 2783 (безворсовый)

Внутри бордюра («қорған») ковра ткуются геометрические узоры «қошқармүйіз», «сынықмүйіз». «құсізі» и т.д. А на коврах без бордюров вокруг его центрального поля («көлінің» («табағының») проводится разделительная полоса («су») в виде узоров «құсізі», «иткүйрық», «тұмарша», «балдақ» и т.д. Использование в «арабы кілем» таких элементов древних казахских узоров придает их композиции этнически характерный колорит.

В западных регионах Казахстана (в первую очередь, в Мангыстауской и Атырауской областях) существовал особый вид ковра, использовавшийся для укрывания навьюченного грузом верблюда. Ковер крепился узорчатой тесьмой, пришитой спереди по углам ковра, и подвязывался у основания шеи верблюда. Это изделие, ткавшееся как «тақыр кілем», называлось «қуырыша». Данный весьма красивый вид ковровых изделий, в настоящее время сохранившийся в единичном экземпляре в Актюбинском областном историко-краеведческом музее, по всей видимости, использовался в кочевой среде для придания торжественности свадебному шествию и при кочевке.

Композиция. Композиция традиционных казахских ковров состоит из нижеперечисленных обязательных частей (сегментов):

а) центрального поля, называемого «көл» или «табақ», выполняющего в композиции ковра главную системо- и смыслообразующую функцию;

б) обрамляющего центральное поле «көл» или «табақ», ритмично повторяющегося тонко нанесенного узора как зооморфного (иногда геометризированного), так и растительного происхождения, называемые в народе «су» (буквально: вода);

в) последующего за «су» бордюра, называемого, согласно народной типологии, «қорған». Данный элемент («қорған») обрамляет весь периметр центрального поля ковра. Посередине «қорған» располагаются ритмично следующие друг за другом узоры. Характер этих узоров должен строго соответствовать композиции и цветовому решению центрального поля «көл» (или «табақ»);

г) повторно проведенного теперь по всему внешнему периметру «қорған» композиционной линии «су»;

д) внешние стороны ковра, обрамленные «қорған» и двумя полосами «су», окаймляются нитями, гармонирующими с основным фоном ковра «төсек» или сочетающимися с основными цветовыми решениями орнамента изделия. Они называются «жиiek» и по форме напомина-

ют плетеную двойную шнуровку, окаймляющую узоры войлочного изделия – «откиіз».

Следует отметить, что орнаментальную композиционную линию «су», располагающуюся по всему внешнему периметру «қорған», иногда не наносят, поскольку она заменяется последним, т.е. «қорған» (или «қабырға»).

Отмеченный композиционный строй и наименование элементов орнаментации присущи и безворсовому ковроткачеству южных и юго-западных регионов Казахстана.

Наименования вышеотмеченных композиционных «блоков» ковра, таким образом, достаточно определенно свидетельствуют, что эти издавна сложившиеся в ковроделии в Южно-Казахстанской, Жамбыльской, Кызылординской, частично, Алматинской областях компоненты, сложились как своего рода иконографические образцы-каноны. При этом отметим, что хотя подобные каноны сохранились и в традициях ковроделия западных регионов Казахстана (Актюбинской, Мангыстауской областях), однако, характерные для южных и юго-западных регионов вышеперечисленные их наименования (например, «көл» или «табақ», «қорған», «су») здесь не встречаются.

В северных, центральных и восточно-казахстанских регионах в композициях ковров (вернее безворсовых ковров) мотивы «су» особенно «қорған» также отсутствуют. Как уже отмечалось, среди ковроделов этих регионов вместо «қорған» применяется название «қоршау» (ограждение/забор), представляющий собой

стеблевидный ленточный орнаментальный мотив, состоящий как из геометрических, так и зооморфных или растительных узоров. Иначе говоря, в этих регионах нет деления композиции ковра на канонические сегменты «қорған», «су», «көл», присущие лишь южным и юго-западным регионам. Поэтому обычно ограничиваются наименованиями орнаментальных мотивов различных частей композиции ковра.

Семантика. Думается, такую канонизированную в вышеотмеченных названиях композицию ковра можно трактовать как горизонтальную проекцию мифопоэтической модели жизнеустройства кочевников. Обращает на себя внимание строгая последовательность названий композиционных сегментов, начинающихся с центрального поля: «көл» (или «табақ») → «су» → «қорған» → «су» → «жиек». Она, на наш взгляд, демонстрирует структурную упорядоченность традиционного социума кочевников-казахов.

«Көл» или «табақ», семантически являющиеся в данном случае синонимами, символизируют источник жизни, жизненных благ, достаток и благополучие. «Су» – будучи источником жизни, одновременно выполняет и защитную функцию. «Қорған», как это видно из самого названия, означает незыблемость и защищенность границ жизненного пространства кочевников. Наружный «су» несет такую же смысловую нагрузку, что и внутренний «су». «Жиек» означает окончание границ, за пределами которых начинается неорганизованный и враждебный с точки зрения кочевников хаотический мир.

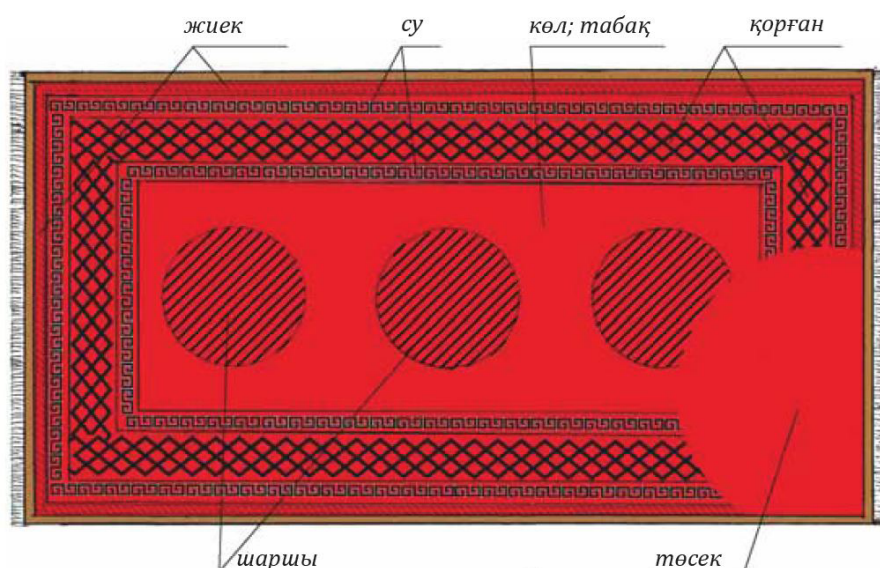

Рисунок 6 – Традиционные названия основных элементов декора ковра

В данной трактовке может вызвать определенное недоумение не у совсем посвященного человека предложенный нами смысл терминов «көл» и «табақ». Оно легко разवेется, если учесть логику мифопоэтически ориентированной трактовки кочевниками особо значимых явлений и событий, как в социуме, так и в природе. Дело в том, что иносказательная интерпретация этих самых явлений и событий в образно-эмоциональной форме – самый распространенный в мифопоэтической культурной среде «объяснительный» принцип. Такая форма объяснения одновременно является и весьма эффективным приемом наглядной, образной репрезентации культурно-исторической «самости» (оригинальности) этнического коллектива. Так что «көл» и его синоним «табақ» есть нечто иное, как метафорическое выражение жизненного уклада кочевников, пребывающих в полном достатке и благополучии. Иначе говоря, в отмеченной композиции ковра символически материализована метафора: *«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»* (букв. – *«царствовало такое спокойное и благополучное время, что даже жаворонок имел возможность откладывать яйца на спине овец»*). Данное выражение примерно соответствует общеизвестной в кочевой среде мифопоэтической формуле *«алтын ғасыр»* («золотой век»).

Тұскілем. Как было сказано выше, к этому виду ковров относятся изделия с основой «төсек», изготовленные из бархата, плюша, изредка из кожи и замши. «Тұскілем», изделие, предназначенное исключительно для навешивания на стену, над кроватью или постельными принадлежностями, складываемых отдельной аккуратной стопкой в центральной части стен жилища. Его нижняя часть, называемая «етек» (буквально – подол), укрываемая постельными принадлежностями, бордюром «қорған» не оформлялась. Поэтому обрамление «қорған» имеет форму портала, незамкнутую по нижней части. Для основы выбирались ткани темной расцветки – черной, темно-синей или бордовой. Это делалось для того, чтобы подчеркнуть эстетику (цветовое решение) накладываемых узоров из более ярких тканей. Этим самым усиливается эстетическое восприятие узоров в приглушенном интерьере юрты. Главной иконографической особенностью «тұскілем» является использование в построении композиции зооморфных

Узоры, украшающие основной фон и выполненные в технике аппликации, выкраиваются из

тканей ярких цветов – красных, алых, бордовых, пурпурных, ярко синих. Изредка встречаются орнаменты с использованием тканей желтого цвета различных оттенков. Композиция «тұскілем» состоит из таких иконографических сегментов, как «көл», «қорған» и «су», накладываемых с обеих сторон «қорған».

Орнамент может быть выполнен как из дорогих видов тканей – бархата, плюша, так и из простого ситца соответствующих цветов. Выкроенные орнаменты нашивались на основу («төсек») по периметру узора. Эта техника требует особого мастерства и тщательности исполнения, так как ни в коем случае нельзя допускать перетяжки швов, что может привести к нежелательным искривлениям и перекосу изделия при навешивании. «Тұскілем» бытовал у казахов до 60-70-х годов XX века и в настоящее время вошел в ряд редких изделий, ставших предметами музейного значения.

Казахскими мастерами создавались оригинальные виды «тұскілем» и из кожи и замши. Ввиду особой сложности изготовления, изделия подобного рода являются редкостью. В фондах Центрального музея хранятся два «тұскілем», сделанные один из кожи (КПД 230), второй из замши (КП 13115-а), являющиеся уникальными образцами, как по технике и эстетике исполнения, так и по использованным материалам. Композиционное решение обоих «тұскілем» схоже с общепринятыми композициями традиционных тканевых «тұскілем».

Кожаный «тұскілем» поступил в фонды Центрального музея в 1957 году из Коксуйского района Алматинской области (бывшей Талдыкорганской обл.), который по принципу родоплеменной принадлежности, именуется *жалайыркілем*. Время изготовления «тұскілем» – вторая половина XIX века. Композиция «тұскілем», являющегося превосходным образцом традиционного прикладного искусства казахов, состоит из пяти «қорған» (бордюры) и «көл» (центральное поле). Его нижняя часть, называемая «етек» (подол), не обрамлена. Посередине каждого «қорған» и «көл» методом тиснения нанесены растительный и цветочный узоры. «Тұскілем» декорирован серебряными бляшками, по периметру портала обшит бархатной каймой.

Поступивший в фонды Центрального музея в 1974 году из Семипалатинского региона замшевый «тұскілем» является великолепным образцом традиционного прикладного искусства казахов. Особенности этого «тұскілем», как нам удалось установить, именуемого «тобықтыкілем»,

являются декорирующие элементы: по центральному полю «көл» вышит гладью орнамент. По порталу «қорган» на фоне зеленого плюша выши-

ты из красных кораллов крупные раскрытые бутоны цветов. Поэтому данный «тұсжілем» имеет и еще одно название «маржанжілем».

Рисунок 7 – Ковер настенный кожаный («жалайыржілем»). Алматинская (бывшая Талды-Курганская) обл. 1890 г. Кожа, серебряные бляхи, бархат, войлок, тиснение, шитье. 103x228 см. КПД 230

Рисунок 8 – Ковер настенный («тобықтыжілем»). Замша, бархат, коралл, стеклянные бусы, металлические бляшки, мех выдры, х/б ткань, нити, шитье, тамбурная вышивка. КП 13115-а

Гармонично и с большим вкусом применены и серебряные бляшки, перламутровые пуговицы, различные бусинки из цветного стекла, по краям трех сторон обрамлен опушкой из меха выдры. Разнообразие примененных материалов декора и необычность композиционного решения делают этот «тұсжілем» из замши неповторимым шедевром народного творчества.

«Алаша» – самый популярный вид тканых изделий, распространенных во всех регионах Казахстана. «Алаша» сшивается из нескольких полос, вытканых на узконовейных станках. По

размерам соответствует общепринятым ковровым изделиям. «Алаша» ткется из разноцветных нитей, образующих белые, желтые, красные, темно-красные, коричневые, синие, зеленые, чередующиеся продольные полосы – нити для ткани «алаша» изготавливаются из шерсти весенней стрижки («өлі жүн» – «мертвая шерсть»).

Нарядные «алаша», сшиваемые из полос «басқұр», называются «басқұр алаша», которые имеют комбинированную структуру, так как в процессе ткачества «басқұр» применяют смешанную технику создания ворсового и безвор-

сового ковра. С начала XX века «*алаша*» ткали как из шерстяной, хлопчатой, так и смесовых нитей. «*Алаша*», как правило, использовали для

постилки на землю в теплое время года. Торцовые части постилочных «*алаша*» во избежание распушивания нитей окаймляются тканью.

Рисунок 9 – Алаша постилочная. Южно-Казахстанская область.
Шерстяная пряжа, х/б ткань, ткачество, шитье. КП-12462

Существуют особо нарядные типы «*алаша*» с узорным набором, предназначенные для навешивания на стены. Поэтому их называют «*тұсалаша*» или «*алаша кілем*». Нижняя часть («*етек*» – буквально подол) таких «*алаша*», как правило, не имеет матерчатой каймы, так как закрыто постельным убранством. «*Алаша*» по технике тканья делится на «*терме алаша*» и «*кежім алаша*». По композиционному решению, «*алаша*» делится на полосатые, узорные, простые. В зависимости от отделки кромки делятся на «*көмкерулі алаша*» – окаймленная кромка и «*жіек алаша*» (тканая кромка), «*шашақты алаша*» (бахромчатая кромка). В зависимости от материала нитей «*алаша*» делятся на шерстяные, хлопчатые, полушерстяные. «*Алаша*» ткется как однослойная, так и двуслойная, в этой связи в казахской среде они подразделяются на «*жалаң қабат алаша*» (однослойные «*алаша*») и «*қос қабат алаша*» (двуслойные). Основными орнаментальными мотивами, применяемыми при тканье «*алаша*», являются: «*қошқар мүйіз*» (бараньи рога), «*сыңар мүйіз*» (однорогий), «*шаршы*» (квадрат, ромб), «*тұмарша*» (оберег в форме треугольника), «*ирек су*» (меандр), «*жүз теру*» (тканые из 99 пар нитей основы), «*өрмекші*» (паук), «*алабас*» (пестроглавый) и т.д.

Ковровые изделия малых форм. В традиционном казахском быту широко использовались разнообразные виды изделий малых форм, выполненных в технике ковроткачества:

– *боғжама*» или «*тең*» (буквально – тюк) – сума для хранения и перевозки небольших бытовых предметов, в том числе мягких изделий;

– «*дорба*» – сума различной величины, для хранения и перевозки нижнего белья, постельной принадлежности и одежды;

– «*жержастық*» – наволочки;

– «*қаршын*», «*керме*», «*шабадан*» – мягкие емкости различной величины;

– «*қоржын*» – переметная сума;

– «*қап*» – мешок различной величины, преимущественно использовался в хозяйственных целях;

– «*түйе жабу*», «*ат жабу*» – верблюжьи и конские попоны.

В научной литературе весь этот ряд изделий преимущественно рассматривается как предметы быта. Однако, в кочевой среде практически все тканевые, ковровые и другие тканые (например, «*қап*», «*дорба*» и т.д.) виды изделий выполняли и хозяйственные функции. К примеру, переметные сумы «*қоржын*», состоящие из двух половинок, свисающих с двух сторон по бокам лошади, имели важное значение не только в бытовой, но и хозяйственной жизни кочевников. «*Қоржын*», размер каждой половинки которого составляет 50х60 см, как специфическое изделие всадничества был незаменим в каждодневном пастушеском быту, и при выпасе скота, и совершении дальних поездок. Поэтому «*қоржын*» ценится очень высоко.

Рисунок 10 – Богжама. Шерсть, ткань, смешанное ткачество.
Высота 38 см., длина 116 см., ширина 27 см. КП 3346.

Рисунок 11 – Қоржын – переметная сума. Шерсть, безворсовое ткачество.
Конец XIX в. КП 9240

Такие широко распространенные изделия, как «богжама», «шабадан» и всевозможные виды торб («дорба») и т.д., имеющие как хозяйственные, так и бытовые функции, были очень удобны при перевозке и хранении одежды, мягких бытовых предметов, войлочных изделий и т.д. Эти и другие предметы малых форм ткались на узконавойных станках («өрмек») как в ворсовом, так и безворсовом исполнении.

В кочевой среде при изготовлении ковров и ковровых предметов, как впрочем, и войлочных изделий, исключительное значение придавалось и их эстетическому оформлению.

Как отмечали дореволюционные русские ученые, исследовавшие хозяйство и быт казахского аула, декор ковровых изделий, в особен-

ности малых форм, гармонично сочетавшихся с другими бытовыми предметами, придавал особый этнический колорит интерьеру казахской юрты. Вместе с тем, перефразируя высказывание известного археолога А.К. Акишева, можно сказать, что даже смысл декора в текстуре изделий у кочевников был подчинен их практическому назначению. Иначе говоря, орнаментация изделий была призвана подчеркнуть не только их тектонику и конструкцию, но и функции (Акишев, 1984: 7-9). От себя добавлю: декор любого рукотворного предмета в кочевой среде, будучи эстетической формой выражения его функционального назначения, в конечном счете, означает и демонстрацию актуальных связей кочевника с окружением – социальным и природным.

Литература

- Акишев А.К. (1984). Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука.
- Алимбай Нурсан. (2012). Предисловие. Казахские ковры и ковровые изделия из коллекции центрального Государственного музея Республики Казахстан. Научный каталог. Алматы: ICOS. – С. 16-33 (на каз., рус., англ. языках).
- Алимбай Нурсан. (2018). Традиционные казахские ковры и ковровые изделия: виды, композиция, семантика. Историко-культурный облик Великой Степи. – Алматы-Стамбул: Intellservice. – С. 271-323 (на каз., турец., англ., рус. языках).
- Антипина К.И. (1968). Ворсовое ткачество. Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. – М.: Наука. – С. 59-77.
- Антипина К.И. (1971). Народное искусство киргизов. Вып. 1. – Фрунзе.
- Антипина К.И., Махова, (1968). Безворсовое узорное ткачество. Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. – М.: Наука. – С. 48-58.
- Әлімбай Нұрсан. (2017). Кілем. Қазақтың дәстүрлі этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. I- том. (толықтырып, өңделіп екінші рет басылуы). Ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбай. – Алматы: Алем, Даму, Интеграция. – 431-444 б.
- Библер В.С. (1991). От наукоучения к логике культуры. – М.: Наука.
- Боголюбов А. (1908-1909). Ковровые изделия Средней Азии из собрания, составленного А.А. Боголюбовым. Вып. 1-2. – СПб.
- Гамболи К. (1975). Старинные туркменские ковры: Каталог. – Будапешт.
- Джанибеков У. (1982). Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Онер.
- Джанибеков У. (1990). Эхо... по следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Онер.
- Джанибеков У. (1995). Жолайырықта. – Алматы: Рауан.
- Дудин С.М. (1928). Ковровые изделия Средней Азии (представлено академиком Е.Ф. Карским на заседании отделения исторических наук и филологии 21 апреля 1926 года). Сборник музея антропологии и этнографии. Т. VII. 1928. – С. 71-166.
- Кабульдинов З. (1990). Изготовление ковров у казахов Западной Сибири. Этнические и социально-культурные процессы у народов СССР. – Омск.
- Каган М.С. (1972). Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусства. Части I, II, III. – Л.: Искусство. – 440 с.
- Каган М.С. (1974). Человеческая деятельность: опыт системного анализа. – М.: Политиздат.
- Кажигали улы А. (2003). Органон орнамента. – Алматы: Ласкин и К.
- Кажигали улы А. (2004). Ою и Ой. – Алматы: Ласкин и К. – 444 с.
- Карутц Р. (1911). Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – СПб.: изд. А.Ф. Девриена.
- Касенова К. (2018). История формирования и развития казахского ковроткачества в XIX – начале XXI века: Автореферат дисс. на соискание уч. степени к.и.н. – Казань: Казанский государственный институт культуры. – 27 с.
- Кенжегалиева Қ. (1990). Түкті және тақыр кілем. Жүннен жасалған бұйымдар. – Алматы: Қайнар. – 144 б.
- Кенжегалиева Қ. (1990 а). Терме және какпа алаша. Жүннен жасалған бұйымдар. – Алматы: Қайнар. – 144 б.
- Керимов Л. (1961). Азербайджанский ковер. Т.1. – Баку.
- Керимов Л. (1983). Азербайджанский ковер. Т. 2-3. – Л.-Баку.
- Ларина Е.И. (2007). Ковроткачество народов Российской империи. – М.: Восточная литература.
- Маргулан А.Х. (1986). Казахское народное прикладное искусство. Т. 1. – Алматы: Онер.
- Муканов М.С. (1979). Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата: Казахстан.
- Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. (1968) // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. – М.: Наука.
- Парлак Т. (2001). Сыр-Арал аймағындағы тоқымашылық дәстүрі және оны дамыту жолдары. Автореферат. т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайын. диссер. – Алматы. – 29 б.
- Семенов А.А. (1911). Ковры русского Туркестана. По поводу издания «Ковровые изделия Средней Азии, из собрания, составленного А.А. Боголюбовым». Вып. 2. – Санкт-Петербург. Этнографическое обозрение. – СПб. Кн. 88-89 (№1-2).
- Тагиева Р.С. (1971). Сюжетные ковры Азербайджана. – Баку.
- Теоретическая культурология. (2005). – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга. (Серия «Энциклопедия культурологии»). – 624 с.
- Уметалиева Д.Т. (1966). Киргизский ворсовый ковер. – Фрунзе.
- Фелькерзам А. (1915). Старинные ковры Средней Азии. Старые годы: октябрь-декабрь 1914. Т. VII. – СПб. – С. 64-74.
- Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. (1981). Этнографические очерки материальной культуры узбеков (конец XIX – начало XXв.). – Ташкент.
- Шевцова А. (2007). Казахский народный орнамент: истоки и традиция. – М.: Московский фонд «Казахская диаспора». – 240 с.
- Cosmo N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History // Journal of World History. Vol.10. No.1. P. 1–10.
- Gellner E. (1988). State and Society in the Soviet Thought. Basil Blackwell. 193 p.
- Krader L. (1963). Social organization of the Mongol-Turkic pastoral nomads. Indiana University Publication. Uralic and Altaic series, Vol. 20. The Hague. 412 p.
- Lees S., Bates D. (1974). The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systematic Model. American Antiquity. Vol. 39. No. 2. P. 187–193.
- Scholz F. (2008). Nomadism. A Socioecological Mode of Culture. Ulaanbaatar: International Institute of the Study of Nomadic Civilizations. 235 p.

References

- Akishev A.K. (1984). *Iskusstvo i mifologiya sakov*. [The art and mythology of the Sakas]. Alma-Ata: Nauka.
- Alimbay Nursan. (2012). Predisloviye. *Kazakhskiy kovry i kovrovyye izdeliya iz kollektsii tsentral'nogo Gosudarstvennogo muzeya Respubliki Kazakhstan*. [Foreword. Kazakh carpets and rugs from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan]. Nauchnyy katalog. Almaty: ICOS. S. 16-33 (na kaz., rus., angl. yazykakh).
- Alimbay Nursan. (2018). *Traditsionnyye kazakhskiy kovry i kovrovyye izdeliya: vidy, kompozitsiya, semantika. Istoriko-kul'turnyy oblik Velikoy Stepi*. [Traditional Kazakh carpets and rugs: types, composition, semantics. Historical and cultural appearance of the Great Steppe] Almaty-Stambul: Intelservice. S. 271-323 (na kaz., turets., angl., rus. yazykakh).
- Alimbay Nursan. (2017). *Kilem. Qazaqtin dasturli etnografiyalıq kategoriyalar, ugımdar men atawların dasturli juyesi*. [Carpet. Traditional Kazakh system of ethnographic categories, concepts and names]. Enciklopediya. I- tom. (tolıqtırıp, ondelip ekinshi ret basılıwı). Gilimi redaktori Nursan Alimbay. Almaty: Alem, Damu, Integraciya. 431-444 b.
- Antipina K.I. (1968). *Vorsovoye tkachestvo. Narodnoye dekorativno-prikladnoye iskusstvo kirgizov*. [Pile weaving. Folk arts and crafts of the Kirghiz]. Moskva: Nauka. S. 59-77.
- Antipina K.I. (1971). *Narodnoye iskusstvo kirgizov*. [Folk art of the Kirghiz]. Vyp.1. Frunze.
- Antipina K.I., Makhova, (1968). *Bezvorsovoye uzornoye tkachestvo. Narodnoye dekorativno-prikladnoye iskusstvo kirgizov*. [Lint-free patterned weaving. Folk arts and crafts of the Kirghiz]. Moskva: Nauka. S. 48-58.
- Bibler V.S. (1991). *Ot naukoucheniya k logike kul'tury*. [From science teaching to the logic of culture]. Moskva: Nauka.
- Bogolyubov A. (1908-1909). *Kovrovyye izdeliya Sredney Azii iz sobraniya, sostavlenno A.A. Bogolyubovym*. [Carpets from Central Asia from the collection compiled by A.A. Bogolyubov]. Vyp. 1-2. Sankt-Peterburg.
- Gamboli K. (1975). *Starinnyye turkmenskiye kovry: Katalog*. [Ancient Turkmen carpets: Catalog]. Budapesh.
- Dzhanibekov U. (1982). *Kul'tura kazakhskogo remesla*. [Culture of Kazakh craft]. Alma-Ata: Oner.
- Dzhanibekov U. (1990). *Ekho... po sledam legendy o zolotoy dombre*. [Echo ... in the footsteps of the legend of the golden dombra]. Alma-Ata: Oner.
- Dzhanibekov U. (1995). *Zholayirikta*. [At the crossroads]. Almaty: Rauan.
- Dudin S.M. (1928). *Kovrovyye izdeliya Sredney Azii (predstavleno akademikom Ye.F. Karskim na zasedanii otdeleniya istoricheskikh nauk i filologii 21 aprelya 1926 goda)*. [Carpets of Central Asia (presented by Academician E.F. Karsky at the meeting of the Department of Historical Sciences and Philology on April 21, 1926)]. *Sbornik muzeya antropologii i etnografii*. T. VII. 1928. S. 71-166.
- Kabul'dinov Z. (1990). *Izgotovleniye kovrov u kazakhov Zapadnoy Sibiri*. [Making carpets by the Kazakhs of Western Siberia]. *Etnicheskiye i sotsial'no-kul'turnyye protsessy u narodov SSSR*. Omsk.
- Kagan M.S. (1972). *Morfologiya iskusstva: Istoriko-teoreticheskoye issledovaniye vnutrennego stroyeniya mira iskusstva*. [Morphology of Art: Historical and Theoretical Study of the Internal Structure of the Art World]. Chasti I, II, III. L.: Iskusstvo. 440 s.
- Kagan M.S. (1974). *Chelovecheskaya deyatel'nost': opyt sistemnogo analiza*. [Human activity: experience in systems analysis]. Moskva: Politizdat.
- Kazhigali uly A. (2003). *Organon ornamenta*. [Ornament organon]. Almaty: Laskin i K.
- Kazhigali uly A. (2004). *Oyu i Oy*. Almaty: Laskin i K. 444 s.
- Karutts R. (1911). *Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake*. [Among the Kirghiz and Turkmen in Mangyshlak]. Sankt-Peterburg: izd. A.F. Devriyena.
- Kasenova K. (2018). *Istoriya formirovaniya i razvitiya kazakhskogo kovrotkachestva v XIX – nachale XXI veka*. [The history of the formation and development of Kazakh carpet weaving in the XIX – early XXI century]. *Avtoreferat diss. na soiskaniye uch. Stepni k.i.n. Kazan'*: Kazanskiy gosudarstvennyy institut kul'tury. 27s.
- Kenjegalieva Q. (1990). *Tykti jane takyr kilem*. [pile and lint-free]. *Jynnen jasalgan byymdar*. [woolen goods]. Almaty: Kainar. 144 b.
- Kenjegalieva Q. (1990 a). *Terme jane kakpa alasha*. *Jynnen jasalgan byymdar*. [Terme and kakpa alasha. Woolen goods]. Almaty: Kainar. 144 b.
- Kerimov L. (1961). *Azerbaydzhanskiy kover*. [Azerbaijan's carpet]. T.1. Baku.
- Kerimov L. (1983). *Azerbaydzhanskiy kover*. [Azerbaijan's carpet] T. 2-3. Leningrad – Baku.
- Larina Ye.I. (2007). *Kovrotkachestvo narodov Rossiyskoy imperii*. [Carpet weaving of the peoples of the Russian Empire]. Moskva, Vostochnaya literatura.
- Margulan A.KH. (1986). *Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo*. [Kazakh folk applied art]. T. 1. Almaty: Oner.
- Mukanov M.S. (1979). *Kazakhskiy domashniye khudozhestvennyye remesla*. [Kazakh home art crafts]. Alma-Ata: Kazakhstan.
- Narodnoye dekorativno-prikladnoye iskusstvo kirgizov*. (1968). *Trudy kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii*. [Folk arts and crafts of the Kirghiz. Proceedings of the Kyrgyz archaeological and ethnographic expedition]. Moskva: Nauka.
- Parlak T. (2001). *Sir-Aral aymagyndagi tokimashilik dasturi jane oni damity joldari*. [Weaving traditions in the Syr-Aral region and ways of its development]. *Avtoreferat. t.g.k. darejesin alu ushin dayn. disser*. Almaty. 29 b.
- Semenov A.A. (1911). *Kovry russkogo Turkestana*. [Carpets of Russian Turkestan]. *Po povodu izdaniya «Kovrovyye izdeliya Sredney Azii, iz sobraniya, sostavlenno A.A. Bogolyubovym»*. Vyp.2. Sankt-Peterburg. *Etnograficheskoye obozreniye*. Sankt-Peterburg. Kn. 88-89 (№1-2).
- Tagiyeva R.S. (1971). *Syuzhetnyye kovry Azerbaydzhana*. [Subject carpets of Azerbaijan]. Baku.
- Teoreticheskaya kul'turologiya*. [Theoretical cultural studies]. (2005). Moskva: Akademicheskii Proyeckt; Yekaterinburg: Delovaya kniga. (Seriya «Entsiklopediya kul'turologii»). 624 s.
- Umetaliyeva D.T. (1966). *Kirgizskiy vorsovyy kover*. [Kyrgyz pile carpet]. Frunze.

- Fel'kerzam A. (1915). Starinnyye kovry Sredney Azii. [Ancient carpets of Central Asia]. Staryye gody: oktyabr'-dekabr' 1914. T. VII. Sankt-Peterburg. S. 64-74.
- Shaniyazov K.SH., Ismailov KH.I. (1981). Etnograficheskiye ocherki material'noy kul'tury uzbekov (konets XIX – nachalo XXv.). [Ethnographic sketches of the material culture of the Uzbeks (late XIX – early XX century).] Tashkent.
- Shevtsova A. (2007). Kazakhskiy narodnyy ornament: istoki i traditsiya. [Kazakh folk ornament: origins and tradition]. Moskva: Moskovskiy fond «Kazakhskaya diaspora». 240s.
- Cosmo N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. Journal of World History. Vol.10. No.1. P. 1–10.
- Gellner E. (1988). State and Society in the Soviet Thought. Basil Blackwell. 193 p.
- Krader L. (1963). Social organization of the Mongol-Turkic pastoral nomads. Indiana University Publication. Uralic and Altaic series, Vol. 20. The Hague. 412 p.
- Lees S., Bates D. (1974). The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systematic Model. American Antiquity. Vol. 39. No. 2. P. 187–193.
- Scholz F. (2008). Nomadism. A Socioecological Mode of Culture. Ulaanbaatar: International Institute of the Study of Nomadic Civilizations. 235 p.

3-бөлім
САЯСАТТАНУ

Section 3
POLITICAL SCIENCE

Раздел 3
ПОЛИТОЛОГИЯ

Hoa NguyenUniversity of Maryland, USA, Maryland,
e-mail: hoanguyenhtv9@gmail.com**AN INTERNATIONALIZED RELIGION:
CAODAISM'S COMMUNICATION STRATEGIES
AND SYNCRETIC PRACTICES**

This paper examines communication strategies of an indigenously founded religion with 5 million followers in Vietnam, Caodaism. Blending Orthodox Taoism from China, Indianized Champa with Siva worship, and French Catholicism, Caodaism emerged as a new religion, initially linked to the peasantry and civil movements in southern Vietnam, with a military of its own. Spread by refugees, a missionary ideal, and digital media Caodaism is a social movement and a religion known in many nations for its sacred images, symbols, colors, and Holy Scripture.

Caodaism leaders have tried to meet new demands of the followers' network and strengthen its focus while disseminating its beliefs and practices globally. Indeed, the leaders of the religion have and continue to make significant efforts to internationalize its representation through websites, translations of books and scriptures, attending international conferences, and socializing with other religions.

Due to limited funding, Caodaists make use of YouTube videos to disseminate their teachings. Of the 60 official videos on Cao Dai TV, 47 clips cover news on the operation and special activities of Caodaism. The newscast intends to spread the Caodai faith to both established Caodaists and converts. Events such as the reconstruction of a temple in a remote county and the anniversary of the inauguration of the religion became news, with hopes to show whatever progress Caodaists are making toward upholding their beliefs. The channel can be seen as an effort to interact with Caodaists all over the world.

Although a locally born religion with ample influence by Southern Vietnamese culture, Caodaism and its mediated messages are oriented towards such omnipresent values as self-improvement, solidarity, enlightenment and liberation from suffering.

Key words: Caodaism, content analysis, media spectacle, religious study.

Хоа НгуенМэриленд Университеті, АҚШ, Мэриленд қ.
e-mail: hoanguyenhtv9@gmail.com**Интернационалдық дін: каодаизмнің
коммуникациялық стратегиялары мен синкреттік тәжірибесі**

Осы мақалада Вьетнамдағы 5 миллион ізбасары бар тұрғылықты халықтың діні болып табылатын каодаизмнің коммуникациялық стратегиялары қарастырылады. Қытайдың Ортдоксалды Даосизмін, Шиваға табынумен Чампуды және француз католицизмін үйлестіре отырып, каодаизм Вьетнамның оңтүстігіндегі бұрыннан шаруалармен және азаматтық қозғалыстармен, өз армиясымен байланысты жаңа дін болды. Босқындармен, миссионерлермен және бұқаралық сандық ақпарат құралдарымен тарататын каодаизм әлемнің көптеген елдерінде өздерінің қасиетті жерлеріне, белгілеріне, рәміздеріне, гүлдеріне табынатын, сондай-ақ Қасиетті Жазбаларымен танымал дінге және қоғамдық қозғалысқа айналды.

Каодаизмнің көшбасшылары каодаизм ізбасарлары желісінің жаңа талаптарын қанағаттандыруға және бүкіл әлем бойынша өзінің діни нанымдары мен тәжірибелерін тарату арқылы оның ықпалын күшейтуге тырысады. Шынында да, діни көшбасшылар веб-сайттар, кітаптар мен жазбаларды аудару, халықаралық конференцияларға бару арқылы, сондай-ақ басқа да дін өкілдерімен қарым-қатынас жасау арқылы өз нанымдарын интернационалдандыру үшін айтарлықтай күш-жігерін жұмсап келеді.

Шектеулі қаржыландыруға байланысты, Каодаистер бейнероликтер арқылы өз білімдерін тарату үшін YouTube платформасын пайдаланады. Cao Dai TV-де (Као-Дай телеарнасында) 60 ресми бейнероликтің 47-сі каодаизмнің қызметі мен оған байланысты арнайы іс-шаралар туралы жаңалықтарға арналған. Жаңалықтарды шығару арқылы Каодай дінін қалыптасқан каодаистер арасында да, жаңа ізбасарлары арасында да таратуға ниеттеніп отыр. Кез келген бөлек бір ауданда ғибадатхананы қайта құру, сондай-ақ діннің пайда болуына арналған іс-шаралар өз наным-сенімдерін қорғауға каодаистермен қол жеткізілген кез келген прогресті көрсету жаңалықтар

тақырыбына айналады. Арнаны бүкіл әлем бойынша каодаистердің өзара әрекеттесуінің құралы ретінде қарастыруға болады.

Жергілікті дін Оңтүстік Вьетнамдықтар мәдениетінің кең ықпалына ие болғанына қарамастан, каодаизм және оның жанама үндеулері өзін-өзі жетілдіру, өзара көмек көрсету, ағарту және азап шегуден босату сияқты барлық жерде жүретін құндылықтарға бағытталған.

Түйін сөздер: каодаизм, контент-анализ, медиа-өнімділік, діни зерттеулер.

Хоа Нгуен

Университет Мэриленд, США, г. Мэриленд,
e-mail: hoanguyenhtv9@gmail.com

Интернациональная религия: коммуникационные стратегии и синкретические практики Каодаизма

В настоящей статье рассматриваются коммуникативные стратегии Каодаизма, являющегося религией коренных народов, насчитывающих 5 миллионов последователей во Вьетнаме. Сочетая в себе Ортодоксальный Даосизм из Китая, Чампу с поклонением Шиве и французский католицизм, Каодаизм стал новой религией, изначально связанной с крестьянством и гражданскими движениями на юге Вьетнама, с собственной армией. Распространяемый беженцами, миссионерами и средствами массовой информации, Каодаизм стал общественным движением и религией, известной во многих странах мира своими поклонениями святыням, символами, цветами, а также своим Священным Писанием.

Лидеры Каодаизма стараются удовлетворить новые требования сети последователей Каодаизма и усилить его влияние посредством распространения своих религиозных убеждений и практик по всему миру. Действительно, религиозные лидеры прилагают и продолжают прилагать значительные усилия для интернационализации своих убеждений через веб-сайты, переводы книг и писаний, посещение международных конференций, а также путем общения с представителями других религий.

В связи с ограниченным финансированием Каодаисты пользуются платформой YouTube для распространения своих учений посредством видеороликов. Из 60 официальных видеороликов на Cao Dai TV (телевидении Као-Дай) 47 из них посвящены новостям о деятельности и специальным мероприятиям, связанным с Каодаизмом. Выпуск новостей ставит своей целью распространить веру Каодай как среди устоявшихся Каодаистов, так и среди новых последователей. Такие мероприятия, как реконструкция храма в каком-либо отдельно взятом районе, а также годовщина зарождения религии, становятся темой для новостей, с надеждой продемонстрировать любой прогресс, достигнутый Каодаистами в отстаивании своих убеждений. Канал можно рассматривать как средство взаимодействия Каодаистов по всему миру.

Несмотря на то, что местная религия обладает широким влиянием на культуры Южных Вьетнамцев, Каодаизм и его опосредованные послания ориентированы на такие вездесущие ценности, как самосовершенствование, взаимовыручка, просвещение и освобождение от страданий.

Ключевые слова: Каодаизм, контент-анализ, медиаспектакль, религиоведение.

Introduction

The 21st century is a time of great innovation, from technological developments to religious teaching and following. Digital and interactive functions of the Web 2.0 have empowered citizens to innovate and engage more in religious practice, creating new spaces and such notions as “online religion”, “online churches”, “e-vangelism” or “religion online” (Cheong, 2012, 31). In that sense, one can see the Internet as a missionary tool. This is true for long-established religions as well as for more recent religions, including one of the most popular religions in Vietnam, Caodaism.

An indigenously founded religion with 5 million followers globally today, Caodaism was established

in 1926 in a small province 100 kilometers away from Saigon, Vietnam. Developing from a synthesized sect to a full religion, its founder’s stated purpose was to “synthesize world religions and create a path to unification and reconciliation between the East and West”, a mission that was not limited by Vietnam’s borders (Perrin, 2011). A new religion, initially linked to the peasantry and civil movements in southern Vietnam, once with a military of its own, Caodaism is now practiced in many countries. It is known for its sacred images, symbols, colors, and Holy Scripture. However, Caodaism is not only a religion, it is also a cultural entity of richness and spiritual strengths. In other words, Caodaism is both a social movement and a religion (Oliver, 1976: 1).

This social movement and religion was not unique in its origin, but its expansion is unusual. The 20th century saw a fluctuating history of Vietnam, with different wars and regimes, as well as new religions that arose in times of hardship and endurance. Among those new religions, Caodaism has emerged as the third largest religion in Vietnam, trailing only Catholicism and Buddhism. Cao Dai means "high tower or palace", and it refers to the Father spirit at the heart of the religion, not the spectacular temples with interiors decorated like Disney castles. Growing from half a million followers by the mid-1950s to 1.5 million followers in 1975, after the fall of the Saigon administration in that year, Caodaists immigrated to Western countries as boat people and disseminated its beliefs (Perrin, 121). From then on, Caodai Temples have been established in the USA, Australia, Europe, Canada, and Cambodia. With a unique identity, the religion's activists have more than tripled the number of followers in the past 40 years.

What makes the newly born religion continue to grow and to have generated several million followers? What are the beliefs of Caodaism and how did they develop? How do Caodaists maintain their relationships as a global religious community with unified beliefs? This paper explores those questions and how the communication strategies, rituals, and shift in media approaches by the leaders of Caodaism have tried to meet the new demands of the followers' network and strengthen its focus while disseminating its beliefs and practices globally. Indeed, the leaders of the religion have and continue to make significant efforts to internationalize its representation through websites, translations of books and scriptures, attending international conferences, and socializing with other religions.

Literature review

From a cultural perspective, Caodaism was influenced by three different forces: Orthodox Taoism from China, Indianized Champa with Siva worship, and the French protectorate. However, the religion, with its unique mix of beliefs and practices, was founded by Ngo Van Chieu who said he contacted a spirit named "Cao Dai" through séances. The spirit asked Ngo Van Chieu to adopt certain practices, such as vegetarianism and ritual prayer four times a day (Possamai, 2007). From this, a complex system of beliefs and rituals developed, including a belief that the two utmost spirit gods are Cao Dai and the Mother Goddess, although there

are also many spirits who play a role in the religion. Caodaists also maintain a belief that if they live a good life, they can "escape the cycle of reincarnation and become one with Cao Dai" (Possamai, 2007: 307).

Cao Dai is believed to be the heart of the universe, the common Father of all human beings (Oliver, 1976), and he can be communicated with via a séance. Other spirits play a role in the religion as protection gods. Scholars have tried to catalogue the spirits believed in by Caodaists, and they have identified over 70 different spirits named in séances, including some non-Asians such as Descartes, Joan of Arc, Victor Hugo, Pasteur, Shakespeare and Lenin (Sakisyanz, 1984: 180). It is unsurprising, then, Caodaists hold that history is divided into three major revelatory periods in which Caodaism was to be a syncretic faith which would "unite the best of the Eastern and Western religious systems present in Vietnam in order to usher in the Third Amnesty of God, or the age of renovation" (Perrin, 2011, p. 120).

Discussing symbols, in his book *Communication as Culture*, James Carey argues communication, through language and other symbolic forms, comprises the ambience of human existence. In other words, reality is created by communication by "the construction, apprehension, and utilization of symbolic forms". He goes on the claim that the indebtedness of the ritual view of communication to religion is apparent in the name chosen to label it (Carey, 1992). This view has a significant meaning in the analysis of religious rituals because it reduces the importance of the sermon, the instruction, and admonition while it highlights the role of the prayer, the chant, and the ceremony. Other scholars suggest that rituals show the basic characteristics of public assembly, "the repetition of gestures" already regarded as ritual tradition by a community and "the invocation of divine beings" (Howard, 2011: 59).

From the beginning, Caodaists considered themselves parts of a universal religion, seeking to recruit their disciples from different backgrounds. Moreover, the lack of dogmatic exclusiveness allowed Caodaism to attract heterogeneous teachings. As a synthesis of all religions in Vietnam, Caodaism is covered with spirit – inspired prophecies that the religion will become not only a national religion but also the revelation for the whole world (Sakisyanz, 1984).

Indeed, in an effort to propagate the religion, Caodai dignitaries and adepts came up with two

main sources of unification: Caodai sacred texts and rituals. The former are mainly formed through séance sessions and put together in a compilation of Divine messages that reveal a hidden side of Caodaism (Jammes, 2009). The central rituals have been maintained as basic patterns in those séances since the 1920s (Oliver, 1976). The séance rituals center around the left eye of God, or the celestial symbol of Divinity. To connect to God, spirit-mediumship is used by Caodaists at different locations, including the Tay Ninh Holy Tower, the central temple of Caodaism.

Nguyen (2016) has explained the notions of Axis Mundi and Cosmic Cross as they apply to the Tay Ninh Holy Tower. The Axis Mundi is the connective place between heaven and earth, and the Cosmic Cross can be considered the intersection between straight lines. The exterior and symbols of the Holy Tower were built in accordance with these rules of religious architecture. In that, the left eye is the most important symbol to unify the disciples. It is only at this spot that the medium leads the ritual séance.

While the architecture of the Tay Ninh Holy Tower is unique, Caodaists have other centers of worship. In order to understand how and why they are designed as they are, one must understand the Caodaists' beliefs about the soul and Walter Benjamin's discussion of aura. Caodaists believe in the soul, which is the Divine light of God and which reigns the whole body. Everyone's soul is equally clairvoyant, and that may be called the divine enlightenment or the aura. Walter Benjamin discusses this area of aesthetics in great depths. He argued that religion and religious practice is all about process and movement, in that, "religious aesthetics must take into account the interlocking forces of creation and destruction – a dialectic perhaps more unfamiliar to Western religions than to South Asian religions" (Plate, 2005, p. 9). In Benjamin's words, "aura is the strange weave of space and time: the unique appearance or semblance of distance, no matter how close the object may be" (Plate, 2005: 88). He also differentiates the concept of "trace" and the aura: the trace is the appearance of a nearness, however far removed the thing that left it behind may be. The aura is the appearance of a distance, however close the thing that calls it forth. Aura depends on a metaphysical distance from an object even though it may be physically close (Plate, 2005, p. 88). Clearly, the aura has been implied not by the object itself, but is built up around the object through history and social conditions.

Caodaism with its specific criteria of the rituals, the decoration and architecture of the Temple, the aura has been formed by the historical texts and the relationship with the Holy Temple in its original location. Of course, the work of art can be easily reproducible as long as the reproduction serves to preserve and promote the authenticity of the original, building up a thicker aura. In that sense, the reproduction of Caodai temples should abide by six blueprint samples issued by the Caodai headquarters. The selection of the sample should be approved in advance to legitimate the birth of a new temple. Only the Great Temple or Holy Tower can bear the eye symbol and the lotus flower. Other temples are smaller and have to omit these details to prove their position in the system. By this regulation, Caodaism maintains the central power for the Great Temple and assures that all the branches are doing the same thing so as to build up the aura and retain the sense of belonging to the central organization.

Recognizing the importance of the Great Temple or Holy Tower explains how the recordings of rituals and prayers practiced there become an important part of the media used to spread Caodaism. The Holy Tower is where the daily prayers are offered in Caodaist ceremonies. The solemnity of the Holy Tower and the rituals of saying these prayers in lyrical tones and traditional background music enhance the effects of Divine-human communication. One should note that Caodaists were oriented towards "mass proselytism and sought to gather religious texts in Vietnamese that would not require the learning of Chinese, hence targeting the broadest possible audience and reaching out to the peasant community" (Jammes, 2009: 361). In accordance with the Vietnamese language, traditional music acts as a peculiar cultural trait, making the prayers more like a chorus singing with different levels of tones and frequencies. Caodaists have kept records of the prayer sessions since the early days and these recordings are part of the propagation of the religion.

Apart from the rituals, Caodaism has built a huge trove of newspapers, books, audio clips, and legal documents to fulfill the mission of the Caodai Pope who teaches that the religion should be spread over five continents. In the publication campaigns, the image of left eye of God has functioned as a symbol to unify believers and has allowed for a consistent recognition of publications propagating the doctrine. The purpose of the periodical is to research, exchange, and present laws and regulations of Caodaism in order to direct the disciples to the best practices. Between 1926 and 1975, approximately

20 newspapers came into existence to spread its religious principles and unify the followers. Two main reasons for the proliferation of newspapers exist. One reason is Caodaism was divided into different smaller branches and each branch wanted its own influence and strength (Thanh Xuan, 2013). The second reason is that most Caodai newspapers could last only a few years due to the complication of the wars in the southern part of Vietnam. The first Caodai newspaper, *L'Action Indochinoise*, was born in 1928, two years after the birth of the new religion. The most recent newspaper, the *Caodai Periodical*, was launched in 2009.

Books and translations of those books were also part of efforts by overseas Caodaists to spread the religion, as was attendance at religious conferences and going to universities to talk about the religion (Tran, 2002). These efforts increased after 1975, including the formation of one of the Cao Dai Overseas Missionary. This is a "means of expression, gaining recognition, channeling resources, legitimizing conflicts, and as a source of identity for Caodaist communities" (Jammes, 2009). At Tay Ninh Great Temple, there is a mural showing Victor Hugo, Sun Yat Sen, and Trang Trinh signing a divine accord. Its implication is to spread the religion overseas, too, because Victor Hugo, in Caodaists' belief, is the spiritual head of the overseas mission (Hoskin, 2015).

More recently, having spread to 16 countries worldwide, Caodaists have utilized new methods to communicate with one another. The Internet has made it possible for Caodaists to promote the religion and develop the population of adherents. They can migrate to different continents and still remain in contact with each other. New media production techniques include websites, online videos, international LISTSERVs, and emails (Hoskin, 2015).

Discussion

Carey (1989) discussed the isolation of science from culture, arguing that science provides culture-free truth, whereas culture provides ethnocentric error. One can argue that Caodaism, among other new religions, makes use of this sort of "ethnocentric error" to enhance its development. For example, during the initial stage of the religion's development, Caodai séances were popular among Vietnamese followers as the communication process with the Jade Emperor and other spirits or Caodai saints. This kind of spirit-board or talking-board

played an important role in spreading their beliefs within a community that valued spirits and valued spirits that were culturally familiar. However, Caodai also included spirits of Western personages, such as Descartes and Shakespeare, thus bridging the East-West cultural gap through symbolism. If we view "communication as a symbolic process whereby reality is produced, maintained, repaired and transformed" (Carey, p.23), in religion, that symbolic process is more prominent if it is a syncretic religion.

Today, with a worldwide network, Caodaism has taken its syncretistic outreach to disciples online. Its beliefs are presented in three main different genres: Caodai laws and regulations; speeches, books and séance quotations from dignitaries; and online religious channels. Caodaists have realized that they can only surpass the territorial obstacles by making use of new communication technologies of the modern time. In that realization, Howard Rheingold's (1994) powerful metaphor of a virtual community becomes highly significant. Based on his own experience of participating in the election bulletin board system known as the Well, he argued that long-term participation in these electronic forums creates a shared system of beliefs, values, norms, and specific behaviors (Rheingold, p.9). His reasoning also notes a collective sense of belonging and creates a new kind of community, based solely on common interests, goodwill, and solidarity. Bakardjiieva claims that the Internet is exactly the place where the online and offline meet. In a similar vein, in her "How religious Communities Negotiate New Media Religiously," Heidi Campbell discusses some issues concerning how religious institutions, and individuals retain something of their traditions and identities in contemporary communication environments. Particularly, Campbell looks at the complex interactions between religious communities and new communication technologies through a framework called "religious-social shaping of technology" (Cheong, 2012, p. 4). Carey (1989, p.134) explicated Innis' perspective arguing there are two approaches to communication: space-binding media, such as print and electricity, and time-binding media, such as manuscript and human speech. The former is meant to be connected with expansion and control over territory and favored the establishment of commercialism, empire, and eventually technocracy. The latter deals with close communities, metaphysical speculation and traditional authority.

As a new born religion, historically bearing a prejudice by the government due to spiritualism,

which is in nature against the Marxist doctrine, Caodaism has to build its population with new communication technologies. Their dignitaries and adepts from around the world know that modern media of communications have a common effect: “they widen the range of reception while narrowing the range of distribution” (Carey, 1989, p.136). However, in Carey’s time, it was not possible for the audience to respond directly or participate in the conversation. Now that situation has changed, and the disciples can interact with their headquarter or leaders more than ever before via rituals as well as online exchanges. In that sense, ritual is defined as “purposeful engagement with the sacred”; ritual is also an aggregate of performance, media, script, and representation of belief (Campbell, 2013: 27).

Today, with the virtual community, new concepts as well as new practices have been built to make the flow of information exchange possible. Jorgen Straarup suggests the notion of “avatar religion” in which he analyzes that “despite the revolutionary potential of new media, even avatars seek community – community that appears to require precisely the traditional, real-world communities and practices that serve as the origins and destinations of their virtual counterparts” (2010, p.4). Other contrasting points may be appropriate in the context of Web 2.0: Some people hope that the interactivity of Web 2.0 may empower the followers to shape and participate in the life of institutions, including congregations. However, Mark Johns (2012) finds that those who join such groups usually stop there. That means they do not surpass the virtual environment to proceed to the actual communities.

In Lundby’s *Dreams of Church in Cyberspace* (2012), there is a notable comment about the church and its mission. Church and mission are “social movements”, when the media become social, it matters for church as well as for mission. Social media enhances the following features: connectivity, immediacy, and sharing culture. Those features, again, help to link communication, exchange, and social interaction offline with activities online (Cheong, 2012, p. 34).

Online Caodaism Presence

For Caodaism, Internet activism is considered an important role in the globalization of the religion. The importance of cyberspace as a “meeting place” for Caodaists has been stressed in its effort to become globalized and interconnected. The leaders must think about balancing the possibilities

created by the Internet and Web 2.0 technologies and the new communicative desires and patterns they create for members against their established spiritual goals and beliefs. Campbell reiterated how new technologies generate certain cultural and behavioral expectations, which may run against traditional structures of authority, social interaction, and virtual engagement (Cheong, 2012).

Some scholars contend that technology is value-neutral and simply a tool that can be used to accomplish religious goals. By contrast, some others see media as a conduit or a mode of knowing. They suggest religious groups are left only with the choice of either accepting or rejecting technology. From the point of view of an indigenous religion, most Caodaists began their practices as a family tradition or from a background of peasantry. Thus, they simply use the Internet or virtual environment as a place to interact and share cultural and religious beliefs. The perspective of media as a mode of knowing, emphasizing that media messages are closely intertwined with the medium is too far reaching and may not apply to this type of interaction (Cheong, 2012).

As early as 2000, a website called Thien Ly Buu Toa came into being by a Caodaist who has been living in the U.S., specifically in California. The temple wanted to create a tool for reaching its followers due to the policy of the U.S government to evenly distribute Vietnamese refugees across the country. There was a time when the Tay Ninh Great Temple was paralyzed due to the pressure from the local government when the Caodaists wanted to exert an influence on the local policies. As a result, a new commission was established abroad to strengthen and take charge of the international expansion. Before that time, in September 1998, at the third annual conference held in Montreal, Canada, the Cao Dai Overseas Mission was formed with 15 delegations from around the world (Hoskin, 2015). From these initiatives, Caodaism began to spread and recruit not only overseas Vietnamese but also native citizens. Nowadays, there still exist about 20 websites under different names whose content related to Caodaism. Most of these pages are not professionally designed. However, the content shows the commitment to support the religion and aims at recruiting more followers from all over the world. For that purpose, the official website Caodai.com.vn is presented in three languages: Vietnamese, English, and French. The website looks more like an administrative organization than that of a religion.

Caodaism on new media

Caodaism's strongest presence on new media seems to be on YouTube, with an official YouTube channel. The Great Temple in Tay Ninh, Vietnam, and the Caodaist branch in California have cooperated in the videos to propagate the religion to the disciples. Although the channel simply conveys the messages of teachings, meetings, conferences, and receptions, it reflects the ongoing interest in making the religion known to different groups of audience from around the world. Some videos have also been broadcast via Viet TV, a television channel in California. Although the videos are made by amateurs, they fit in well with the purpose of spending less to reach more viewers in the virtual communities. In a research article in *Caodai Periodical*, the author stressed the vantage point of Caodaism as a multi-lingual religion, suggesting that the Great Temple, and other organizations should take the opportunity to propagate the religion in terms of spiritual activities around the world (Thien Chi, 2016).

Of the 60 official videos on Cao Dai TV, 47 clips cover news on the operation and special activities of Caodaism. The newscast is hoped to spread the Caodai faith to both established Caodaists and converts. Events such as the reconstruction of a temple in a remote county and the anniversary of the inauguration of the religion became news, with hopes to show whatever progress Caodaists are making toward upholding their beliefs. The channel can be seen as an effort to interact with Caodaists all over the world. As the religion has branched into 12 different divisions, the television channel from the original Great Temple serves as a unifying force and keep Caodai doctrines in place. The rest of the videos concentrate mostly on traditional Caodai songs and music, as well as spiritual practices and teachings from the first Caodai Pope. The message here is to build a connection between the Holy Temple and the followers in a mystic and enticing way. The teachings stress the spiritual gain when joining the sect. One can feel free of guilt and go with the Jade Emperor to the paradise. The Caodai Holy Scripture says that the Great Temple is the source of spiritual knowledge. Thanks to technology, the source is connected with the followers regardless of where they are living.

Technology also makes it easier to collect texts on Caodaism worldwide. A plan has been made to reach out to other cultures with an aim to assess how Caodaism is perceived by peoples in different continents. That is why YouTube is a main source

for followers to share their opinions, ideas, and charity activities.

Media spectacle

Thanks to the peculiar architecture of Caodai Temples, ritual events become a great chance to promote the religion to the mass audience. By definition, media spectacles are "those phenomena of media culture that embody contemporary society's basic values, serve to initiate individuals into its way of life, and dramatize its controversies and struggle, as well as its modes of conflict resolutions" (Kellner, 2010). By spectacle, Kellner refers to "media constructs that are out of the ordinary and habitual daily routine which become special media spectacles. They involve an aesthetic dimension and often are dramatic, bound up with competition like the Olympics or Oscars" (Kellner, 2010: 1). Every year the main spectacular event is celebrated at the Great Temple in Tay Ninh. It is called The Mother Goddess Annual Festival. Every year, about 100,000 people attend the event at Tay Ninh Holy See in southern Vietnam. For the first time since 1975, delegations from the U.S, Cambodia, Canada, and Bangladesh were invited to attend the festival in Autumn 2010. That marked a crucial milestone in the battle between Caodaism and the local administration to promote the religion worldwide. The most awaited performance was the evening march that immediately preceded the midnight service (Ninh, 2013: 51).

With colorful and lively shows, the parade serves as an attraction to a huge mass from around the country. The performances fit well in a spacious square, creating a mystic and unifying ambivalence. In his essay "The Commodity as Spectacle", Debord suggests that "the spectacle presents itself as all of society, as part of society, and as instrument of unification" (as cited in Durham, 2009: 117). Only Tay Ninh Holy See can organize the parade. That is why it is the most important ritual event on the lunar 15th of the eighth month of every year. Disciples from various locations return to the source of their religion and pay respect to the Mother Goddess. The event attracts the media and tourists as well. Gradually, the ritual gains its big name and becomes an inevitable festival of the year. The festival starts with a ceremony and then a follow-up festival that lasts from the afternoon to 12 p.m. The colorful festival is filled with parades, dragon dance and lion dance in different episodes. The 20-meter-dragon shows the power of Mother Goddess when it

performs very skillful moves in front of the pageant. The festival night is a cultural and spiritual activity full of light and ritual sounds. It helps to strengthen the essence of Caodaism in its quest for worldwide recognition.

The festival is officially recognized by the authorities and covered by mainstream media. Together with other activities, the festival is a holy event resembling some other religions in the world. The aura from the rituals has given the followers concrete beliefs in the development of Caodaism year by year. The linkage between disciples both inside and outside the country is maintained and fostered.

Conclusion

Caodaists are advised to go into spiritual practices, doing good deeds in order to be taken by the Jade Emperor to the High Temple and enjoy a peaceful life. The propaganda strategies above play a very important role in spreading the religion to foreign territories. With an aim to extract the best essence from various religions, Caodaism continues to grow, especially in the digital age. There are cases of mystic practice as well as individual efforts

to uphold the religion that seems to go against the regulations of the authorities. It is true that “individual believers are more responsible for the nature of their religiosity when they are empowered to construct their worldviews from the vast possibilities afforded by Internet communication technologies” (Howard, 2011, p. 4). Howard also argues that technological and spiritual changes have cultivated a more voluntaristic attitude toward spiritual involvement. This argument is supported in this case with the proliferation of Caodaism in recent years in new territories. Technology is also a balancing force between the rigorous regulations of the religion and the need to connect the disciples to the Holy See.

Limitations

This paper is just an attempt to examine Caodaism in its media activities and application. Interview and access to more official publications would enhance the analysis. This research also neglects the division of the branches in terms of their faiths towards the original teachings. A thorough study should include it to see whether the issue leads to more connection or division among Caodaists around the world.

References

- Ardévol, E., & Gómez-Cruz, E. (2014). Digital ethnography and media practices. *The International Encyclopedia of Media Studies*.
- Cheong, P. H., & Ess, C. (2012). Introduction: Religion 2.0? Relational and hybridizing pathways in religion, social media, and culture. *Digital Religion, Social Media and Culture*, 1-21.
- Carey, J. W. (1989). *Communication as culture, Essays on media and society*. New York: Routledge Press.
- Durham, M. G., & Kellner, D. M. (Eds.). (2009). *Media and cultural studies: Keyworks*. John Wiley & Sons.
- Hoskins, J. (2015). *The Divine eye and the diaspora*. University of Hawai'i Press.
- Howard, R. G. (2011). *Digital Jesus: The making of a new Christian fundamentalist community on the Internet*. New York: NYU Press.
- Lundby, K. (2012). Dreams of church in cyberspace. *Digital religion, social media and culture: Perspectives, practices and futures*, 25-38.
- Kellner, D. (2010). Media spectacle and media events: Some critical reflections. *Media events in a global age*, 76-91.
- Jammes, J. (2009). Caodaism and its global networks: An ethnological analysis of a Vietnamese religious movement in Vietnam and abroad. *Moussons. Recherche en sciences humaines sur l'Asie du Sud-Est*, (13-14), 339-358.
- Jammes, J. (2010). Divination and politics in southern Vietnam: Roots of Caodaism. *Social Compass*, 57(3), 357-371.
- Johns, M. D. (2012). Voting 'present': Religious organizational groups on Facebook. In P.H. Cheong, P. Fischer-Nielsen, S. Gelfgren and C. Ess (Eds.), *Digital Religion, Social Media and Culture* (pp. 151-168). New York: Peter Lang Publishing.
- Nguyen, N. G. T. (2016). A study on the Tay Ninh Holy Tower of Caodaism in Vietnam: The Axis Mundi and Cosmic Cross represented by the Temple. *Procedia Engineering*, 142, 252-259.
- Ninh, T. H. T. (2013). The Caodai Mother Goddess in a globalizing world: Mediation between religious universalism and homeland orientation among Vietnamese Caodaists in the United States. *Asian Anthropology*, 12(1), 53-67.
- Oliver, V. L. (1976). *Caodai spiritism: A study of religion in Vietnamese society* (Vol.34). London: Brill.
- Perrin, S. (2011). Visions of Vietnam, the nationalism of the Caodai: Religious sect and mass movement. *History Matters*, 118-132.
- Plate, S. B. (2005). *Walter Benjamin, religion, and aesthetics: rethinking religion through the arts*. New York: Routledge Press.

- Possamai, A., & Possamai-Inesedy, A. (2007). The Baha'i faith and Caodaism: migration, change and de-secularization (s) in Australia. *Journal of Sociology*, 43(3), 301-317.
- Rheingold, H. (2000). *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. MIT press.
- Sarkisyanz, M. (1984). On the place of Caodaism, culturally and politically. *Journal of Asian History*, 18(2), 174-188.
- Straarup, J. (2010). Pinocchio goes to church: The religious life of avatars. In *Church and Mission in a Multireligious Third Millennium* (pp. 1-9). Aarhus, Denmark: Aarhus University.
- Thanh Xuân, N. (2015). Tìm hiểu kinh sách và báo chí của đạo Cao Đài. *Nghiên cứu Tôn Giáo*, 120(6), 21-26. A look at Caodai publications and media.
- Retrieved from <http://www.vjol.info/index.php/rsr/article/view/20421> on April, 26, 2017.
- Thien Chi. (2016). Caodaism and its practice tendency in a global context. Retrieved May, 3, 2017 from <http://www.tapchiliengiacaodai.org.vn/bai-viet/tham-luan-nghien-cuu/xu-huong-hanh-dao-cua-dao-cao-dai-trong-boi-can-h-toan-cau-hoa-hoi-nhap-quoc-te>
- Tran, C. (2002, August). Brief outline of history and philosophy of Caodaism. In *Presentation at the IARF 31 st World Congress in Budapest, Hungary*.

Sh. Kozhamkulova^{1*}, A. Otis², E.S. Povich²¹KIMEP University, Kazakhstan, Almaty²University of Maryland, USA, Maryland

*e-mail: sholpank@kimep.kz

SYMBOLIC SIGNIFICANCE OF NEWSPAPER TITLES: ANALYSIS OF PATTERNS IN PRINT NEWSPAPER TITLES IN THE DIGITAL AGE

The titles of print newspapers around the world are culturally and politically diverse but have some common themes and patterns of logic. While the words Post, Times, Evening, Daily, News, Truth, and Independent are among the most popular, creative variations of elements in titles reflect each newspaper's recognizable identity on the global news map. Some titles refer to a unique historical legacy, some represent cultural values, others highlight specific geographic cities, states or areas, some titles signify the concept of "freshness" of the news. This exploratory study aims to investigate the range of print newspaper titles of seven representative countries – the United States, United Kingdom, France, Russia, Kazakhstan, India, and South Africa. Using grounded theory and textual and visual discourse analysis as methods of newspaper titles, this study deliberately excluded all digitally born news outlets and focused only on titles that have originated from legacy news brands. By compiling and analyzing the online and print slogans of approximately the top 50 newspapers from each country, this paper identifies certain trends and distinctions among title and slogan choices.

Key words: newspaper titles, google slogans, patterns of newspaper titles, Kazakhstan, USA, France, Russia, Great Britain, cultural meaning, symbolic significance.

Ш. Кожамкулова^{1*}, А. Отис², Е.С. Пович²¹КИМЭП Университеті, Қазақстан, Алматы қ.²Мериленд Университеті, АҚШ, Мериленд қ.

*e-mail: sholpank@kimep.kz

Газет басылымдарының символдық мәні: Дижитал дәуіріндегі газет атауларының үлгілерін талдау

Дүние жүзіндегі баспа газеттерінің атаулары мәдени және саяси жағынан алуан түрлі, бірақ оларға кейбір ортақ тақырыптар мен логикалық заңдылықтар тән. Post, Times, Evening, Daily, News, Truth және Independent сөздері жиі қолданылғанымен, тақырып элементтеріндегі креативті вариация әр газеттің дүниежүзілік жаңалықтар картасындағы даралығын көрсетеді. Кей газет атауы бірегей тарихи мұраға сілтеме жасайды, кейбірі мәдени құндылықты білдіреді, тағы бірі белгілі бір географиялық қаланы, штатты немесе аймақты көрсетеді, ал кей газет атауы ондағы жаңалықтардың «соны» екенін білдіреді. Бұл пилоттық зерттеу АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Ресей, Қазақстан, Үндістан және Оңтүстік Африка Республикасы сынды жеті елдегі басылымдар легін қарастырады. «Негізделген теория» («grounded theory») және мәтін мен визуал дискурс анализ газет атауларын зерттеу әдісі ретінде қолданылып, дижитал түрде пайда болған жаңалық платформалары бұл зерттеуге мақсатты түрде қосылмады және бастапқыда қағаз газет түрінде шығарылған басылымдар атауларына ғана көңіл бөлінді. Әр елдегі 50-ге жуық жетекші газеттің онлайн және баспа версиясы слогандарын талдай отырып бұл жұмыс атау мен слоган таңдау тенденциялары мен айырмашылықтарын анықтайды.

Түйін сөздер: газет тақырыптары, Google слогандары, газет атаулары, Қазақстан, Ресей, АҚШ, Франция, Ұлыбритания, мәдени мағына, символдық мағына.

Ш. Кожамкулова^{1*}, А. Отис², Е.С. Пович²¹Университет КИМЭП, Қазақстан, г. Алматы²Университет Мериленд, США, г. Мериленд

*e-mail: sholpank@kimep.kz

Символизм в названиях газет: Анализ закономерностей в названиях печатных газет в цифровую эпоху

Названия печатных газет во всем мире разнообразны в культурном и политическом аспектах, но имеют некоторые общие тренды, темы и логические модели. Даже если слова Post, Times, Evening, Daily, News, Truth и Independent являются одними из самых популярных составных

частей названий для газет, креативные вариации элементов в названиях отражают узнаваемую идентичность каждой газеты на глобальной карте новостной индустрии. Названия некоторых газет относятся к уникальному историческому наследию, некоторые названия отражают культурные ценности, третьи газеты названы по своей географической идентификации – в честь города, штата или области, в которой они издаются; в то время как некоторые издания выносят концепцию «свежести» новостей в название своей газеты. В этом пилотном исследовании авторы изучают диапазон названий печатных газет семи репрезентативных стран – США, Великобритании, Франции, России, Казахстана, Индии и Южной Африки. В данном проекте были применены метод «обоснованной теории» («grounded theory») и визуальный дискурс анализ в качестве метода анализа данных. Исследователи заранее исключили из списка исследуемых газет все цифровые издания, которые появились в эпоху Интернета, сфокусировавшись только на газетах, которые изначально существовали только как печатные СМИ. Путем компиляции и анализа онлайн- и печатных слоганов примерно 50 ведущих газет из каждой страны, это исследование определяет основные тенденции и различия в выборе названий и слоганов для газет в выбранных для анализа странах.

Ключевые слова: названия газет, цифровые слоганы, тренды в пресс брендах, Казахстан, США, Франция, Россия, Великобритания, культурное значение, символизм.

Lit Review

If, as Shakespeare said, a rose “by any other name” would smell as sweet, what’s in the names of newspapers? Would the Post still have the same news if it were called the Observer? Would the Times still be the newspaper of record both in the U.S. and the U.K if it were called the Dispatch? And is the Republicain in France the same as the Republican in the U.S.?

Newspapers use slogans to differentiate themselves from competitors, to attract audiences and lure advertisers (Ghanem and Selber, 2007). Newspaper titles and slogans are, at their core, brands. Brands have existed since time immemorial. Brickmakers in ancient Egypt are said to have put symbols on their bricks to identify them, medieval guilds trademarked their products. Branding can account to up 80 percent of a company’s value, such as the example of Coca-Cola (Batey, 2015, p. 1). At their most basic level, brands consist of a name and a trademark. In the case of a newspaper, this is its title and its slogan. Brands are not merely text and imagery; they also exist in consumers’ minds. Moreover, they act as associative neural networks (Batey 2015, p. 5). Good brands are memorable and evoke emotion (Supphellen & Nygaardsvik, 2002). Consumers read and interpret them, in the process creating meaning. Thus, a newspaper’s brand is key to its identity, not merely in the minds of the journalists who work for it but also for the public and its view of the newspaper’s role in society.

A newspaper’s title has much to do with the time it was founded. In the U.S., during the 18th century when newspapers primarily sought readership of commercial elites they featured titles such as Daily Advertiser or Commercial Gazette. Later newspapers

founded in the 1830s switched to titles such as Herald or Sun in what is called the “commercial revolution of the American press” (Schudson, 1981, p. 17). Many of these newspapers chose titles that expressed some type of political agency, such as Critic, Herald, or Tribune. When the only known systematic study of American newspapers was conducted in 1937, it calculated that two-thirds of daily newspapers in the US chose their titles from only 15 different words, starting with the News, Times, Journal, and Herald (Larson, 1937). Some innocent-sounding titles have complicated histories, and at least one newspaper of British heritage has its roots in sexism. Development of newspapers for the lower middle classes in Britain began in the late 1800s with The Daily Mail, followed by the Daily Express. The Daily Mirror, with its subtly sexist title, was “aimed at women and was the first to carry news photographs.” (Feather, 2006, p. 148-151).

By entering the digital world, legacy newspapers have had the opportunity to reinvent themselves. Digital media has allowed organizations the opportunity to shift identities, creating entirely new identities online (Palfrey and Gasser, 2008). Yet digital media has also allowed newspapers to pursue continuity, presenting them same information, the same format online as in print.

In an analysis of 744 American newspaper slogans researchers found that 75 percent of the slogans mentioned some key benefit of the newspaper (Ghanem & Selber, 2009). This finding is in line with our research. Yet some of the slogans were exceptionally vague. While the authors argued that “there is little merit in a slogan that is so general it could easily be applied to a competitor or even another category of advertiser” they found that this was often the case (Ghanem & Selber 2009, p.

19). The authors divided slogans into the following categories: timeliness, geographic reference, call for action, quality, experience, friendliness, vigilance, representation, superlatives, and focus. They found that that top categories were geographic reference and representation of the community (Ghanem and Selber, 2009).

Methodology

Political situations, historical circumstances, globalization, cultural recycling, linguistic seasoning, and geography are all considered in the analysis of the main elements of titles of today's newspapers. While the list of nations is not exhaustive nor representative of the world at large, they reflect news leaders (US, UK), relatively new republics (Kazakhstan, South African Republic) ancient traditions (India), and former monarchies (UK, France, Russia) that together are symbolic of the way nations have handled the dissemination of news since the invention of the printing press. These nations were chosen with an eye towards being representative of leading democracies, ancient civilizations, and newly constituted nations. While examining the newspaper titles, we explored their meaning and symbolic significance to answer the following research questions:

RQ1: What are common trends/patterns in the titles and slogans of the print newspapers in the selected countries?

RQ2: What do these titles, slogans and their trends mean?

RQ3: How do these titles reflect the unique cultural, global, political or traditional news values in each country? Do they manifest those variations in their titles?

RQ4: How did digital media convergence affect the titles and slogans of print and online versions of the newspaper titles under analysis?

Using grounded theory and textual and visual discourse analysis as methods of newspaper titles, this study deliberately excluded all digitally born news outlets and focused only on titles that have originated from legacy news brands. To be included, newspapers must publish original content, such as interviews, eyewitness accounts, or reporting by dedicated reporter and editorial staff. Sites must also in some way self-describe themselves as a news organization in their about section, subject headers, or navigation bars. This study observed and categorized newspaper names to determine their origin, meaning, and symbolism. We studied legacy newspapers and their related websites. Due to dif-

ferences in availability of data across various countries, different metrics were used to adjudge the approximately top 50 newspapers per country. In some cases average circulation was used. In other cases average readership was used. Some countries such as South Africa, Russia, and Kazakhstan had fewer than 50 newspapers each. Some other countries, such as India, had insufficient data to record the top 50 newspapers (see below for further details).

The following are the country specific methodologies for gathering data, not necessarily analysis:

United States Methodology

Data for American newspapers was sourced from Pew Research Center's 2017 State of the News Media Report. Pew ranked the top 49 American newspapers -- and the Wall Street Journal -- for average Sunday circulation for Q3 2015 and Q3 2016 according to data from the Alliance for Audited Media. Pew then matched each newspaper with its associated domain name (Pew research, 2017).

Online titles and slogans were recorded through visiting each newspaper's website. To ensure the most up to date information, print titles and slogans were taken from newspaper front pages through the Newseum Website in April 2018.

Indian Methodology

Data for Indian newspapers was sourced from the Indian Readership Survey of 2017 and cross checked with the Audit Bureau of Circulations 2017 Report. Available data for India was less complete than other countries like the US. Data for Indian newspapers was ranked by average readership. Data was available to establish the top 37 newspapers by readership, although India has far more than 37 newspapers. Data was collected from both English language and local language newspapers. The researchers relied on assistance from colleagues to complete translations where necessary.

Online titles and slogans were recorded through visiting each newspaper's website. Print titles and slogans were generally recorded by visiting each newspaper's 'e-edition' in April 2018; Indian papers widely and freely circulate e-editions online.

South African Methodology

Data for South African newspapers was less complete than other countries. In 2016, the South African Audience Research Association ceased its All Media and Products Survey due to declining

revenue (SAARF, 2017). However, South Africa has fewer than 50 daily circulating newspapers so data collection was straightforward. Data was collected from both English language and local language newspapers.

Online titles and slogans were recorded through visiting each newspaper's website. Print titles and slogans were generally recorded by visiting each newspaper's 'e-edition' in April 2018; South African papers widely and freely circulate e-editions online.

United Kingdom Methodology

For British newspapers, the list of prominent and influential newspapers came largely from the National Readership Survey of Britain, which listed the top national and regional publications by circulation. (NRS, 2017). It was supplemented by the Newseum's daily compilation of front pages from around the world (Newseum, 2018). The list was not meant to be exhaustive, but was meant to include the most popular and influential newspapers. Slogans were compiled from the front-page pictures that accompanied the list of newspapers in the readership survey and other sources, or by following links to the e-editions of those papers. Some slogans that were not available via this method were compiled by the Newseum site.

French Methodology

The list of relevant and influential French newspapers was compiled from a variety of sources, including www.Kiosko.net, a website described as a way to "browse the covers of newspapers of the world," and which is a worldwide daily press directory that gives access to the world's largest news sites. It displays a readable image taken from each day's front pages. Material also came from the Newseum's "Today's Front Pages" (Newseum, 2018). The print slogans were similarly compiled from PDFs of the front pages or from the Newseum site, or by following links to the front pages. Online slogans were found on the newspapers' web pages directly.

Russian Methodology

The data collection was straightforward for Russia because the country has fewer than 50 top national daily newspapers by circulation. Thus, data for Russian newspapers was less complete than other countries. In Russia and Kazakhstan, readers

usually subscribe to newspapers via postal services. We consulted the newspaper listings compiled by the postal service to make sure that we have as comprehensive and inclusive a list of top dailies as possible. Most, if not all, top national Russian dailies are published in the Russian language.

The data was compiled by accessing and comparing different list sources: the lists compiled by the Russian postal services, individual websites of the newspapers and the list of the most quoted newspapers published on the Russian *Medialogiya* website (Federalnye SMI, 2017).

Online titles and slogans were recorded through visiting each newspaper's website. Print titles and slogans were generally recorded by visiting each newspaper's "e-edition" in April 2018; in general, most Russian papers have free e-editions which are widely circulated. Because only few newspapers in today's Russia have print slogans we decided to drop this data from analysis.

Kazakhstan Methodology

Kazakhstan's population is roughly 17 million people; therefore, the number of the top national dailies is under 50. The data was gathered from both online compilations and native observation. We included most dailies if they were distributed nationally. Kazakhstan's independence came a few years before the global digitalization trend, therefore many new "independence era" newspapers in Kazakhstan were launched exclusively online and do not have printed versions. Those digitally native newspapers were excluded from this study. The small number of newspapers could also be explained by the fact that several newspapers in this country were closed in the last two decades: some could not sustain themselves economically, others were shut down for political reasons.

The Kazakhstani slogans were excluded from analysis because only few Kazakhstani newspapers, like in Russia, have print slogans.

Findings (Patterns, Comparisons, Outliers)

Findings have been divided by country and are contrasted in the discussion, where common themes are identified.

United Kingdom and France

There is a long tradition of news dissemination in the United Kingdom that dates back to before the invention of the printing press in the fifteenth cen-

tury. Scribes hand-wrote stories and information at that time, and those who could read, did so aloud. But the modern mass media began in England in the nineteenth century. Education was a driver of the press (Feather 2006, 147). Newspapers like *The Times* drove popular opinion and continued to educate readers about the world.

The more the masses were educated, the more was their appetite for news and information. The working class press began to take shape with the publication of the *Pall Mall Gazette* in 1885 (Feather 2006, 149). Then newspapers for the lower middle working classes began to emerge. "*The Daily Express* was founded in 1900, by Cyril Pearson ... *The Daily Mirror* (1909) specifically for women; it was the first to carry news photographs. Its competitor was *The Daily Sketch*." (Feather 2006, 151).

The titles of British newspapers today fall into several broad categories:

- Geography -- Scotsman, Celt
- Time Morning/Noon/Evening -- The Times,
- Freedom -- Independent, Citizen, Guardian
- Speed and transmission -- Express, Telegraph, News, Mail, Record, Courier
- Celestial -- Sun
- Observational Power -- Observer, Examiner, Tribune
- Political views -- Independent

Fewer English newspapers name themselves after geographic areas than in other countries, particularly France, one of the subject countries of this study. Irish newspapers tend to be more geo-centric than English newspapers. While there are some national newspapers in France (*Le Monde* and *Le Figaro* are the most outstanding) top tier French legacy publications are more likely to be named for regions, cities, states and other geographic landmarks such as rivers and mountains. Thus, we get *The Parisian*, *The Morning of Corsica*, *The Mountain*, *The Pyrenees*, *The Lorraine*, *The Northern Lightning* and *the Ocean Press*.

According to Kuhn (2011, 35-36), "The newspaper industry in contemporary France is made of new distinct markets: national titles (i.e. those produced in Paris) and local/regional papers." This theory is borne out by our research enumerated above. Readership, however, Kuhn found, does not necessarily follow the national papers. "In 2000, three out of four French citizens never read a daily national newspaper and there is no reason to believe that this statistic has changed for the better in the intervening years." He noted that in 2007, the daily regional market consisted of 57 titles. "It is these regional dailies, often centered on a provincial conurbation,

that dominate sales nationwide" (Kuhn, 2011, 35-36).

This trend also highlights the number of distinct names of these regional newspapers. While this study concentrated largely on the most popular, influential and largest papers, some notable small papers have unique and interesting names, such as *Ouest-France* (West France), *The Free Charente*, *The Morning of Corsica*, and *the Dauphine Release* (translations).

British and French newspapers have more online slogans than print ones, and the online slogans tend to be longer. British and French newspaper slogans again reflect a national or regional divide. British newspapers like the *Daily Express* (1900), is grandly sloganized: "World's Greatest Newspaper," a direct ripoff from the old *Chicago Tribune* (1847), which used that slogan up until recent times. (WGN radio and television stations, once owned by the *Tribune*, is taken from that slogan). The *Times of London* nods to the Crown, with its "Dieu et mon droit (God and my Right)" as in the "divine right of kings."

Smaller British papers are less comprehensive, but no less grand. The *Cork Independent* (Ireland) styles itself: "Cork's biggest free newspaper, bringing you everything you need to know in Cork since 2005!" (exclamation point included).

But many of the French newspapers, in a reflection of the regional nature of many of them, note their locations and strive to underscore their closeness to the people and the geographic area. While *Le Monde* -- "News and Information in France and around the world" -- and *Le Figaro* -- "Find all the news in France, internationally, economic and political news with le Figaro" -- are the top national papers, one is more likely to find slogans like that of the *Berry Republican* -- "First local and regional news media in Cher and Berry -- news, sports, leisure, economy." And the *Le Parisien* (Île-de-France, Oise) gets very specific: "Follow the news in your city live and video on the *Parisien.fr*. Local information in Paris, Ile de France and Oise"

The *Berry "Republicain"* brings up the fact that more major newspapers in France are named for political causes than in Britain. Even Irish newspapers, with the political divide more recent than in other British Isles, tend to go with names that have few political connotations like the *Irish Post* and the *Irish News*. In France, however, *The Berry Republican*, the *Lorraine Republican*, the *Republic*, the *Independent* and the "New Republic of the Center West" all reflect political leanings stemming from the French move for independence.

United States

American newspaper titles generally follow a location-function format: the location of the newspaper followed by its purpose. Furthermore, American newspapers often represent past mergers. For instance, the Milwaukee Journal Sentinel or the Pittsburgh Post-Gazette. American newspaper titles fall into several broad categories:

- Time Morning/Noon/Evening -- Morning News
- Political Ideology -- Republic, Democrat-Gazette
- Information Transmission -- Record, Times, Post, News, Courant, Herald, Gazette
- Celestial -- Sun, Globe, Star
- Observational Power -- Observer, Sentinel, Tribune

From the data it is evident that corporate policies have effects on newspaper slogans. All eleven Gannett papers studied have the online slogan "Part of the USA Today Network." While print slogans are more ubiquitous, online slogans are rare. Besides the Gannett papers, only six newspaper have online slogans. These range from the benign "Covering Northeast Ohio" for Cleveland's newspaper The Plain Dealer, to the more aspirational "Democracy Dies in Darkness" for the Washington Post. The New Jersey Star-Ledger, which has no print slogan, has one of the oddest online slogans: "True Jersey."

The print slogans for the majority of American papers fall into several thematic categories:

- Achievements -- Miami Herald: "Winner of 22 Pulitzer Prizes"; Seattle Times: "Winner of 10 Pulitzer Prizes; Independent and Locally Owned For More Than 121 years"
- Purpose -- Kansas City Star "Keeping You Connected"
- Public Interest -- Baltimore Sun's "Light For All"; Washington Post's "Democracy Dies in Darkness"
- Boasts -- Un Gran Periodico "A Great Newspaper"; Pittsburgh Post-Gazette "One of America's Great Newspapers"
- Combinations -- St. Louis Post-Dispatch "Serving the Public Since 1878; Winner of 18 Pulitzer Prizes"

Russia

The Soviet newspapers in Russia that survived the chaos of 1990s brought their titles online, though sometimes in a transformed or abbreviated way: Komsomolskaya pravda became kp.kz online, for

example. The names given to newly founded newspapers were surprisingly not much different. Russia's new titles signaled a sort of re-birth of Russia's pre-Soviet traditional values.

The titles of Russian newspapers today fall into several broad categories:

- Geography – The Moscow Times, Delovoi Peterburg (Business Peterburg)
- Time /Morning/Noon/Evening – Vechernyaya Moskva (Evening Moscow)
- Freedom – Nezavisimya gazeta (Independent newspaper), Novaya gazeta (New newspaper)
- Speed and transmission – Moskovskie novosti (Moscow news), Vedomosti (News/Records), Izvestiya (News)
- Profession/Labor/Business/Occupation – Kommersant (Businessman), Trud (Labor), Moskovskiy komsomolets (Moscow Komsomol member)
- Ideas/Arguments/Genre – Argumenty i fakty (Arguments and Facts), Argumenty nedeli (Arguments of the week), Literaturnaya gazeta (Literature newspaper)
- Political views/ideology – Komsomolskaya pravda (The Truth of Komsomol), Pravda (The Truth), Parlamentskaya gazeta (Parliamentary newspaper)

Kazakhstan

It was challenging to categorize Kazakhstani newspaper titles because there are not many legacy newspapers left as of today. Almost every title under analysis has its own unique category. Kazakhstani newspaper titles went through a transformation in the 1990s when the nation gained its independence from the U.S.S.R. Not all Soviet brands disappeared; some were creatively transformed to keep their recognizable Soviet elements but added new elements. "Komsomolskaya PravDA-Kazakhstan" is one example. Here we observed three games being played: the words "Komsomolskaya Pravda" are kept as the root or the key anchor; then a new meaning is embedded by splitting the word "pravda" into two pieces with separate meanings: "prav" – meaning "you are right" and "da" meaning "yes." The final outcome if interpreted into English would be something close to: "Komsomol: Yes, you are right". Thus, what we get is creative playing with words and sounds to create additional new modern flavor.

Some Kazakhstani titles reflect double associations: location and time, history and transmission, freedom and location. Some titles have unique connotations. For example, Karavan newspaper (Karavan means "caravan") has Silk Road implication:

the route of this ancient trade route went through the territory of contemporary Kazakhstan. Thus, this title has both historical and transmission connotations.

In general, the titles of Kazakhstani newspapers today represent classic news brands with the connotation of time, location, or means of transmission, and fall into several broad categories:

- Geography – Turkistan (Name of the city), Almaty Akshamy (The evening of Almaty), Astana Times
- Time /Morning/Noon/Evening – Vecherniy Almaty (Evening Almaty)
- Time as Epoch – Kazakhstan zamani (The Times of Kazakhstan, Vremya (The time),
- Freedom – Yegemen Kazakhstan (Independent Kazakhstan)
- Clarity/Quality of News/ – Aikyn (Clear)
- Speed and transmission – Express-K, Karavan (Caravan), Izvestiya- Kazakhstan (News-Kazakhstan),
- Letter /Word/Language – Ana tili (Native Language), Liter (The Letter)
- Political views/ideology – Zhas Alash (Young Alash), Kazakhstanskaya pravda (The Truth of Kazakhstan),

India

India has a diverse selections of titles and slogans, which is reflective of its immense cultural and linguistic diversity. While its English language newspapers generally follow the British model of naming conventions, local language newspapers are more diverse. These run the gamut of languages such as Bangla, Hindi, Malayalam, Telugu, Tamil, Gujarati, Marathi, etc. The titles of local language Indian newspaper titles fall into several broad categories:

- Patriotism -- Mathrubhumi ("Mother Land"); Deshabhimani ("Patriot"); Vijay Karnataka ("Victory" Karnataka)
- Time -- Sakal ("Morning"); Prabhat Khabar ("Morning News")
- Religious -- Dainik Jagran (Daily "Jāgran" a Hindu ritual); Andhra Jyothi (Andhra "Divine Light"); The Hindu
- Public's Voice -- Lokmat ("People's Opinion"); Prajavani ("Voice of the People")
- Information Transmission -- Bartaman ("Current"); Gujarat Samachar (Gujarat "News"); Dina Thanthi "Daily Mail" ("Daily Mail")
- Aspirations -- Nai Dunia ("New World"); Anandabazar Patrika ("Happiness Bazar Newspaper")

- Observational Power -- Sakshi ("Witness")

Few Indian newspapers have online slogans. However print slogans are more common. Many newspapers' slogan were merely lists of the locations they printed. Besides those, the print slogans for the majority of Indian papers fall into a few thematic categories:

- Boasts -- Pudhari (Widely circulated non biased and fearless newspaper); Lokmat (Readers first preference Marathi national newspaper); Anandabazar Patrika (The most widely circulated first Bangla daily in India); Vijay Karnataka (Pride of Young Karnataka)
- History -- The Hindu (India's National Newspaper Since 1878); Samaja (98 Years of Publication); Deshabhimani (Established in 1942).
- New Ideas -- Navbharat Times (Young India, Young Paper); Nai Dunia (New Thinking, New Style)

South Africa

Despite South Africa's eleven recognized national languages, only newspapers from three languages fulfilled the criteria to be represented in this study: English, Afrikaans, and Zulu. The paucity of linguistic diversity in legacy news outlet names may be a reflection of the country's apartheid history which suppressed literacy and economic opportunities among black African populations. The majority of South African newspapers studied were English and to a lesser extent Afrikaans (a language spoken predominantly by both white afrikaners and coloureds¹). Only two Zulu papers fulfilled the criteria for this study. Furthermore, South African newspapers exhibited high levels of corporate consolidation, with only three companies owning all but three newspapers represented in this study. With a few exceptions, South African newspapers do not mention their locations in their titles, e.g. it is the Mail & Guardian not the Johannesburg Mail & Guardian. South African newspaper titles fall into several broad categories:

- Time -- Cape Times, Isolezwe (Sunday)
- Freedom -- The Independent, Die Burger (The Citizen)
- Information transmission -- Herald, Daily Dispatch, Daily News, Times, Beeld (Image)
- Public Interest -- Mail & Guardian; The Witness, Volksblad (Peoples Paper)

¹ Coloured is not a racial pejorative but is a preferred term to describe those of traditionally mixed-ethnic heritage in South Africa.

- Celestial -- The Mercury, Die Son (The Sun); Ilanga (Sun)

While few South African newspapers have online slogans, many have print slogans. They fall into the following thematic categories:

- History -- The Star (130 Years / Established October 17 1887); Daily News (140 Years); The Mercury (Since 1852 / Get a Head Start)
- Knowledge -- Die Son (The Sun Sees All); The Sowetan (In the Know On the Move)
- Public Voice -- The Herald (Your news, your views, your voice / SA's oldest newspaper established in Port Elizabeth in 1845); Pretoria News (The Paper for the People of Tshwane)
- Boast -- Mail & Guardian (Africa's Best Read); Isolezwe ("Crossing the Full River:" a metaphor that means a desire which goes beyond the possible.)

Discussion

Findings suggest that while newspapers in each country in this analysis have unique names, most names reflect cultural identities and can be categorized into broad themes of function, information delivery, grandiosity, uplift, universality or intelligent observation. Some names refer to a unique historical legacy such as Motherland, Pioneer, Patriot, the Liberation. Some represent cultural values – Liberty, the People's Paper. Still others reflect geographic symbols – the Mountain, or the (specific) River and the like. Some names hew closely to their original purpose; Le Monde, in France (The World), still attempts to bring a global viewpoint to its pages. But some newspapers named the Democrat or the Republican have little to do with the political parties of the same names. Many newspapers derived their titles from the dissemination of news itself – the Post, the News, the Dispatch, or the Telegraph, for example – or from the passage of time: the Times, the Sun, the Star – or from the city, county or region in which it is located, or even the World, or the Globe, which by its title brings news from everywhere.

While not all names were chosen to reflect the anticipated readership, newspapers have historically chosen names with some thought as to the symbolic nature of the choice, a current political situation, historical circumstances, globalization, or geography. In many cases, the historical reason for the newspaper's title has been left behind, but the name remains. The iconic Cleveland "Plain Dealer" came about in 1842, when two brothers, A.N. Gray and J.W. Gray bought the Cleveland Advertiser and renamed it.

"Had we called it the Torpedo, timid ladies never would have touched it. Had we called it the Truth Teller, no one would believe a word in it! Had we called it the Thunder Dealer or Lightning Spitter, it would have blown Uncle Sam's mail bags sky high. But our democracy and modesty suggest the only name that befits the occasion, the PLAIN DEALER" (Bernhard, 2007).

In the vernacular of the day, a "plain dealer" was one who dealt straightforwardly and honestly, often the goal of a free press.

Many newspapers have taken advantage of the digital space by reinventing themselves, creating websites that do not match in title, form, or even substance to their print alter-egos. NJ.com is the website for the Star-Ledger, Cornwalllive.co.uk is the website for the Cornish Guardian. Casual online readers might not connect these website to their print alter-egos. Other newspapers such as the Boston Globe or the San Francisco Chronicle have created two websites for one paper, boston.com and bostonglobe.com, and Sfgate.com and Sfchronicle.com respectively. South African newspapers, with their high level of consolidation are extreme examples of an opposing trend. At least eight different newspapers share the website iol.co.za, from the Star to the Daily Dispatch, with only a forward slash differentiating their online presence. Yet many other newspapers have sought continuity rather than change with their online presence reflecting their print presence. This in line with findings suggesting readers consume and recall news online just as they do in print (d'Haenens, Jankowski and Heuvelman, 2004).

We found that similar names exist in divergent cultures. We found that newspapers names tend to fall into one or more of a series of categories: geography, time, patriotism, observational power, public interest, religion, and news dissemination. Likewise, we found that newspaper slogans are generally alike, and fall into categories of boasts, celebrations of the papers history, spreading of knowledge, or public interest. The differences between the titles and slogans of Eastern and Western newspapers may be explained by different value systems. The high level of diversity in Indian titles and slogans reflects research that suggests cultural identities are more resilient than is often credited (Morris, 2012). Indian slogans may borrow from English colonial tradition but retain their own distinct identity.

When unique titles are present, they are often specific to cultural or historical heritage. The Sacramento Bee credits James McClatchy, founder of the paper in 1857, for coming up with the name. In its

first edition, the paper called attention to its moniker and said it was adopted “‘as being different from that of any other paper in the state (California) and as also being emblematic of the industry which is to prevail in its every department.’ So the promise was a paper as busy as a bee” (Nauman, 2011).

Legacy newspaper titles may have been grandiose, such as the *World*, but when it comes to slogans attached to the papers, the themes often get even grander. “Light for All,” or “Texas’ Leading Newspaper,” or even “Democracy Dies in Darkness” connote more lofty aspirations than what most newspapers can accomplish with regularity every day. Aspirational themes and slogans are an attempt to uplift what can sometimes be a daily litany of bad news – death and destruction, war and strife, corruption and crime – to a higher level of discourse. Slogans of newspapers further extrapolate their newspaper’s purpose and intent. Slogans like “The Voice of the Irish,” or “All the News in Normandy” reflect the same regional ties as the newspaper titles.

This study shows that newspaper titles are symbolic and have resonance across geographic and cultural divides. No matter what the title’s origin, its name, i.e. its brand becomes associated with the news it brings to the public. That brand is cherished as a symbol of reliability and trust. It does not matter if that title is in Britain or India; France or Kazakhstan, readers of that publication come to expect a certain style of news to be associated with that title. Old-line, traditional newspapers use old-fashioned titles like *Times*, *News*, or *Guardian* to connote steadiness and reliability. Newer titles often include references to geography or regions, to underscore a connection to a specific area or culture.

This study was of printed-origin newspapers, but some online-only publications, in an effort to be modern and to differentiate themselves, chose names of people (Huffington Post, Bloomberg News) or more unusual titles (*Vox*, *Vice*, *The Daily Beast*) as a way of denoting their modern look at the world. (*The Daily Beast* is an example of life imitating art, as the title of the news website was taken from the 1938 satirical novel “Scoop,” by the English writer Evelyn Waugh.

A few contemporary Russian titles have an imperial flavor (*Kommersant*, *Vedomosti*) in terms of how they sound and the images they evoke. These titles originate from the pre-Soviet era. *Kommersant*, for example, was launched in 1909 but has one interesting detail on its “About us” page: it says that the newspaper was not published from 1917 until 1990, due to the circumstances beyond newspaper’s power. In other words, the newspaper was not published during the Soviet era because Russian Bol-

sheviks closed all newspapers and launched purely politicized Soviet news publications. That is why 1917, the year of the October Revolution in Russia, gave birth to many Russian newspapers that are still around.

Why did Russian newspaper managers revive these “imperial” brands rather than introducing a modern more neutral news brand? This could be explained by the “nostalgia” phenomenon in Russia, which was interestingly explored by Serguei Alex (Oushakine, 2007). “In the scholarship on cultural changes on post socialist countries it has become a cliché to single out nostalgia as an increasingly prominent symbolic practice through which the legacy of the previous period makes itself visible” (Oushakine, 2007, p. 451).

A similar pattern or trend is evident in today’s Kazakhstan, though the word “nostalgia” does not fully capture the essence of this phenomenon. The reuse of turkic sounding titles with historical connotations emphasize the strategic geography of a region evoking “great power.” These revived titles, with specific cultural and symbolic meanings, are used as a currency in the new marketplace of attention; a form of branding.

There are, of course, many predictable parallels between Russian and Kazakhstani newspaper titles, because these two states had been under one joint cultural and political space for 70 years controlled by the Soviet ideology. Kazakhstan has its own versions (with Kazakhstani content) of three Soviet-Russian newspaper titles:

- a) *Komsomolskaya pravda-Kazakhstan* (The Komsomol truth-Kazakhstan)
- b) *Argumenty i fakty-Kazakhstan* (Arguments and facts-Kazakhstan)
- c) *Izvestiya-Kazakhstan*.

During the Soviet era, Kazakhstan also had its *Sotsialistik Kazakhstan* newspaper (“Socialist Kazakhstan”) which is now transformed into *Yegemen Kazakhstan* (“Sovereign/Independent Kazakhstan”). In the Soviet era, the differences in titles among Soviet regional newspapers were of a linguistic nature, rather than political.

Today’s Russian and Kazakhstani newspapers that have retained their Soviet title roots comfortably and coexist in contemporary news space. They promote themselves as modernized, refurbished new post-Socialist generation newspapers. The content of these newspapers has nothing to do with the Soviet propaganda anymore. Thus their Soviet spirit is manifested in the titles only. This manifestation is symbolic, because the substance of the papers changed to embrace the new cultural values of contemporary Kazakhstan.

After the collapse of the Soviet Union when a significant volume of linguistic representations of public spaces in Kazakhstan changed (names of the some cities, streets, shops, parks) it was surprising that the prominent newspapers decided to keep their original Soviet signifiers. For example, the word “pravda” meaning “the truth” signals that this is a prominent newspaper brand component. The word “pravda” defined and still defines the location and the cultural origin of the paper. In other words it signifies an authentic cultural and geopolitical belonging. It is rare if not impossible to imagine such a combination in newspaper titles like “The Washington Pravda” or “The Komsomol Herald.” This is because the two elements embedded here contain mutually exclusive meanings. They are like a cultural oxymoron. Thus, the Western-born “Post” or “Times” did not penetrate much to the media brands in Kazakhstan and Russia.

It seems ironic that newspapers still want to employ the word “pravda” (the truth) in their titles today. Interestingly, two groups in Russia were competing for having the monopoly for using “Pravda” brand name: the journalists who worked in “Pravda” for many years since 1980s and the owners. (Pravda.ru, 2015). Eventually, the court made a decision that both qualify to use the brand title. Thus, there are two Pravdas in Russia: one is Pravda.ru (digitally present only) and the Pravda newspaper, which now is the official news outlet for Russia’s Communist party

To sum up, the titles in Russia and Kazakhstan are the result of a compromise between Soviet space and modernized contemporary space.

Limitations

This study was necessarily limited by the countries that were selected. Future studies could look at

other countries to see if the patterns hold up there as well. In particular East-Asian, Middle-Eastern, and Latin American countries could be studied, since the origins of those nations are far different than the ones that this study encompasses.

Conclusions

This study has investigated the range of print newspaper titles in seven representative countries – the United States, United Kingdom, France, Russia, Kazakhstan, India and South Africa. The nations were chosen for their leadership, and comprise relatively new republics like Kazakhstan and the South African Republic, news leaders like the United States and the United Kingdom, and older European nations which have undergone changes from monarchy to republic like France and the U.K. India was included to reflect a nation of ancient tradition yet modern leadership in technology. Russia and Kazakhstan were included as representatives of post-Soviet countries. The range of nations was not meant to be comprehensive, but taken together, they represent enough diversity in the way newspapers have evolved.

While examining the newspaper titles, we looked at common trends and patterns in titles and slogans of the print newspapers in the selected countries. We looked at their meanings, the culture or society that they reflect and how digital versions of those newspapers both incorporated the newspaper titles and slogans into their versions while coming up with different ones, often to reflect the immediacy of the online news. Titles and slogans were analyzed for their function, branding, and meaning. While it has attempted to categorize titles and slogans into recognizable and meaningful themes, it has in so doing highlighted the incredible diversity of these titles and slogans.

References

- Batey, M. (2015). *Brand Meaning: Meaning, myth and mystique in today’s brands*. Routledge.
- Bernhard, Jim (2007) *Porcupine, Picayune, and Post: How Newspapers Get Their Names* University of Missouri Press.
- Brüggemann, M., Humprecht, E., Kleis Nielsen, R., Karppinen, K., Cornia, A., & Esser, F. (2016). Framing the Newspaper Crisis: How debates on the state of the press are shaped in Finland, France, Germany, Italy, United Kingdom and United States. *Journalism Studies*, 17(5), 533-551.
- Chapman, and French Journalism. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 92(3), 642-661.
- d’Haenens, L., Jankowski, N., & Heuvelman, A. (2004). “News in online and print newspapers: Differences in reader consumption and recall.” *New Media & Society*, 6(3), 363-382.
- Eliot, S. (1994). Some patterns and trends in British publishing, 1800-1919 (No. 8).
- Feather, J. (2005). *A history of British publishing*. Routledge. (148-151)
- Federalnye SMI, (2017). The Federal news media: 2017. Retrieved from <http://www.mlg.ru/ratings/media/federal/5766/>
- Flint, K. (1993). *The woman reader, 1837-1914*. Oxford University Press, USA.

- Ghanem, S., & Selber, K. A. (2007). Selling the Estate: An Analysis of News Organizations' Advertising Slogans. *International Journal of the Humanities*, 5(9).
- Ghanem, S., & Selber, K. (2009). An Analysis of Slogans Used to 'Sell the News'. *Newspaper Research Journal*, 30(2), 16-29.
- Harcup, T. and O'Neill, D. (2001) 'What is News? Galtung and Ruge Revisited', *Journalism Studies* 2: 261-280.
- Hobbs, A. (2009). When the Provincial Press was the National Press (c. 1836-c. 1900). *The International Journal of Regional and Local Studies*, 5(1), 16-43.
- Higgins, M. (2004). Putting the nation in the news: The role of location formulation in a selection of Scottish newspapers. *Discourse & Society*, 15(5), 633-648.
- Jucker, A. H. (1992). *Social stylistics: Syntactic variation in British newspapers* (Vol. 6). Walter de Gruyter.
- Kuhn, R. (2011). *The media in contemporary France*. McGraw-Hill Education (UK). (35-36)
- Larson, C. (1937). American newspaper titles. *American Speech*, 12(1), 10-18.
- Law, A. (2001). Near and far: banal national identity and the press in Scotland. *Media, Culture & Society*, 23(3), 299-317.
- Matheson, D. (2000). The birth of news discourse: Changes in news language in British newspapers, 1880-1930. *Media, Culture & Society*, 22(5), 557-573.
- McNair, B. (2003). *News and Journalism in the UK*. routledge. (p. 144)
- Media Research Users Council (2017) "Indian Readership Survey 2017" mruc.net/uploads/posts/a27e6e912eedeab9ef944c-c3315fba15.pdf
- Morris, N. (2002). The myth of unadulterated culture meets the threat of imported media. *Media, Culture & Society*, 24(2), 278-289.
- Nauman, Art. (2011). This is why this newspaper is called The Bee, <http://www.sacbee.com/site-services/marketing/scoop/article2573418.html>
- Nicholls, S., Freadman, A., & Cryle, P. (1996). The Popularity of the Canon: Literary Allusions in the French Press 1990-1992. *Australian Journal of French Studies*, 33(2), 217-224.
- Nielsen, R. K. (2014). 'Frozen' media subsidies during a time of media change: A comparative analysis of media policy drift in six Western democracies. *Global Media and Communication*, 10(2), 121-138.
- Pravda.ru, (2015), O "Pravda.ru" po pravdinski. About Pravda truthfully. May 6, 2015. Retrieved from <https://www.pravda.ru/society/fashion/models/06-05-2015/1259014-pravda-0/>
- Oushakine, S. A. (2007). "We're nostalgic but we're not crazy": Retrofitting the Past in Russia. *The Russian Review*, 66(3), 451-482.
- Ørmen, J. (2016). Googling the news: Opportunities and challenges in studying news events through Google Search. *Digital Journalism*, 4(1), 107-124.
- Palfrey, J. G., & Gasser, U. (2011). *Born digital: Understanding the first generation of digital natives*. Basic Books..
- Papacharissi, Z., & de Fatima Oliveira, M. (2008). News frames terrorism: A comparative analysis of frames employed in terrorism coverage in US and UK newspapers. *The International Journal of Press/Politics*, 13(1), 52-74.
- Pew Research Center, "State of the News Media Methodology" (2017) <http://www.journalism.org/2017/06/01/state-of-the-news-media-methodology/>
- Raven, J., Small, H., & Tadmor, N. (Eds.). (2007). *The practice and representation of reading in England*. Cambridge University Press.
- Schudson, M. (1981). *Discovering the news: A social history of American newspapers*. Basic Books.
- Smith, M. (1994) *Paper Lions: The Scottish Press and National Identity*. Edinburgh: Polygon. Google Scholar
- South African Audience Research Foundation (2017), "Proposed new Marketing Research to replace AMPS", http://www.saarf.co.za/saarf-newsreleases/2017/Proposed%20new%20Marketing%20Research%20to%20replace%20AMPS_webdoc%20Final.pdf
- Supphellen, M., & Nygaardsvik, I. (2002). Testing country brand slogans: Conceptual development and empirical illustration of a simple normative model. *Journal of Brand Management*, 9(4), 385-395.
- Vincent, D. (1993). *Literacy and popular culture: England 1750-1914* (No. 19). Cambridge University Press.

Н.А. Смагулов

Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nurzhan.smagulov.88@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ «МҰСЫЛМАНДЫҚ КІТАБЫ» ЕҢБЕГІНІҢ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегі XX ғасырдың басында Ислам шариғатының ең негізгі үш ілімі «ақида» (Ислам сенімі), «фиqh» (Ислам құқығы), «ахлақ» (Ислам тәрбиесі) тақырыптарын қамтитын, қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбектердің бірі болып есептеледі. Аталмыш еңбектің жазылуы қазақ халқының басынан өткен ең қиын кезеңдердің біріне сай келді. Сол кездегі қазақ халқының саяси және әлеуметтік жағдайы құлдырау үстінде болды. Оның себебі сол кездегі патша өкіметінің Қазақ даласын басқару үшін халықты дінінен, тілінен алыстату арқылы жүргізген шоқындыру саясаты мен белең алған сауатсыздық. Әрине Ислам шариғатына қатысты еңбектің дәл осы уақыттарда жарық көруі бекер емесі анық. Бұл еңбектің жазылу себебі сол кездегі халықтың саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани жағдайынан туындап отырғаны белгілі. Осы кезде біздің тақырыптың зерттелу маңыздылығы байқалады.

Мақаланың негізгі мақсаты «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылу себептерін зерттеу арқылы қазақ халқының дамуына қосқан үлесін анықтау. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің тарихы мен жазылу себептері зерттелді. Аталмыш еңбектің қазақ халқы үшін маңызды болған тұстары қарастырылды. Зерттеу барысында осы тақырыпқа қатысты жиналған тарихи деректер, мұрағаттар, мақалаларға мазмұндық және тақырыптық талдаулар жасалынды. Зерттеу мақсатына жету үшін декомпозиция, селекция, герменевтика, сипаттау әдістері қолданды. Бұл мақала осы тақырыпқа ұқсас зерттеу жұмыстарының жүргізілу барысында дәлелдер мен мағлұматтардың жииналуына себеп болуымен маңызды.

Түйін сөздер: Шәкәрім, отаршылдық, саясат, дін, қазақ, даму, әсер.

N.A. Smagulov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
e-mail: nurzhan.smagulov.88@mail.ru

Influence of Shakarim's work „Catechism of Muslims“ on the political and social development of Kazakhs at the beginning of the XX century

The work of Shakarim Kudaiberdievich “Catechism of Muslims” is one of the first works written in the Kazakh language at the beginning of the 20th century, covering the three main doctrines of Islamic Sharia – “Akida” (Islamic faith), “Fikh” (Islamic law), “Akhlak” (Islamic morality). The writing of this work coincided with one of the most difficult periods for the Kazakh people. This was due to the baptismal policy of the tsarist government to rule the Kazakh steppes, alienating people from their religion and language. To this can be added the low level of literacy among the Kazakh people. Of course, it was not in vain that the work on Islamic Sharia came out at that time. It is known that the reason for writing this work was the political, social, economic and spiritual situation of people at that time. The importance of studying our topic is obvious here.

The main purpose of the article is to determine the contribution to the development of the Kazakh people by studying the reasons for writing the work “Catechism of Muslims”. The article examines the history and reasons for writing the work of Shakarim Kudaiberdievich “Muslim catechesis”. The most important aspects of this work for the Kazakh people are considered. The research included content and thematic analysis of historical data, archives, articles collected on this topic. Decomposition, selection, hermeneutics, descriptive methods were used to achieve the research objectives. This article is important because it leads to the collection of evidence and data from similar research on this topic.

Key words: Shakarim, colonialism, politics, religion, Kazakh, development, influence.

Н.А. Смагулов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurzhan.smagulov.88@mail.ru

**Влияние произведения Шакарима «Катехезис мусульман»
на политическое и социальное развитие казахов в начале XX века**

Произведение Шакарима Кудайбердиевича «Катехезис мусульман» – одно из первых произведений, написанных на казахском языке в начале XX века, охватывающее три основные доктрины исламского шариата – «Акида» (Исламская вера), «Фикх» (Исламское право), «Ахлак» (Исламская мораль). Написание этого произведения совпало с одним из самых сложных периодов для казахского народа. Политическое и социальное положение казахского народа в то время ухудшалось. Это было связано с политикой крещения царского правительства, чтобы управлять казахскими степями, отчуждая людей от их религии и языка. К этому можно добавить низкий уровень грамотности среди казахского народа. Конечно, не зря вышла работа по исламскому шариату в это время. Известно, что причиной написания этой работы было политическое, социальное, экономическое и духовное положение людей в то время. Здесь очевидна актуальность и важность темы исследования.

Основная цель статьи – определить вклад в развитие казахского народа путем изучения причин написания произведения «Катехезис мусульман». В статье исследуются история и причины написания произведения Шакарима Кудайбердиевича «Катехезис мусульман». Рассмотрены важнейшие аспекты этой работы для казахского народа. В исследовании был проведен контентный и тематический анализ исторических данных, архивов, статей, собранных по данной теме. Для достижения цели исследования использовались декомпозиция, отбор, герменевтика, описательные методы. Эта статья важна, потому что она приводит к сбору доказательств и данных в ходе аналогичных исследований по этой теме.

Ключевые слова: Шакарим, колониализм, политика, религия, казах, развитие, влияние.

Кіріспе

Әлемдегі кез келген мемлекеттің ілгері дамуы үшін өзінің өткен тарихын білу маңызды. Қазақ елінің саяси-әлеуметтік, рухани, мәдени өркендеуі тарихын білуден басталады. Еліміздің қамы үшін жандарын қиған азаматтардың есімдері меністерін қазақ жадысынан шығармауы тиіс. Олардың бірі қазақ елінің тарихында орын алған ұлы тұлға – Шәкәрім. Қазақ тілі мен оқу-ағарту ісіне, рухани дамуы мен мәдениетіне Шәкәрім Құдайбердіұлы қосқан елеулі үлесі кеңес үкіметі заманында тарихи санадан алыстатылды. Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқының саяси, мәдени, рухани даму тарихында өзіндік мәні бар маңызды шығарма екені әлі де ашылмай тұр. Осы себептерге байланысты аталмыш тақырыптың бүгінгі таңда қаншалықты актуалды екені байқалады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылуы автордың бойында балалық шақтан қалыптасқан рухани-эстетикалық көзқарастардан туындайды. Шәкәрім жастайынан тәрбиеленген ортасы – дүниетанымдары мен ой-пікірлері Ислам дәстүрімен қаныққан орта болатын. Ежелден Ислам дінін ұстанған қазақ халқының әдет-ғұрыптары шариғатпен синтезделіп, қоғамның күнделікті әлеуметтік тұрмысында дін элемент-

терінің көрінісін байқау қиын емес еді. Ислам құндылықтарының қазақтың әдет-ғұрып амалдарына сіңісіп кеткендігін Р. Карутц: «.....олар (қазақтар) есіктерін Мекке жаққа қарататын, өздеріне міндеттелінген құлшылықтарын орындап отыратын, кейбір үкімдерді қаттырақ ұстанатын» – деп сипаттайды (Карутц, 1910:123-124). XIX ғасырдың аяғына таман Шәкәрім Ислам қағидаларын ой таразысына салумен болып, шариғатқа байланысты еңбек жазуды күп көреді. Бұхара халықта қазақ тілінде Ислам тақырыптарын қамтыған еңбектердің болмағанын Шәкәрім түсінді. Өздерін «мұсылманбыз» деп есептеген халық өздерінің рухани қажеттіліктерін өтеуде қиналып, қоғамда туындаған діни түйіндерді тарқата алмады. Халық Ислам сенімдеріне және ислам құқықтарына қатысты қазақ тіліндегі еңбектеріне зәру еді. Осыған қатысты академик Е. Сыдықов: «Ал қазақ тіліндегі ислами әдебиетке зәрулік баршылық. Ана тілінде ағартушылық әдебиет болмады. Осындай себептерге байланысты исламға бет бұрған саха-ра жұрты шариғатты нашар білді. Ал көпшілігі арабша дыбысталған Құран сүрелерін түсінбеді. Соған қарамастан қазақтар өздерін мұсылманбыз деп есептеуге әдеттенді» – деп жазды (Сыдықов, 2013:136). Оның үстіне Ресей патшалығының отаршылдық саясатынан шаршаған халықтың

әлеуметтік-экономикалық, рухани, мәдени жағдайы құлдырау үстінде тұрды. Сол кездегі Ресей патшалығының отаршылдық саясатынан қажыған халықтың жағдайы өте қиын еді. Бір жағынан өзінің шоқындыру саясатымен патша өкіметі қинап жатса, екінші жағынан өз іштерінен шыққан шала молдалар қара халықты қажытып жатты. Осыны аңғарған Шәкәрім өзінің халқын дұшпандардың езгісінен алып шығу жолын іздейді. Материалисті дүниетаным мен рухани дүниетанымның алды мен соңынан хабардар болған Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазу арқылы халқының мүддесін қорғауды ойлайды. Міне, осы жағдайларға байланысты Шәкәрімнің қазақ тілінде мұсылмандық сенім мен құқықты қамтитын еңбек жазуы маңызды еді. Ақыр соңында 1900 жылы еңбектің жазылуына кірісуге шешім қабылдап, бірнеше айдан кейін бел буып істелген жұмыстың нәтижесі – «Мұсылмандық кітабы» еңбегі болды (Сыдықов, 2013:137).

Келтірілген мағлұматтарға байланысты «Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің қазақ халқының саяси-әлеуметтік, рухани, мәдени дамуына әсері» атты тақырып аясында зерттеулер жүргізудің маңыздылығы байқалады. Осыған қатысты Мырзахмет Мекемтас «Мұсылмандық кітабы» еңбегіне жазған алғы сөзінде: «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылу себебін, оның жазылуына түрткі болған сол замандағы саяси-әлеуметтік жағдайлардың түп төркіндері мен кейбір орын алған астарлы мәні бар рухани құбылыстардың, болмысына жіті назар аудармақ керек» – деп айтады (Құдайбердіұлы, 2014:2). Аталмыш тақырыпта зерттеу жұмысының орындалуы дереккөздерді тарихи салыстыру арқылы кол жеткізуге болады. Сондықтан да зерттеу барысында еңбектің басылып шыққан уақыты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайы қарастырылды. Бұл мағлұматтарға кол жеткізу үшін сол замандағы жарық көрген журналдар мен газеттер, осы тақырыпқа ұқсас диссертациялық жұмыстар мен мақалалар қаралды.

Негізгі бөлім

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылуы екі кезеңді басынан өткізеді. Бірінші кезеңі ол 1900 жылы жазылған шағын нұсқасы болса, екінші кезеңі ғалым алғашқы жазғанына зерттеу мен талдау жүргізу арқылы қайта жаңаланған «Мұсылмандық кітабы» еңбегі

болды (Сыдықов, 2013:137). Алғашқы нұсқасы кейінгі «Мұсылмандық кітабы» еңбегінен мүлдем басқаша еді. Бұл кезде Шәкәрімнің Ислам ілімдеріндегі білім дәрежесі шыңдалмаған болатын. Оның Ислам шариятына қатысты білімі жас кезіндегі молдалардан, анасынан, әкесінен, немере ағасы Абайдан алған ілімдеріне негізделетін. Бірінші нұсқасының жазылуы Шәкәрімнің Түркия, Мысыр, Араб мемлекеттерінің кітапханаларында отырып, білімін шыңдап, ілім алуға себеп болған қажылық сапарының алдында болатын. Кейін ғалым Меккеге барған сапарынан оралған соң мәтінге өзгертулер мен толықтырулар енгізеді (Сыдықов, 2013:137). Осы жайында ғалым Ахатқа айтқан сөзінде: «Мұны надан, білімнен хабарым жоқ кезімде, басқа жұртта «Ғибадат исламия» деген кітап бар, олар араб не түрік тілінде жазылады, қазақ тілінде жоқ деп, соларға еліктеп жаздым, оны мансұқ еттім», – дейді (Сыдықов, 2013:137). Шәкәрімнің сөзінен «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің бірінші кезде шағын болғаны, тек ғибадатқа қатысты үкімдер жазылғаны байқалады. Ал соңғы нұсқасында Шәкәрім құлшылық тақырыптарынан бөлек, сауда, кепілдеме, аң аулау, құрбан шалу, ниқах, талақ және т.б үкімдерді қамтыды. Әрине бұл Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің алғашқы нұсқасын жазар кезде мүлдем білімінің болмағанын айтпайды. Алайда соңғы нұсқасы ғалымның елегінен өткен нұсқа болып есептеледі.

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің екінші кезеңі ол – Шәкәрімнің Мекке, Медина, Стамбул қалаларының кітапханаларын аралап келгеннен кейін басталады. Бұл сапар Шәкәрімнің ұлы Ахатқа айтқан сөзіне қарағанда 1905 жылдан 1906 жылға таман күз уақытында болған (Сейсенұлы, 2007:70). 1906 жылы көктем мезгілінде үлкен біліммен, көптеген кітаптармен сапардан оралған Шәкәрім еңбекті қайтадан толықтырып түзетуді ойлайды (Сейсенұлы, 2007:88). 1910 жылы Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің түзетуіне кірісіп, сол жылы соңғы нұсқасын тәмамдайды (Сыдықов, 2013:137).

Ғалымның алдында тұрған келесі мәселе сол еңбекті басып шығару болды. Ол кезде баспаханалар тек Ресей патшалығының үлкен қалаларында орналасты. Шәкәрімге ең жақыны Орынбор қаласы еді. Шәкәрім өзінің немере інісі Кәкітайдың (1915 қ.ж.) көмегіне сүйеніп «Мұсылмандық кітабы» еңбегін 1910 жылдың күзінде Орынбор қаласына аттандыра-

ды (Сыдықов, 2013:207). Кәкітайдың көмегіне сүйенуінің себебі ол оның алдында 1909 жылы Санкт-Петербург қаласында Абай өлеңдері жинағының басылып шығуына жүгірген. Кәкітайдың тәжірибесін білген Шәкәрім оның көмегіне жүгінеді (Сыдықов, 2013:208). Сөйтіп бүгінгі кейіптегі «Мұсылмандық кітабы» еңбегі «Түрік, қазақ-қырғыз һәм хандар шежіресі» еңбегімен бірге 1911 жылы Орынборда «Үміт» баспаханасынан ғалымның өз қаражатымен 500 дана көлемінде басылып шыққан. Осы жайында Набат Асқарбекқызы: «Шәкәрімнің 1911 жылы Орынборда «Үміт» баспаханасынан шыққан «Иман ғибадат»: «Мұсылмандық кітабы» кітабы, «Каримов, Хусайынов серіктестігінің» баспаханасынан басылып шыққан «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми кітапханасында, Ресей мемлекеттік кітапханасында (сақтаулы)» – деп жазады (Асқарбекқызы, 2008:20). Тең жартысын ғалым өзінің туыскандары мен таныстары арасында таратып береді. Бұл аталмыш екі еңбек Шәкәрімнің алғаш басылып шыққан еңбектері болып саналады. Бұл сөзіміздің ақиқаттығына қатысты академик Сыдықов: «Бәрін білетін Кәкітайдың кеңесі бойынша 1910 жылы күзде екі кітаптың да қолжазбасын шабарман арқылы Орынбордағы баспаханаға беріп жіберді. Орынбор баспаханасының қожайындарымен хат алысу бойына үмітін ұялатты.Ақырында 1911 жылы «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» мен «Мұсылмандық кітабы» Орынборда автордың өз қаржысына жеке кітап болып шықты. «Шежіренің...» таралымы 1000 дана, ал «Мұсылмандық...» 500 дана болды. Екі кітаптың да жартысын автор туыстары мен достарына тарту ету үшін өзіне алып қалды, жартысын Семейдің дүкендеріне сатуға қойды. Бұлар Шәкәрімнің жарық көрген алғашқы шығармалары еді” – деген сөзімен қуаттаймыз» – деп айтады (Сыдықов, 2013:207).

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің маңыздылығы

Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқының тарихында өзіндік мәні бар маңызды шығарма. Аталмыш кітап ғылымтанымдық әдіске сүйеніп жазылған еңбек болып есептеледі. Оның жүйелілігі, мәтінінің анықтығы, ішінде келтірілген дәлелдердің салмақтығы мен сөз құрылымы бойынша Шәкәрімнің басқа шығармаларына қарағанда жоғары болды. Осыған дәлел ретінде акаде-

мик Сыдықов: «Кейіннен, 1911 жылы, «Түрік, қырғыз қазақ һәм хандар шежіресі» деген атпен жарыққа шықты..... Кейіннен ол Ақатқа мұны «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің қасында әлсіздеу деп есептейтінін айтады” – деп айтады (Сыдықов, 2013:91). Академик Сыдықовтың келтірген сөзінен Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінің қасында «Мұсылмандық кітабы» еңбегі ғылымға сүйеніп жазылғандығы байқалады. Бұл екі кітап Шәкәрімнің алғашқы басылып шыққан шығармалары екенін ескере отырып, ғалымның «Мұсылмандық кітабы» еңбегі өзінің көңілінен шыққан алғашқы туындысы екені байқалып тұр. Аталмыш еңбектің қазақ халқы үшін маңыздылығы бірнеше сипатта көрініс табады деп тұжырымдай аламыз. Олар:

1. «Мұсылмандық кітабы» еңбегі тақырыптарының көптігімен және кеңдігімен маңызды болды. Шәкәрім қазақ халқының діни мәдениетінің мешеу қалып, өмірдің ауыртпалығына түскенін, орныққан қоғамдық тәртіптің әділетсіздігі асып, бұхара мүддесіне сай келмей тұрғанын көреді. Билеуші топ жұртты жасытып, дінді қабылдау қабілетін әлсіретіп, тоздырған ба деп те уайымдайды. Қараңғылықтан айығуын қалаған ғалым, өмірдің зиянды жақтарын әшкерелейді. Бұхараны діни сауаттылыққа шақырады, көптің ішінде жүрген діни түйіндердің таралуын тілейді (Бөжеев, 33). Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ жазушыларының Ислам іліміне жазған еңбектерінің ішіндегі ең маңыздысы және ауқымдысы деп айтсақ қателеспейміз. Бұл еңбектің аты айтып тұрғандай адамның бұл дүниедегі мұсылмандығының кепілі болатын шарттар десек те болады. Кітаптың ішінде автор мұсылманның өміріне қатысты үш ілімді де қамтиды. Біріншісі ол мұсылманның наным сеніміне қатысты «ақида» ілімі. Екінші мұсылманның құқығына қатысты «фиqh». Үшіншісі мұсылманның ішкі жан дүниесіне қатысты «ахлақ» ілімі. Адамның мұсылмандығының дұрыс болуына осы үш ілім шарт болып есептеледі. Әрине сол заманда қазақ тілінде жазылған еңбектер мүлдем болмады деп айта алмаймыз. Сол кездегі жазылған толыққанды шарифи еңбек болып саналатын ол – Ыбырай Алтынсариннің (1841-1889) «Мұсылмандық тұтқасы» еңбегі еді. Ыбырайдан басқа ислам туралы жазғандардың бірі – Шәкәрімнің немере ағасы Абай Құнанбаев (1845-1904) еді. Алайда Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі Абай мен Ыбырайдың еңбегінен

айырмашылығы өте көп. Ыбырай өз еңбегінде намаз бен дәретке қатысты үкімдерді жазса, Абай мұсылманның сеніміне қатысты үкімдерді жазумен шектелді. Екеуі де Ислам ілімдерін толық қамтымады. Оның үстіне Шәкәрім құқыққа қатысты Ыбырай секілді намаз бен дәрет алудың үкімдерімен шектелген жоқ. Ол намаз, ораза, зекет, қажылық, құрбан шалу, никах, сауда саттық, жалға беру, қарыз беру және тағы басқа да тақырыптарды қамтыды. Шәкәрімнің алдында жарық көрген Шарифат оқулықтарының бірі ол – 1910 жылы ағайынды Каримовтардың баспасынан шыққан, Айтхожаұлы Баймухаммедтің «Шуруту assolати» еңбегі болды. Бұл еңбек ҚР орталық ғылыми кітапханасының шығыстану қорында №5551 шифрмен тұр. Еңбек аударма болып есептеледі. Аталмыш еңбек шарифат құқықтарының ішіндегі құлшылық, оның ішінде намаз бен дәретке қатысты үкімдер ғана айтылған. Шәкәрім заманына жақын шыққан еңбектердің бірі ол – 1912 жылы Қазан қаласында, ағайынды Каримовтар баспаханасында басылып шыққан Кенже Али бин Абдулланың «Ислам негізі» атты қазақ тіліне аударылған туындысы болатын. Алайда аталмыш еңбек тек «ақида» іліміне қатысты тақырыптардан құралды. Аталмыш еңбек ҚР орталық ғылыми кітапханасының, шығыстану қорында №1952 шифрімен сақталып тұр. Дерекөздерде бұлардан басқа Шәкәрімнің еңбегінің алдында қазақ тілінде басылып шыққан сол Каримовтардың баспаханасынан исламға қатысты «тажуид үкімдері» «ахуалу аль киямат», «Таһарат қалай алу керек» еңбектер болды. Бірақ бұлардың еш қайсысы «ақида», «фиqh» «усуль фиqh», «ахлақ», онымен қоса «фиqh» ілімінің ішіндегі таһарат, намаз, зекет, қажылық, аң аулау, құрбан шалу, никах, талақ, сауды, кепілдеме, сыйлық, қарыз, жаза нормаларын қамтымады. Ал Шәкәрімнің кітабы Ислам дінінің сеніміне қатысты «ақида», құқыққа қатысты «фиqh», адамның ішкі жан дүниесіне қатысты «ахлақ» ілімдерін қамтыды. Бұл XIX–XX ғасырлар арасындағы Ислам іліміне қатысты қазақ тілінде жазылған ең ауқымды еңбек деген нәтиже шығара аламыз.

2. «Мұсылмандық кітабы» еңбегі халыққа түсінікті қазақ тілінде жазылуымен маңызды болды. Әрине, қазақ даласында туған ұлы тұлғалардың исламға қатысты кітабы жалғыз «Мұсылмандық кітабы» еңбегімен шектелмейді. IX ғасырдан бері қазақ өлкесінде Ислам шарифатына қатысты еңбектер жазған ғалымдар аз емес. Мысалға айтар болсақ Сығынақи (1354), әл-Фараби (874–950), Испихаби (1062–

1150) және тағы басқалары. Бірақ бұл ғалымдар қазақ халқының мемлекет болып қалыптаспай тұрған кезінде өмір сүрген. Сондықтан да олар сол кездегі жалпы Орта Азияда өмір сүрген қалаларға телініп, еңбектерін араб, парсы тілдерінде жазғаны мәлім. Алайда қазақ бір ел болып қалыптасқаннан кейінгі замандарда діни еңбектерді қазақ тілінде жазған ғалымдардың қарасы көп емес еді. Осыған қатысты Шәкәрім 1911 жылы Орынборда шыққан «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «...Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай болса, біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл, ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман – ғибадат турасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып, әрі оларға пайда, әрі өзіме сауап болар ма екен деп...үміт еттім» – деп жазады (Құдайбердіұлы, 2014:3). Автордың сөзінен байқалатыны сол кездің өзінде Ислам дініне қатысты қазақ тілінде жазылған қолға алып оқи алатын еңбектердің болмағаны. Көршілес жатқан елдердің тілінде болғанымен де түсіне алатын адам аз болды. Оның себебі – сол кезде орын алған саяси әлеуметтік жағдай. Ресей империясының отаршылдық саясаты халыққа ауыртпалық түсіру себебінен халық арасында хат танып, еңбек жаза алатын адамдардың саны аз болды. Тіптен білім беру саласы өз жұмысын дұрыс атқара алмады. Сауатсыздық белең алған еді. Сол кездегі қазақ халқының білім деңгейін мөлшерлеу үшін сол уақыттағы оқу-ағарту статистикасына жүгіне аламыз. Әр жердегі қазақтың өнер білімі қаралас. Сол себепті бір облыс яки бір уез еліндегі оқудың таралуын көрсетсек күллі қазақтағы оқудың деңгейін шамалауға болады. Торғай обылысында 1912 жыл 1 қаңтарға дейін 470109 қазақ тіркелген. Қазақ баласы оқитын 132 мектеп болған. Бұлай болғанда әр бір 3561 кісіге бір мектептен ғана келеді екен. Қостанай обылысында 1909 жылғы статистика бойынша 60593 еркек, 52063 әйел – барлығы 112656 қазақ болған. Бұлардан қазақша оқыған (хат танитын) еркек 6065, орысша хат танитыны – 690. Қазақша хат танитын әйел – 379, орысша хат танитын әйел – 29. Бұл есептен байқалатыны, Қостанай уезінде қазақша хат танитын еркек әр бір жүз кісіден алтау, орысша хат танитын әр бір мың кісіден алтау. Қазақша хат танитын әйел әр бір үш жүз кісіден 1, орысша хат танитын әрбір төрт мыңнан 1 екен. Бұл сандар қазақта

оқудың тіпті аздығын көрсетеді. Қостанай қазағынан қарағанда кей жердің қазақтары терең ұйқыда. Тіпті мектептердің өзінде оқу жақсы тәртіпке қойылмаған. Торғай уезіндегі 132 мектептің 109 ауылнай мектептері болатын. Ауылнай мектептерінде оқу ісі дұрыс тәртіпке қойылмаған. Бітіріп шыққан түлектердің өздері әлі де болса дұрыс хат танымайтын (Қазақ, 1913:1-2). Жоғарыдағы келтірілген статистиканы қорытатын болсақ, сол кездегі қазақ халқының оқу-ағарту ісінің өте төмен болғанын байқаймыз. Оның үстіне Ресей патшалығы қазақтарды дінінен алыстату арқылы басқару саясатын жүргізді. Осыған қатысты Мекемтас Мырзахметов Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегіне жазған алғы сөзінде: «Ресей патшалығы отарланған қазақ халқын қанды шеңгелінен шығармау мақсатымен үш түрлі қанды қақпанға құрылған түбірлі саясат ұстанған. Олары: қазақ жеріне келімсектерді қоныстандыру тәсілімен қазақ жерін тартып алып түпкілікті меңгеру; өздерінің рухани сағын сындыру үшін, христиан дініне шоқындыру арқылы орыстандыру; ең қауіпті нәрсе – қазақтардың ұлттық санасын оятпау, азаматтық сезімін өшіріп, рухани құлдыққа танудың тапсырмас құралы территориялық принципке негізделген болыстық сатылы сайлау жүйесін орнықтыру арқылы рушылдықтың отына май құйып, өздерімен-өздерін жауластырып қоюдан басқа ешнәрсе де емес тұғын» – деп айтады (Құдайбердіұлы, 2014:2). Иә, әрине бұл мүлде ислами еңбек жазуға шамасы жететін ғалымның болмағанын айтпайды. Бірақ, қалай десек те исламға қатысты еңбектің жазылып, таралуына кедергісін тигізгені анық. Олардың ішіндегі халық арасында таралып, қолданыста болғаны тіптен аз. Бірақ дегенімен де осындай қиын-қыстау кезеңде елін, дінін ойлаған ақын, ғалым, жазушылар жоқ емес, бар болған. Олардың бірі Ыбырай Алтынсарин болатын. Оның «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегі Ислам құқығының толық ғибадат бөлігін қамтып, мұсылманның құлшылығына қатысты үкімдерді ашықтап, баян етті. Ыбырай Алтынсариннің аталмыш еңбегі 1884 жылы «Қазан университеті» баспасында басылып, аз данамен шығып қайта басылмаған еді. Алайда Ыбырайдың аталмыш еңбегі Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінен қамтыған тақырыптар бойынша да, мәтіннің мағынасының кеңдігі жағынан да теңесе алмады. Ислам дініне қатысты қазақ тілінде жазғандардың тағы біреуі қазақтың ұлы жазушысы Абай болған. Абайдың Ислам туралы жазғандарының көбі мұсылманның наным-

сеніміне, ішкі жан дүниесін түсінуге бағытталған болды. Алайда оның Ислам дініне қатысты сөздері жеке еңбек кітаптары ретінде орын алмады. Оның «қара сөздерінде» келтірген исламның сеніміне қатысты сөздері проза кейіпінде көрініс тапты. Сондықтан да Шәкәрімнің еңбегі өз заманындағы Ислам шариғатына қатысты қазақ тілінде жазылған, аналогы жоқ дара кітап деп тұжырымдай аламыз.

Қазақтың саяси-әлеуметтік дамуына әсері

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылуының артында Шәкәрім белгілі мақсаттарды көздегені анық. Өйткені қазақ халқының тарихында Ислам шариғатына қатысты ең ауқымды еңбек болып саналатын «Мұсылмандық кітабы» іспеттес кітаптың дәл осы уақытта жазылуы белгілі бір себептен туындауы міндетті. Осы себептерді анықтау арқылы аталмыш еңбектің қазақ халқы үшін ойнаған рөлін айқындауға мүмкіндік туады. Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуына себеп болған бірнеше жағдайларды болжай аламыз, олар:

Біріншісі ол – сол кездегі қуғын-сүргіннен қажыған халықтың еңсесін көтеру мақсатында жазылуы. XIX ғасырдағы қазақ халқының жағдайы түгелдей дерлік Ресей патшалығының қолында болды. Өз билігін жүргізе алмаған қазақ елі, өзін отарлаған елдің қамын жақсарту үшін, қиыншылықтың бүкіл ауыртпалығын мойнымен арқалады. Қолында билік болмаған соң Ресей патшалығының қорлауына қазақ халқы төтеп бере алмай, қиын-қыстау күндерін кеше берді. Ресей патшалығы халықтың басын көтертпеу үшін әрдайым жаншып, басып отырды. Қазақтардың бұл жағдайын Сыдықов өзінің «Шәкәрім» атты еңбегінде былай деп сипаттайды: «іс жүзінде бұл кездері патша әкімшілігі ұсынған билік сахарадағы өмірді дәстүрлі заңдармен басқармақ болған көптеген қазақтарды тырп еткізбей тастады. Отарлық билік сахараның қатал жағдайында қауіпсіз өмір сүру үшін соншалық көп мүмкіндік қалдырмаған еді.Ал сахараға жаңа әкімшілік құрылымын күштеп енгізген Ресей билігіне қарсы тұруға қазақтардың күштері жетпеді» (Сыдықов, 2013:86). Алайда Ресей патшалығының қазақ халқына жасаған отарлау саясатына наразы болған елдің алды азаматтары қазақ даласының түпкір түпкірінен бас көтеріп жатты. Исатай Тайманұлы (1791-1838), Махамбет Өтемісұлы (1804-1846) және т.б қазақтың жанашыр батырлары Ресей патшалығына қарсы бас көтерді.

Сонымен қоса зиялылар, ғалым-жазушылар өздерінің патшалыққа деген наразылықтарын өздерінің еңбектерінің парақтарында білдіріп жатты. Ресейдің қуғынынан шаршаған халықтың еңсесі енді көтерілуі екіталай еді. Осы кезде елдің рухын көтеру үшін оның өзінше діні бар, кең байтақ жері бар, терең тарихы бар екенін еске салу маңызды болды. Өйткені Ресей патшалығы қазақтарды езгіде ұстау арқылы басқару жеңіл деген шешімге келген болатын. Ол жайында Мекемтас Мырзахметов: «ең қауіпті нәрсе – қазақтардың ұлттық санасын оятпау, азаматтық сезімін өшіріп, рухани құлдыққа таңудың тапсырмасы құралы территориялық принципке негізделген болыстық сатылы сайлау жүйесін орнықтыру» – деп жазды (Сыдықов, 2013:2). Қазақ елінің басынан өткен қиын кезеңі – XX ғасырдың бас кезеңі. Қазақ даласы түгел дерлік Ресей патшалығының астына кіріп, Ресей патшалығы тарапынан бірнеше реформа іске асырылды. Осы кезде крепостнойлық жүйе жойылып, көптеген орыс ұлтының шаруалары қазақ жеріне қоныс аударды. Орыс шаруаларының қоныс аударуы көшпелі қазақ тұрмысына өзінің капиталистік элементтерін кіргізуге септігін тигізіп, сонымен қоса дініне, мәдениетіне де әсерін тигізе бастады. XX ғасырдың басында басталған қызылдармен соғыс Ресей патшалығының назарын бір сәтке болса да қазақ жерінен өз ішіндегі соғысқа аудартты. Осы сәтті пайдаланған қазақ зиялылары тозыған қазақ елінің еңсесін көтеруге кірісіп кетті. Ресейдің буржуазиялық-демократиялық революциясы жеңіліске ұшыраған соң қазақтың зиялылары Алаш қозғалысын ұйымдастыру арқылы өз беттерінше халықты тығырықтан шығару амалдарын жасады. Сол себептен де Алаш қозғалысының негізгі бағдарламаларының бірі – Ислам дінін ұстану болды. Елді дініне, рухына қайтаратын кітаптар мен мақалалар жазыла бастады (Асқарбекқызы; 2008:89). Осы кезде Алаш зиялылары қолдарынан келгенше отаршылдық саясаттың езгісінен қажыған халықтың еңсесін көтеру үшін арпалысып жатты. Солардың ішінде Шәкәрім де болды. Шәкәрім қазақ елінің рухани жағдайын көтеру мақсатында «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазып, 1911 жылы Орынбор қаласында басып шығарды деп нәтиже шығара аламыз.

Екінші бұл – Ресей патшалығының миссионерлік саясаты мен олардан кейінгі келе жатқан коммунистер партиясының атеистік саясатына қарсы тұру. «Сібір қазақтары туралы Жарғыда» Ресей патшалығының қазақ халқын

шоқындырып, христиан дініне кіргізу жайлы жоспар анық жазылды. Қазақ әдет-ғұрып заңдарындағы басқа дінге өткен адам үшін берілетін жазалар билік тарапынан тыйылды. Оның алдында Ислам дінінен шыққан адамды қазақ халқы мал-мүлкінен, қатынынан айырып, үйін ауылдан бөлек шығарған болса, енді мұсылмандықтан шығып христиан болған адам Ресей патшалығының билігінің қорғауында, қолдауында болды. Сонымен қатар шариятта егер бір мұсылман басқа дін өкілінің Ислам дініне кіруіне себеп болғаны үшін мақталынса, енді ондай адамға жаза берілетін болды. Аталмыш «Жарғыға» сәйкес орыстың басқарып отырған чиновниктері Ресейден келген шіркеу священниктеріне, поптарға, миссионерлерге, мұсылмандықтан шоқынған адамдарға қазақ даласының шырайлы жерлерін үлестіріп берді. Осылайша Ресей патшалығының XIX ғасырда шығарған жарғысы қазақ халқын рухани және саяси-экономикалық құлдыққа түсіру арқылы басқаруды көздеді (Сейтказина, 2010:17). Бұл саясаттың дәлелі ретінде қазақ даласының мұсылмандарын шоқындыруды басты мақсат қылып алған, 1881 жылы құрылған «Қырғыз миссиясы» атты арнайы бөлімнің ашылуы. Мұрағат деректеріне сүйенсек далалық облыс қазақтарын шоқындыру жұмыстарымен айналысатын арнайы қызмет орнының басшысы болып Ф. Синьковский тағайындалды (ҚР ОММ 181 іс). Өйткені XX ғасырдың басына дейін билік еткен Ресей патшалығының қазақ халқын басқарудың тағы бір жолы ол қазақтарды шоқындыру арқылы дінінен алыстатып, сол арқылы жерлеріне толық иелік ету болды. Ресей патшалығы өздерінің отаршылдық саясатын одан әрі күшейтіп, қазақ даласына орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы түгелдей жеріне иелік етіп, қазақтарды орыстандыру арқылы христиан дініне шоқындырып, қазақтардың рухани сағын сындыруды көздеді (Сейсенұлы, 2007:89). Ресей патшалығы осы саясатын іске асыру мақсатында көптеп миссионерлер жіберіп отырды. Оларды қазақ даласына қоныстандыру арқылы қазақ елін Ислам дінінен шоқындыру әрекеттерін жасады. Ресейден көптеп мұғалімдерді әкелді. Олар жас буын жеткіншектердің санасын кішкентай кезден өзгертумен айналысты. Оған қоса XX ғасырдың басында 1905-1907 жылдар аралығында Ресей патшалығына қарсы басталып жатқан большевиктердің әр түрлі саяси, әлеуметтік, рухани қозғалыстардың әсері қазақ халқына да тиіп жатты. Бірте-бірте билікке жақындаған большевиктер атеистік ұстанымды

мемлекеттің негізгі басқару жолы ретінде таңдап алуы қазақтарды одан сайын дінінен алыстатып жіберу қауіпі тұрды. Қанша ғасырлар бойы қалыптасқан дін, әдет-ғұрып, құндылықтар қирау алдында тұрды (Есім, 2008:6). Осыны байқаған сол кездегі зиялы қауым Ресей патшалығының миссионерлік саясатына және олардан кейін келген коммунистік партияның атеистік саясатына қарсылық ретінде еңбектер жаза бастады. Олардың еңбектерінде қазақ халқының діні Ислам екеніне нұсқайтын мәтіндер орын тапты. Ресей патшалығының бұл саясатын сол кездегі зиялы қауым сезініп, өздерінің ішіндегі наразылықтарын шығармаларында көрсетіп жатты. 1905 жылы орын алған буржуазиялық-демократиялық көтерілісінен тікелей әсер алған қазақ оқығандары ұлттың мүддесі үшін тікелей қарсылықтарын білдіріп жатты. Осы кезде халық жанашырлары Ы. Алтынсариннің «Шариат-уль ислам» еңбегі мен одан кейін жарық көрген Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» шаршаған қазақ елі үшін қараңғы түндегі жол көрсетуші ай іспеттес болды. Сондықтан да XIX-XX ғасыр арасындағы ғалымдардың шығармашылығындағы кейбір ұлттық санамен рухани құндылықтарды сақтауға шақыратын сөйлемдер сол кезде жүйелі түрде орындала бастаған патша үкіметінің миссионерлік саясатына наразылық ретінде жазылған. Олардың ойынша уды умен қайтармасқа басқа жол жоқ болды (Сыдықов, 2013:2). Қазақ зиялылары Ресей патшалығының миссионерлік саясатының және одан кейінгі коммунистік партияның атеистік саясатының таралуына қарсылық ол – халықты өзінің Ислам дініне қайтару деп түсінді. Келтірілген мәліметтерге байланысты Шәкәрім өзінің «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуымен Ресей патшалығының қазақ халқын шоқындыру саясатына төтеп беруді мақсат еткен деп қорыта аламыз.

Үшінші бұл – құрып бара жатқан қазақ тілін жаңғырту болды. Патша үкіметінің тағы бір қазақ халқын басқару саясатының бірі – қазақты өзінің тілінен алыстатып, орыстандыру арқылы өздеріне қазақ даласын басқаруда көмек болатын қызметші адамдарды дайындау болды. Ресей патшалығы бұл амалдың іске асуы үшін қазақ даласында мектептер соқтыртып, Ресейден орыс ұстаздарды сонда жіберіп отырды. Ыбырай, Шоқан, Абай іспеттес алыптар сол замандағы орыс тілінің қазақтың ішіне кіруіне дәлел болады. Өйткені олар екітүрлі мәдениеттен нәр алып, қазақтықпен қатар жаңашыл орыстың идеяларымен қаныққан еді. XX ғасырда капиталистік

идеялардың кіруімен қазақ халқының саяси, экономикалық, оқу ағарту жұмыстары дами бастады. Бұл дамулар өз кезегінде қазақ халқының ғұрпына, дініне әсіресе тіліне әсерін тигізбей қоймады. Қазақтың осы жағдайын М. Әуезов сипаттап былай дейді: Мәдениет бәйгесінде алда келе жатқан жұрттың қатесі кейінгінің бетін еріксіз бұрғызады. Орыс әдебиеті аяғын апылтапыл басып, буынын бекіте алмай жүргенде, жазушыларының қолданатын әдеби тілдері «церковнославянский» дін кітаптарының тілі болатын. Қазақ тілінде оқу екі ағысқа бөлініп барады. Бірі мұсылманша оқығандардың жолы. Ғылым тілін арабша, мұсылман негізінде тартады. Екіншісі – орысша оқығандар, ғылым тілін орысшаға, Европа негізінде тартады. Мұсылманша оқыған мұғалім Европаның тілін білмейді. Орысша оқыған учитель мұсылманша білмейді (Әуезов, 1995). Әуезовтің сөзінен сол кездегі халықтың алды болған жазушылардың орыс тілінде сөйлеулерін сынға алып, халықты тілінен алыстатып жіберуі мүмкін қауіпті әшкерелейтіндігі байқалып тұр. Қазақтардың өз тілінен айыру мақсатында Ресей патшалығы жер-жерден орыс тіліндегі мектептер ашып, оларды, орыс шаруаларын қазақтардың арасына қоныстандыра бастады. Оның үстіне XX ғасыр басындағы коммунистердің жасаған алғашқы амалдары ол атеистік қоғам орнату еді. Қазақтардың көп сөздері араб тілінен енген кірме сөздер болғандықтан коммунистер қазақтың көптеген көне сөздерін діннің элементтері деп баға беріп, «діни» деген таңбамен белгіленіп, жарияланудан алынып тасталып отырды. Осыған байланысты Ұлттық Ғылым академиясының академигі Әбдуәли Қайдаров: «дінге қарсы кезінде дінсіздердің сұрапыл шабуылы болып, мұсылман халықтарының (оның ішінде қазақтар да бар) тілдерінен жүздеген, мыңдаған діни терминдер аз жылдың ішінде-ақ аласталынған болатын» – деп жазды (Айтбаева, 1997:18). Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі осы академиктің меңзеген сөздерімен толы деп айтсақ та болады. Шәкәрім көне және діни терминдік сөздерді қолдануда асқан шеберлікті көрсетеді.

Бұл қазақтың басына келген тілдің жойылып кету қауіпінен құтқару сол кездегі Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов секілді қазақтың зиялыларының мойнына артылған еді. Осыған байланысты 1909 жылы Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ!» атты еңбегі, Ахмет Байтұрсыновтың «Маса»

атты жыр жинағы, 1912 жылы «Шолпан» деген атпен М. Жұмабаевтың еңбегі жарық көрді. Қазақ тілін қорғауға етене атсалысқандардың бірі «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазған Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Осыған қатысты «Мұсылман сөзі» мақаласында Әлихан Бөкейханов: «Абай, Шәкәрім, Міржақып, Мағжандай ақыны бар, бір жерде тізе қосып отырған 5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады» – деп жазды (Сыдықов, 2008:10). Шәкәрімнің аталмыш еңбегі қазақ халқының тарихында шешуші екі рөлді атқарды десек қателеспейміз. Біріншісі, ол – «Мұсылмандық кітабы» еңбегін қазақ тілінде жазу арқылы қазақ тілін қорғап, қайтадан жандандыру. Екіншісі, ол – «Мұсылмандық кітабы» еңбегіндегі ислами тақырыптар арқылы қара халықтың рухани қажеттілігін өтеу. Өйткені сол кездегі қазақ тілінің көп сөздері араб тілінің кірме сөздерінен құралатын. Патша үкіметінің алдында қазаққа орыс тілін кіргізу арқылы оны өз тілінен ажыратып, онан соң дінінен алыстату мақсаты тұрды. Осы кезде «Мұсылмандық кітабы» секілді еңбектің қазақ тілінде басылып шығуы қазақ тілінің жаңадан бой көтеріп, қуаттануына көмек болды. Келтірілген мәліметтерді қорыта келе Шәкәрім өзінің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің қазақ тілінде жазуының себебі – қазақ тілін бұзылып кету қауіпінен сақтау болды деп айта аламыз.

Төртінші бұл – жоғарыда келтіргендей қара халықтың дін сұрақтарына жауап беретін сенімді еңбектің болмауы еді. Араб тілін білмеген қара халық дінде туындаған сұрақтарды көп жағдайда сауатсыз молдаларға жүгінетін. Әрине бұл сөзіміз сауатты молдалардың бар болуын жоққа шығармайды. Бірақ олардың қарасы аз болатын. Шәкәрім исламның небір ортодоксальді қисындарын халыққа түсінікті болу үшін «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуға шешім қабылдайды (Шаңбай, 2006:289). Қара халықтың білім деңгейі араб, парсы, түрік тіліндегі еңбектерге шамасы жетпеді. Ал шамасы жететіндердің саны халық санына шаққанда өте аз болды. Сол кездегі молдалардың көбі араб тіліндегі еңбектерді түсініп, қара халыққа жеткізуге шамасы жетпеді. Бұхараның діни сұрақтарына қанағатты түрде жауап бере алатын, халықтың түсініп, оқи алатын еңбектердің болмағанын жоғарыда келтірген едік. Осы кезде қазақ халқы өз тілінде жазылған, әрбір адамға түсінікті, қарапайым мәтіндегі еңбекке мұқтаж еді. Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің тақырыптары терең болғанымен

де, құрылымы өте қарапайым болды. Ғалым еңбегінде аяттар мен хадистердің әрбір үкімде қалай дәлел болатынын, үкімнің шығуына дейінгі зерттелу процестерін қарастырмайды. Керісінше Шәкәрім өз еңбегінде халыққа керекті шариғаттағы үкімдердің өзін баян етумен шектеледі. Бұл ғылыми танымдық еңбек халықтың мазалаған сұрақтарына жауап беруде ыңғайлы болды. Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарт» еңбегін жазудағы мақсаты елінің тағдырын ойлағандықтан, қазақ үшін ақиқи жол, дұрыс бағдар көрсетуге асыққандығы деп түсінгеніміз дұрыс. Аталмыш еңбек XX ғасырдың басында қазақ тілінде жазылған алғашқы діни оқу құралының бірі болып есептеледі. Өйткені сол уақыттағы Ислам дініне қатысты жарық көрген шығармалардың басым бөлігі араб, парсы, түрік және татар тілдерінде болатын. Осы себептен ол еңбектерді арнайы медреселерде оқыған мамандар болмаса, қара халық еркін пайдалануға шамасы келмеді. Ал араб, парсы тілдерін жақсы білген азаматтар аз еді. Солардың бірі Шәкәрім болатын. Туған елінің алдында беделге ие болған Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің орны ерекше болды. Бұл туынды қарапайым түрде, үлкен тақырыптарды қамтып жазылған еңбек (Сыдықов, 2008:10). Аталмыш еңбек көлемінің үлкен еместігіне қарамастан мұсылманның дініне қатысты көптеген тақырыптарды қамтыды. Көп жағдайда халықтың мазалаған сұрақтарына жауап бере алды. Өйткені «Мұсылмандық кітабы» еңбегі мұсылман өміріне қатысты үш ілімді де қамтыды. Ол мұсылманның сеніміне байланысты «ақида», мұсылманның сыртқы амалдарына байланысты «фикһ», мұсылманның ішкі жан дүниесіне қатысты «ахлақ» тақырыптары болды. Осылайша еңбек сол кездегі шариғатқа қатысты қазақ тіліндегі еңбектерден бір бас жоғары тұрды. Өйткені сол кездегі шариғи еңбектер «Мұсылмандық кітабы» кітабы секілді тақырыптардың кеңдігімен ерекшеленбеді. Шәкәрім өз еңбегінде мұсылманның күнделікті тұрмысына қатысты «сауда», «никах», «талак», «кепілдеме», «қарыз беру» және т.б. тұрмыстық-әлеуметтік тақырыптарды қамтыды.

Кітаптың фикһи үкімдері ханафи құқықтық мектебінің үкімдеріне сай болса, ақидаға қатысты сөздер Матуруди сенімдік мектебінің ақидасына сай болды. Еңбектегі амалға қатысты үкімдердің ханафи мазхабына сай екеніне кейінгі тақырыптарында зерттеу жүргіздік. Ал ақидаға қатысты жақтары матуруди сенімдік мектебіне сай екенін Ғалымның иман шартта-

рын келтірген жерінде байқаймыз. Шәкәрім иман шарттарын басқа сенімдік мектептеріндегі сияқты алтау қылмай, матуридік сенімге сай жетеу қылады. Осыған қатысты Әбсаттар Дербісәлі өзінің мақаласында: «Бірінші бөлімде иманның талаптары толық қамтылған. «Иман сенімі» бүгінгідей алты шартпен емес, сол кездегі түркі-тілдес халықтары пайдаланып жүрген діни оқулықтарға сәйкес жеті шартпен берілген» – деп жазады (Сыдықов, 2008:15). Мақала авторының келтірген сөзінен Шәкәрім иман шартын жетеу қылғанын байқаймыз. Бірақ мақала авторының «сол кездегі түркі-тілдес халықтары пайдаланып жүрген діни оқулықтарға сәйкес» деген сөзі адамдарға жаңсақ ой беретіндей болып тұр. Өйткені иманның шартын жетеу қылу түрік мұсылмандар тарапынан ғана орын алмады. Матуриді сенімдік мектебін ұстанатын шам өлкесінің араб халқы, парсы, индия мұсылмандары да иманның шартын жетеу екеніне сеніп, матуриді сенімдік мектебін ұстанатын.

Келтірілген мәліметтерге байланысты Шәкәрім қажының «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқының Ислам дінінде мазалаған сұрақтарына жауап берумен қатар, қазақ даласында діннің қуаттануына септігін тигізген туынды деп айта аламыз.

Бесіншісі бұл – Шәкәрімнің сауатсыз молдалардың зиянына төтеп беру болды. Діннің атын жамылып сөйлеген дін уәкілдерінің оқу-ағарту, ғылым-білім мәдениет ісіне шырмау болып келгенін Шәкәрім көреді. Діни уағыздарымен жұртты адастырып жүргендерден жұртқа пайда жоқ екенін жасырмады (Бөжеев, 33). Шәкәрім ғылым мен оқымыстылықтың араларына шек қоя сөйлейді. Ғалым ғылым жетістігін ел игілігіне, бұхараның сана сезімін өсіру ісіне жаратудың зор мәнін ескертеді. Молдалардың сауатсыздығы халыққа зиянын тигізеді екенін ғалым анық білген. Шәкәрім аталмыш молдаларды бірнеше себептерге сүйене отырып сауатсыздықта айыптайды. Олар:

1. Молдалардың белгілі бір мәселелерде жұмсақтық танытпай, қаттылықты ұстануы. Бұл молдалардың хақиқи сауатсыздығынан емес, керісінше дінді дұрыс түсінбеуінен деп пайымдауға болатын. Осыған қатысты Сыдықов Ерланөзінің «Шәкәрім» атты еңбегінде ғалымның мына сөзін келтіреді: «Қазақтың ескі жолының бірталайы шариғатқа да жанасады. Шариғат ешқашан тастай қатып қалмайды. Әр заманның ыңғайына қарай іс қылуға лайықтайды. Оны тастай қатыратын – шала молдалар» – деп жазады

(Сыдықов, 2013:271-272). Шәкәрімнің сөзінен байқалатыны молдалардың ойынша дін анық және өзгеріске түспеу керек. Молдалардың бұл сенімдерінің исламда орны бар. Шариғат Құдай заңы болғандықтан оған қатысты өзгертулер де тек Құдай тарапынан болу керек деген қағида да бар. Ия, исламда адамдық фактор қатыса алмайтын белгілі бір догматтар бар. Мысалы намаздың саны, зекеттің тағайындалған мөлшері, қажылыққа қатысты амалдардың белгілі түрде болуы және т.б. Бұл аталмыш амалдардың орындалуында адамдық факторға шариғат жол бермейді. Ал Шәкәрімнің меңзегені ол – уақыт өткен сайын заман өзгеру үстінде. Жаңа заттар мен жаңа құбылыстар көптеп пайда болуда. Осы тарапта шариғат жаңадан туындаған сауалдарға жауап бере алу керек. Яғни заман дамыған сайын шариғат та даму керек дегенді алдыға тартады. Исламның осылай болуын бәлкім шариғаттың өзі талап етеді. Мысалы шариғатта «тағзир» деген жазаның түрі бар. Бұл жазаның мәнісі басшылық қол астындағы қоғамның тыныштығын сақтау үшін өзі дұрыс деп тапқан жазаның түрін таңдап, тағайындауға хақысы бар. Яғни белгілі бір жағдайларда қоғамның пайдасы үшін адамдық фактордың шариғатқа араласуына Ислам шариғатының өзі рұқсат етеді. Молдалардың шариғатта қатып қалуына қарсы болған Шәкәрім осыны меңзегені анық. Оған дәлел ғалымның мына сөзі:» Шариғаттың тастай қатқан жері әр заманға бірдей істерде тастай қатпайтұғынының мысалын көрсетуге болады. Мысалы, ғұзыр (яғни «қиын болса, қылмай-ақ қой, өзгерт» деп кеңшілік қылады) (Сыдықов; 2013:272). Ендеше, мәселе Шәкәрімде емес, молдаларда болып отыр. Шәкәрім ақылды, білімді азаматтардың діннен теріс айналуының негізгі себебі шариғаттың қағидаларын қате тәпсірлеуде дейді. Алайда молдалар мен Шәкәрімнің арасындағы қарама-қайшылықтар екі тараптың бір-бірлерін түсінбеуінен де болуы мүмкін екені байқалады. Оған дәлел Абайдың үйіне қоныстанған молданың Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасын ұнатпай, шариғатқа қарсы екенін айту оқиғасы. Молда Семей қаласынан жақын ауыл аймақтардың тұрғындарына дінді уағыздау үшін шыққан еді. Абайдың ауылына келгенде, үйіне қонақ болады. Абай оған Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» еңбегін көрсетіп, пікірін білмекші еді. Алайда аталмыш шығарма имамға ұнамай, оның шариғатқа қарсы ғұрыптарын дәріптейтін элементтері бар екенін айтып, Құран ілімдеріне қарсы болатын оқиғаларды жырлағаннан қарағанда, исламдағы

ақиқат сенім – иманға шақырып, ақиқи байлық ол Ислам екенін жазғаны дұрыс екенін алдыға тартады. Бірақ Шәкәрімнің бұл ғұрыптарды жазуындағы мақсат оған дәріптеу емес, бәлкім сол замандағы орын алған ғұрыптың шын келбетін баяндау болатынын айтады (Сыдықов, 2013:272). Молда мен Шәкәрімнің арасында орын алған диалогтан байқалатыны – молданың айыптауы орынды, алайда Шәкәрімнің мақсаты шарифатқа қарсы элементтерді дәріптеу емес, сол заманғы адамдардың шын әлеуметтік тұрмыс тіршілігін көрсетуі.

2. Молдалардың хақиқи сауатсыздығы. Шәкәрімнің еңбектерінен діншіл молдаларды сынға алатын өлең жолдарын жиі кездестіруге болады. Сол замандағы молдалардың көбі сауатсыз болғандықтан, Шәкәрім олардың себебінен діннің ақиқи келбеті құрып, халыққа зиян болады ма деп қауіптенген. Қара халыққа отаршылдық саясаттың езгісін бір сәтке болса да ұмыттыратын ол – дін болатын. Осы уақытта адамдар Ислам қағидаларын біліп, үйренуде, сауалдарына жауап алуда, молдаларға жүгінетін. Өйткені Ислам туралы еңбектердің түгелі дерлігі араб тілінде, не түрік тілінде болатын. Қазақ тілінде шарифатқа қатысты еңбектердің болмауы халықтың өз бетінше Ислам туралы білуге кедергі болды. Қара халықтың молдалардың аузына қарағаннан басқа жол болмады. Сауатсыз молдалардың халыққа беріп жатқан мағлұматтары надандықтың себебінен шарифаттың асыл қағидаларына қарсы келіп жатты. Осы уақытта «Мұсылмандық кітабы» іспеттес шығарманың жазылуы маңызды еді. Өйткені еңбектің жазылуы қара халықтың мазалаған сұрақтарына шарифат қағидаларына сүйене отырып, қазақ тілінде жауап беру мүмкіндігі туды. Енді адамдар шарифат мәселелерінде тек араб, түрік тіліндегі кітаптарға емес, қазақ тіліндегі кітапқа да жүгіне алатын болды. Шәкәрімнің мақсаты Ислам дінін еш қоспасыз таза кейіпте, қазақ халқына түсінікті тілде жеткізу болды. Оның әрдайым білімсіз молдаларды сынға алып отырғаны да осыдан деп білеміз. Ол білімсіздіктің себебінен діннің бұзылып кетуінен қорыққан. Осыған байланысты Мекемтас Мырзахмет: «Шәкәрім «Тау басындағы ой» деген философиялық лирикасында: Бұл күндегі діндердің бәрі нашар, Ешбірі түзу емес көңіл ашар – деп дүние жүзіндегі ірі діндердің бәрімен танысып, өз діні болып отырған исламның өзіне де көңілі көншімей, одан да түзулік таппаған өкініштің ізін көргендей боламыз» – деп ой түйеді (Құдайбердіұлы, 2014:2).

3. Молдалардың дүние құмарлығы. Қай заманда болсын дүние табу үшін небір амалдарға баратын адамдардың бар екені анық. Олардың ең сорақысы дінді пайдаланып дүние тапқандар. Шәкәрімнің заманы да одан ада болмады. Сол кездегі кейбір молдалардың дүние құмарлығын Ахмет Байтұрсынов: «Қазақ» газетінің «Молдаларға» атты мақаласында сипаттайды. Ол орыстың екі свищеннигінің жасаған қайырымдылық амалдарын мақтай келе: «осы екі поптың Қостанай уезіндегі мұжықтарды асырауға шығарған 17 мың 66 теңге 19 тиын (17066 теңге, 19 тиын) болған. Жоғарыдағы ұсталған ақшадан қалған 50 сомды екі поп Қостанай өңіріндегі подрайонный переселен бастығы Батмановқа мұжықтардың керегіне жұмса деп жіберді» – деп айтады (Қазақ, 1911:5). Осыны баян еткен соң мақаланың соңында: «үлгі алсаң, қазақ молдалары, осылардан ал» – деп молдаларды сын астына алып жазады. Шәкәрімнің пайымдауынша молданың дүниеге құмар болуы ол – иманның әлсіздігінен. Иман турасында Шәкәрім өте көп ой-толғамдар қалдырған. Иманға қатысты Шәкәрім өзінің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «Иман деген Алла тағаланың барлығына, бірлігіне, басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ақылмен нанбақ», – дейді (Құдайбердіұлы, 2006). Шәкәрім ықыласты иман мен жасампаз иманның аражігін айырады. Өз шығармаларында «қиянат» сөзімен екі жүзді молдаларды сипаттағаны кездеседі. Шәкәрім молдалардың дүниеге деген құмарлықтарын қатты сынға алып, оны қиянаттылық деп есептейді. Оның көзқарасында дін ілімдерін дүние табу үшін қолданған адам қиянат жасап тұрғаны анық. Шәкәрім адамның шынайы иманының көрінісі дінге қиянатсыз болуында деп жазады. Қиянатсыздық – имандылықтың өлшемі. Адамға білімнен де маңызды нәрсе – оның қиянатсыз болуы деп есептейді. Молдалардың екі жүзді болып, өтірік айтып, дүниені аулауы – олардағы қиянаттылықтың белгісі деп ойлайды. Ал қиянаттылық өз кезегінде имансыздыққа дәлел болатыны анық дегенді алдыға тартады. Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «Егер де иман дұрыс болмаса қанша құлшылық ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды», – дейді (Құдайбердіұлы, 2014:3). Таза иманның иесі ол қиянатсыз адам деп ой түйеді. Осының нәтижесінде Шәкәрімнің меңзеген иманы тілдегі иман емес, жүрекпен бекітіліп, амалға айналған иман екенін байқаймыз. Өйткені иманның шынайылығы тек тілмен ғана емес, жүрекпен

бекіту арқылы орындалады. Осыған қатысты Шәкәрім: «Иман айтқанда «Лайлаһаилалла Мұхамед расул алла» дейміз, оның мағынасы: «Бір құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед Ғалиассалам алла тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады. Мұны мағынасын білмей құр айтқаныңменен иман болмайды. Және анық шын нанып айтпай, құр тілменен ғана айтса о да иман емес» – деп жазады (Құдайбердіұлы, 2014:3). Дінді дүние табу үшін қолданған діншілдерді Шәкәрім қиянатты молдалар деп таныған.

Алтыншы бұл – Шәкәрімнің рухани діндарлығы кітаптың жазылуына себеп болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген саяси әлеуметтік себептердің қасында біз Шәкәрімнің бұл кітапты жазуына негізгі себеп болуы мүмкін ақиқатты тастап кете амаймыз. Өзінің діндарлығымен танылған Шәкәрім бұл кітапты жазуының негізгі себебі Алладан күткен сауапқа жету деп анық айта аламыз. Жалпы Шәкәрім адамның бұл дүниеге келудегі мақсаты – құлшылық жасау арқылы Алланың разылығына жету деп түсінетін. Осыған байланысты Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «Мұның соңында, ей, достар, Алла тағала барша адам баласын бір Алла тағаланың барлығын, бірлігін, һәм өзін жаратқан ие екенін біліп, иман келтіріп, құлшылық қылсын деп жаратқан. Аятта: «уа ма халақтул-жинна уалинса илла ли йағбудуна» – деген, мағынасы: жын мен адамдарды құлшылық қылсын деп жараттым деген. Солайша құлшылық үшін жаралғанды оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдадан естіп-білген шығарсыздар» – деп айтады (Құдайбердіұлы, 2014:3). Ғалымның сөзінен адамның жаратылуындағы мақсат дүние емес құлшылық жасау. Сол арқылы адам сауапқа кенеледі. Сондықтан да Шәкәрімнің кітап

жазудағы мақсаты мұсылмандық міндеті болып есептелетін дін тарату амалын жасап, сауапқа кенелу деп тұжырымдай аламыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының басынан өткен ең қиын кезеңдердің бірі. Бұл уақыттағы қазақ халқының саяси-әлеуметтік, оқу-ағарту, рухани мәдениеті құлдырау шегінде болды деп айта аламыз. Патша өкіметі қазақ жерін басқару үшін жүргізген отаршылдық саясаты бұхара халықтың әлеуметтік жағдайына, дініне, тіліне үлкен әсерін тигізді. Қазақ халқының қиын жағдайын байқаған зиялы қауым тығырықтан шығатын жол іздеумен болды. Олардың бірі тіпті бірегейі Шәкәрім Құдайбердіұлы еді.

Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқы үшін өзінің қамтыған тақырыптар кеңдігімен және басқа тілді түсінбеген мұсылман қара халқы үшін қазақ тілінде жазылуымен маңызды болды деп айта аламыз. Аталмыш еңбек сол замандағы жазылған еңбектердің ішінде қамтыған тақырыптар бойынша ең ауқымды еңбек екені зерттеліп, анықталды. Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуымен Ресей патшалығының отаршылдық езгісінен шаршаған халықтың еңсесін көтеруді, патша өкіметінің қазақ халқын дінінен, тілінен алыстату арқылы оларды басқару саясатына қарсы төтеп беруді, қара халықтың көкейінде туындаған діни қажеттіліктері мен сауалдарына жауап берумен қатар надан молдалардың тарапынан орын алған зиян амалдардан құтқаруды, сонымен қоса ақырет күнінің сауабына жетуді мақсат еткен деп айта аламыз.

Әдебиеттер

- Айтбаева Априза. (1997) Шәкәрім дүниетанымы: діни-этикалық мәселелер. Ақыл кітабы. – Алматы. – 74 б.
- Сыдықов Е.Б. (2013) Шәкәрім. – Алматы: Молодая гвардия. – 272 б.
- Сыдықов Е.Б. (2008) Шәкәрім және Алаш идеясы // Ғылыми журнал Еуразия орталығы. – №2(11). – 10 б.
- Есім Ғарифолла. (2008) Данышпан Шәкәрім. – Алматы: Атамұра. – 336 б.
- Қазақ газеті. (1913) Оқу жайы. Орталық ұлттық кітапхана, сирек қор. – №11 сәуір 21.
- Құдайберді Ш. (2014) Мұсылмандық шарты. – Ақтөбе: Фатима-принт. – 56 б.
- Құдайбердіұлы Ш. (2006) Мұсылмандық кітабы // Жол табалық ақылмен. Халықаралық Абай клубы.
- Сейтказина Қ.О. (2010) Қазақстанның солтүстік аймағындағы Ислам діні: тарихи талдау (XIX ғ. – XX ғ. басы): Автореферат. – Астана. – 244 б.
- ҚР ОММ 64-қор, 1-тізімдеме, 181 іс.
- Бөжеев Мұратбек. Шәкәрім Құдайбердіұлы / ҚР Орталық ғылыми кітапханасы, қолжазба бөлімі. – №1 – 77 б.
- Әуезов М. (1995) Ғылым тілі // Абай. – №3.
- Аскарбекова Набат (2008) // «Мәдениет» журналы №5(21) мамыр.
- Каруц Р. (1910) Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – СПб. – 198 с.

Сейсенұлы Дәулет. (2007) Ғұмырнамалық баян. – Астана: Фолиант. – 264 б.

Шаңбай Т. (2006) Шәкәрімтану мәселелері. – Семей-Новосибирьск: «Талер-Прес». – 360 б.

References

- Aitbaeva Apriza. (1997) Shákàrim dunietanymy: dinietikalyq máseleler. [Shakarim's worldview: religious issues]. Aqyl kitaby. -Almaty, -74 bet.
- Sydyqov E.B. (2013) Shakárim. [Shakarim]. - Almaty: Molodaya gvardiyu, - 272 bet.
- Sydyqov E.B. (2008) Shákárim jáne Alash ideyasy. [Shakarim and the idea of Alash] Gylymi jurnal Euraziya ortalygy. №2(ress11).
- Esim Garifolla. (2008) Danyshpan Shakárim. [Wise Shakarim]. - Almaty: Atamura. -336 bet.
- Áuezov M. (1995) Gylym tili. [The language of science] // Abai. Jurnal. №3.
- Bójeev Muratbek. Murat Bójeevtiń maqalalary: Shakarim Qudaiberdiuly.[Articles by Murat Bojeev: Shakarim Qudaiberdiuly]. QR Ortalyq gylymi kitaphanasy, qoljasba bólimi, №1 -77 bet.
- Asqarbekova Nabat. (2008) “Mádeniet” jurnalynyń №5(21) mamyr.
- Qazaq gazeti. (1913) Oqu jaily. [Kazakh newspaper. About study]. Ortalyq ulttyq kitaphana, sirek qor. №11 sáuir 21.
- Seitkazina Q.O. (2010) Qazaqstan soltustik aimagyndagy Islam dini: tarihi taldau(XIX-XX g.). [Islam in the North Kazakhstan region: historical analysis (XIX-XX)]. Avtoreferat. – Astana. - 244 bet.
- QR OMM 64-qor, 1-tizimdeme, 181 is.
- Qudaiberdi Shakarim. (2014) Musylmandyq sharty. [musulman pact]- Aqtòbe: Fatima-print. -56 bet.
- Qudaiberdiuly Sh. (2006) Musylmandyq sharty. [musulman pact] // Jol tabalyq aqylmen. Halyq aralyq Abai kluby.
- Karuts R. Sredi kirgizov i turkmen na mangyshlake.[Among the Kirghiz and Turkmens in Mangyshlak] – SPb.,190. -198 bet.
- Seisenuly Dautlet. (2007) Gúmyrnamalyq bayan.[Biographical statement] – Astana: Foliant. -264 bet.
- Shańbai T. (2006) Shákárimtanu máseleleri. [Problems of Shakarim]- Semei-Novosibirsk, “Taler-Press”. -360 bet.

Б.К. Рахимбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: rahimbekovabakyt@gmail.com

РЕСЕЙ “ЖҰМСАҚ КҮШІНІҢ” БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ МИГРАЦИЯҒА ЫҚПАЛЫ

Мақала Ресейдің «жұмсақ күшін» білім беру миграция процесіне ықпалын зерттеуге арналған. Неолиберализм теоретиктері «жұмсақ күш» тұжырымдамасы әлемдік державалардың, соның ішінде Ресейдің білім, мәдениет және тілдің таралуы арқылы геосаяси ықпалға деген ұмтылысының көрінісі болып табылады. Бұл мақаланың өзектілігі білім беру көші-қонының ресейлік векторы қазақстандық жастар үшін негізгілердің бірі болып табылатындығына байланысты; статистикалық мәліметтерге сәйкес 2019/2020 оқу жылында Ресейдің түрлі жоғары оқу орындарында 70 мыңнан астам қазақстандық студент білім алған. Мақалада білім беру қызметтерінің халықаралық нарығында орналасу үшін ресейлік білімнің әлеуеті; көші-қон процестерін ынталандыратын демографиялық жағдай, сондай-ақ Ресей Федерациясының білім алу мигранттарын тарту жөніндегі мемлекеттік саясатының негізгі бағыттары қарастырылады. Ресейге білім беру көші-қонының барлық аспектілерін жан-жақты зерделеу және талдау Қазақстан студенттерінің көші-қонының салдарын модельдеу және болжау, Ресей Федерациясы мен Қазақстан арасындағы білім беру – мәдени, ғылыми және жалпы гуманитарлық ынтымақтастық мәселелерін жоспарлау үшін маңызды қолданбалы міндет болып табылады. Бұл мақала ҚР БҒМ «Қазақстаннан білім алу көші-қоны: үрдістер, факторлар және әлеуметтік-саяси салдарлар» жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: «жұмсақ күш», білім беру көші-қоны, Мемлекеттік саясат, білім беру қызметтерінің экспорты, демографиялық факторлар, Қазақстаннан білім алу көші-қоны.

B.K. Rakhimbekova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: rahimbekovabakyt@gmail.com

Russia's "soft power" impact in the field of educational migration

The article is devoted to the study of the of Russia's "soft power" on the process of educational migration. The concept of "soft power", formulated by neoliberalism theorists, is a reflection of the desire of world powers, including Russia, for geopolitical influence through the spread of education, culture and language. The relevance of this article is due to the fact that the Russian vector of educational migration is one of the main ones for Kazakhstani youth; according to statistics, in the 2019/2020 academic year, more than 70 thousand Kazakhstani students studied at various higher educational institutions in Russia. The article deals with such issues as the potential of Russian education for positioning in the international market of educational services; the demographic situation that stimulates migration processes, as well as the main objectives of the state policy of the Russian Federation to attract educational migrants. Comprehensive study and analysis of all aspects of educational migration to Russia is an important applied task for modeling and predicting the consequences of migration of students from Kazakhstan, planning issues of educational, cultural, scientific and humanitarian cooperation between the Russian Federation and Kazakhstan in General. This article was prepared in the framework of the MES project "Educational migration from Kazakhstan: trends, factors and socio-political consequences".

Key words: «soft power», educational migration, state policy, export of educational services, demographic factors, educational migration from Kazakhstan.

Б.К. Рахимбекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: rahimbekovabakyt@gmail.com

Влияние «мягкой силы» России в сфере образовательной миграции

Статья посвящена исследованию «мягкой силы» России на процесс образовательной миграции. Концепт «мягкой силы», сформулированный теоретиками неолиберализма, является отражением стремления мировых держав, в том числе и России, к геополитическому влиянию

посредством распространения образования, культуры и языка. Актуальность данной статьи обусловлена тем, что российский вектор образовательной миграции является одним из основных для казахстанской молодежи; согласно статистическим данным, в 2019/2020 учебном году в различных высших учебных заведениях России обучалось свыше 70 тысяч студентов из Республики Казахстан. В статье рассматриваются такие вопросы, как потенциал российского образования для позиционирования на мировом рынке услуг в сфере образования; демографическая ситуация, стимулирующая миграционные процессы, а также основные направления государственной политики РФ по привлечению образовательных мигрантов. Всестороннее изучение и анализ всех аспектов образовательной миграции в Россию является важной прикладной задачей для моделирования и прогнозирования последствий миграции студентов из Казахстана, планирования вопросов образовательно-культурного, научного и в целом гуманитарного сотрудничества между РФ и Казахстаном. Данная статья подготовлена в рамках проекта МОН РК «Образовательная миграция из Казахстана: тенденции, факторы и социально-политические последствия».

Ключевые слова: «мягкая сила», образовательная миграция, государственная политика, экспорт образовательных услуг, демографические факторы, образовательная миграция из Казахстана.

Кіріспе

Әлемдік жүйені дамытудың қазіргі жағдайында әлемнің жетекші мемлекеттерінің негізгі басымдығы халықаралық аренада өз позициясын нығайту және басқа елдерге ықпалын күшейту болып табылатыны даусыз. Бұл жағдайда әскери-саяси және экономика салаларында күш қолдану әдісі құрал ретінде пайдаланылуы мүмкін. Алайда, жаһанданған әлемнің заманауи трендтері әлемдік көшбасшылыққа ұмтылуға жаңа қырынан келуді қалайды: бұл зияткерлік, технологиялық және ақпараттық ресурстар саласындағы бәсекелестік. Мұның бәрі «жұмсақ күш» ұғымын қамтиды, оның теориялық анықтамасы Дж.Найдың 1990 жылғы «Қөшбасшы болуға міндетті: америкалық биліктің өзгеру табиғаты» атты жұмысында көрініс тапқан болатын» (Nye J.S., 1991).

Айта кетер тағы бір жәйт, білім беру саласына қатысты «жұмсақ күш» парадигмасын одан әрі теориялық тұрғыдан түсіндіріп дамытуда Дж.Найт «Knowledge diplomacy» (Білім дипломатиясы) жаңа тұжырымдамасымен танылды (J. Knight, 2014: 1-20). Бұлтартпас шындық 2010 жылдан бастап «жұмсақ күш» халықаралық рейтингісі өткізілуде, соңғысы 2019 жылы өтті. Соңғы рейтингте Ресей мемлекеті 48.64 ұпаймен 30-орынды иеленді.

Қазіргі Ресейде «жұмсақ күш» тұжырымдамасы сыртқы саяси стратегия императивтерінің бір дәрежесіне көтерілді. Сонымен, ресми дискурста ол «Ресей Федерациясының Сыртқы саясат тұжырымдамасында» пайда болды: «сыртқы саяси мәселелерді шешу үшін «жұмсақ күш» құралдары, ең алдымен азаматтық қоғамның, ақпараттық-коммуникациялық, гуманитарлық

және басқа әдістер мен технологиялардың мүмкіндіктерін, дәстүрлі дипломатиялық әдістерге қосымша пайдалану қазіргі халықаралық саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады» (Тұжырымдама, 2016).

Бұл құралдардың маңыздылығы Ресей президенті В.В. Путиннің сөйлеген сөздерінде атап өтілді: «...Империя емес, мәдени прогресс; зенбіректер емес, саяси режимдердің импорты емес, білім мен мәдениеттің экспорты ресейлік тауарлар, қызметтер мен идеялар үшін қолайлы жағдай жасауға көмектеседі. Біз әлемдегі білім беру мен мәдени қатысуды бірнеше есе күшейтіп, оны халықтың бір бөлігі орыс тілінде сөйлейтін немесе орыс тілін түсінетін елдерде көбейтуіміз керек» (Путин, 2012).

«Білім беру қызметтерінің экспортын дамыту тұжырымдамасында» «Ресейдің ғылымын, мәдениетін, білімін және орыс тілін» колдау және насихаттау үшін шет елдерге кадрлар даярлау арқылы «Ресейдің сыртқы саяси бағытын жүзеге асыруға жәрдемдесу» туралы ереже бар (Тұжырымдама, 2010).

Мәселелердің академиялық дискурсы сыртқы саясаттағы Ресейдің «жұмсақ күшінің» рөлі мен факторларын зерттейтін орыс саясаттану әдебиетінде көрініс табады. Біздің зерттеу контекстімізде А. Торкуновтың «Ресейдің сыртқы саясатында, білім «жұмсақ күш» құралы ретінде» мақаласы аса қызығушылығымызды тудырды (2012: 85-93). Онда автор Ресейдің геосаяси мүдделерін іске асырудың маңызды құралы ретінде Ресей білімінің әлеуетін зерттейді, ТМД мемлекеттерінен талапкерлерді тарту маңыздылығын атап өтеді. Бұрынғы Кеңестер Одағы аумағында білім беру сапасы мен оқу ақысының салыстырмалылығы,

ресейлік университеттердің академиялық беделі, аумақтық жақындығы және орыс тілінде оқу мүмкіндігі сияқты факторлар үміткерлерді көптеп тартуға жол ашады.

Әрине, білім беру құндылық бағдарларын, саяси сенімдерін қалыптастыруда, әлеуметтік коммуникацияларды орнатуда және жоғары оқу орындарында оқу кезінде жастардың рухани өсуі орын алған елге жағымды көзқарас қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Дейтұрғанмен, бұл болжам өте қайшылықты. Ресейлік зерттеуші В. Масич дұрыс атап өткендей, білім берудің «жұмсақ күшінің» тиімділігі үшін мақсатты саясат қажет, яғни, білім алған жастардың нақты санатын тарту, егер олар «орыс саясатының, мәдениетінің, құндылықтары мен тілінің әсер ету агенттері болмаса, онда, кем дегенде, Ресейге қатысты теріс немесе агрессивті көзқарасты білдірмейді (Масич, 2015). Ресей саяси элитасының дискурстік талдау мәлімдемелері бұл қағиданы растайды: «Алайда көптеген студенттер диплом алғаннан кейін өз елдеріне оралады. Бірақ, біз оларды болашақта «жұмсақ күш» ретінде қарастырамыз. Олар біздің идеяларымыздың таратушысы, мүдделеріміздің қорғаушысы болады. Мұндай адамдар әрқашан оларға білім берген елдермен оң ынтымақтастыққа дайын» (Федерация Кеңесінің Халықаралық істер жөніндегі комитеті төрағасының бірінші орынбасары Владимир Джабаров) (РФ БҒМ сайты).

Ресей білім беру саласында қызмет көрсетудің халықаралық нарығында

Ресми мәліметтерге сәйкес, ресейлік жоғары оқу орындары халықаралық студенттер санының 6 пайызын ғана өзіне тартады; бұл АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Қытай, Канада, Германия және Франциядан кейінгі сегізінші орын. Салыстырмалы түрде қарасақ, 1990 жылы КСРО ыдырағанға дейін шетелдік студенттер саны бойынша АҚШ пен Франциядан кейін 3-ші орында болатын. (РФ БҒМ сайты) Әлемнің 170-тен астам елінің резиденттері Ресей жоғары оқу орындарының студенттері болып табылады. Ресей Федерациясында оқитын студенттердің көпшілігі ТМД мемлекеттері, Шығыс Азия, Таяу Шығыс және Солтүстік Африка азаматтары.

Әлемдік нарықта білім экспортынан түсетін табыс үшін бәсекелестік үнемі өсіп келеді. Ресей Халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет Академиясының үздіксіз білім беру экономикалық Орталық директоры 2019 жылдың

желтоқсан айында Гайдар форумындағы «Білім экспортын дамыту» пікірталас алаңында сөйлеген сөзінде статистикалық мынадай мәліметтер келтірген: Ресей бойынша білім экспортынан алынған қаражаттың жалпы көлемі 2017 жылы 8501193,1 мың рубльді құрады, 2018 жылы 10397618, 5 мың рубль, 2019 жылы 13085537,3 мың рубль (Ресей Федерациясының БҒМ сайты).

Зерттеушілердің білім беру қызметін көрсетудің әлемдік нарығындағы 0,5%-дан 6 %-ға дейін, тіпті, одан жоғары Ресейдің үлес салмағын анықтауда бірқатар сәйкессіздіктердің бар екен атап өтеміз. Алайда, Ресей білім беру қызметтерін экспорттау бойынша 10 әлемдік көшбасшылардың қатарына кіретіні сөзсіз. Сонымен бірге, сарапшылар бұл көрсеткіш ресейлік білім беру жүйесінің бәсекелестік әлеуеті үшін жеткіліксіз екенін атап өтті. «Бұл тек жоғалған экономикалық пайда ғана емес, сонымен бірге көзден таса қалған орыс тілі, орыс ғылымының жетістіктері, орыс мәдениеті мен құндылықтарын таратудағы Ресейдің халықаралық аренадағы» жұмсақ ықпалының саяси мүмкіндіктері деп білген жөн (РФ БҒМ сайты).

Экономикалық тұрғыдан алғанда, бұл мүмкін болатын пайданың жоғалуы: «ЭБДҰ зерттеулер мен инновациялар орталығының ақпаратына сәйкес, білім беру қызмет көрсету экспорттау арқылы алынған жылдық кірістер бойынша Ресей әлемнің жетекші елдерінен әлдеқайда артта қалады». Мысалы, 2017 жылғы жағдай бойынша «бұл сома 150-200 млн доллардың аралығында ауытқиды; ұқсас көрсеткіш АҚШ-та 13 млрд доллар, Австралияда – 2,2 млрд доллар, Қытайда – 0,9 млрд доллар» (Чинаева, 2017: 65).

Бірқатар ресейлік зерттеушілердің жұмысында Ресей Федерациясы білім экспорттық әлеуетінің дамуын тежейтін факторлар айқындалды. Олар мыналар: «Ресей университеттеріне білім беру көші-қонының ағындарын қалыптастыру үшін институционалдық және құқықтық жағдайлардың жетілмегендігі; шетелдік студенттер мен олардың отбасы мүшелерінің жұмысқа орналасуына шектеулер; халықаралық нарықта білім беру өнімдерін жылжыту кезінде ресейлік университеттерді қолдау мен ынталандырудың экономикалық тетіктерінің болмауы; ұлттық университеттердің халықаралық рейтингтердегі беделінің төмендеуі; ресейлік жоғары оқу орындарында ағылшын тілді оқу бағдарламаларының аз саны; Ресейде шетелдік студенттердің тұруы мен оқуының жайлылығы мен қауіпсіздігіне кепілдік болмау» (Рогова, 2013:31).

Сарапшылардың енді біразы болашақта Ресей әлемде орыс тілін қолдану аясының қысқаруына және білім беру жүйелерінің әртараптандыруына, сондай-ақ білім беру қызметтерінің әлемдік нарығындағы дәстүрлі көшбасшылардың белсенділіктерін артуына және Түркия университеттерінің немесе Азия-Тынық мұхиты аймағының қарқынды дамып келе жатқан елдерінің жаңа ойыншыларының әсеріне байланысты ТМД елдерінен келетін талапкерлердің ағынының төмендеуін сезінуі мүмкін деп алаңдаушылық білдіруде. Мысалы, Әзербайжан мен Түрікменстан жастары Түркия университеттерін таңдайды, тіпті Қазақстанның өзінде – білім алу мигранттарының негізгі жеткізушілерінің бірі, «Болашақ» бағдарламасының ізденушілері үшін ұсынылатын жетекші жоғары оқу орындарының тізіміндегі 170 жоғары оқу орнының тек 15-і ғана Ресей университеті.

Қазіргі уақытта Ресей Федерациясының саяси басшылығы шетелдік студенттердің ағынын ұлғайту үшін өте өршіл мақсаттар қойып отыр: олардың саны үш есе артуы керек, егер ғылым және жоғары білім министрлігінің мәліметтері бойынша 2019 жылы Ресей Федерациясының резидент еместерінің күндізгі бөлімінде оқитындар саны 272 мың студент болса, 2025 жылға қарай бұл көрсеткішті 710 мың адамға жеткізу жоспарлануда. Болжанатын экономикалық әсер шетелдік студенттердің оқу ақысының есебінен қаржы көлемінің ұлғаюында болады – 2025 жылға қарай 70 млрд-тан 373 млрд рубльге дейін өсуі күтілуде (РФ БҒМ сайты).

Қазіргі Ресейдегі демографиялық жағдай білім беру миграциясының жандандыру факторы ретінде

Ресей Федерациясының білімінің экспорттық әлеуетін арттыру жөніндегі мемлекеттік саясаты демографиялық саланы дамытудағы басымдықтармен байланысты. Қазіргі ресейлік демографтар мен сарапшылар демографиялық параметрлердің дамуындағы теріс тенденциялар нәтижесінде пайда болған «демографиялық шұңқыр» туралы дабыл қағуда (халықтың табиғи өсуінің төмендеуі, халықтың азаюы, ұлттың «қартаюы» және т.б.) (Ивлиев, Черемисина, 2014:48-53).

Қазіргі Ресейдің демографиялық дамуындағы теріс тенденциялар мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық салаларына, ең

алдымен адам капиталын қалыптастыруға жауап беретін білім беру жүйесіне – еңбекке қабілетті, жоғары білімді азаматтар қауымдастығына әсер етеді. Ресей үкіметінің әлеуметтік-экономикалық болжамында 2024 жылға дейін халықтың табиғи азаюын шетелдіктер есебінен толығымен деп белгіленген. Әрине, мемлекет тұрақты дамуы үшін сапалы адами капитал қажет. Адами капиталдың мұндай сапасын Ресейдің саяси басшылығы, біріншіден, отандастардан көреді; екіншіден, жоғары білікті мамандар деп біледі.

Ресейлік зерттеушілер келтірген демографиялық мәліметтер орта мектеп түлектерінің – болашақ талапкерлердің күрт төмендегенін көрсетеді. Бұл білім беру қызметтері нарығындағы ұсыныстар әлеуетті тұтынушылар санынан асып кететін парадоксалды жағдайға әкелуі мүмкін, әсіресе бұл аймақтық университеттерге қатысты. Ресей Федерациясындағы қазіргі жағдай 724 университет (оның ішінде 229 мемлекеттік және 495 муниципалды) бар, олардағы студенттер саны – 4068327 (РФ БҒМ сайты).

Ресей Федерациясындағы демографиялық жағдайды жақсарту қажеттілігін ескере, ұлттық мүдделерді сақтай отырып, білім беру көші-қонын кеңейтуді реттейтін жаңа нормативтік-құқықтық актілерді енгізуді қамтитын бірқатар шаралар қабылданды. «Ресейдің 2025 жылға дейінгі демографиялық саясаты тұжырымдамасында» негізгі міндеттердің бірі: «мигранттарды демографиялық және әлеуметтік-экономикалық даму қажеттіліктеріне сәйкес, олардың әлеуметтік бейімделуі мен интеграциясының қажеттілігін ескере отырып тарту» (Тұжырымдама, 2016). Сондай-ақ, тұжырымдаманың басты мақсаты «демографиялық шұңқырдан» шығу шаралары ретінде «шетелде тұратын отандастардың Ресей Федерациясына тұрақты тұруға ерікті түрде қоныс аударуына жәрдемдесу, сондай-ақ эмигранттардың Ресей Федерациясына оралуын ынталандыру» көзделеді; білікті шетелдік мамандарды, оның ішінде ресейлік жоғары оқу орындарының түлектерін Ресей Федерациясына тұрақты тұруға тарту, оқуды аяқтағаннан кейін Ресей азаматтығын алуда ықтимал артықшылықтар бере отырып, Ресей Федерациясында оқу және тағылымдамадан өту үшін шет мемлекеттерден (ең алдымен ТМД қатысушы мемлекеттерден, Латвия Республикасынан, Литва Республикасынан және Эстония Республикасынан) жастарды тарту; Ресей Федерациясының көші-қон заңнамасын

жетілдіру; халықтың кетуінен орын алатын және ұлттық мүдделер үшін басым болып табылатын аумақтардың көші-қон тартымдылығын арттыру үшін әлеуметтік-экономикалық шараларды әзірлеу, иммигранттарды жаңа жағдайларға бейімдеу және оларды Ресей қоғамына біріктіру үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған федералды және аймақтық бағдарламаларды әзірлеу және енгізу. Орыстардың мәдениеті, діні, салт-дәстүрлері мен өмір салты; этникалық-конфессиялық қақтығыстардың алдын алу үшін иммигранттардың Ресей қоғамына интеграциялануына және жергілікті тұрғындар мен басқа елдерден келген иммигранттар арасындағы қарым-қатынаста төзімділікті дамытуға жағдай жасау табылады (Тұжырымдама, 2016).

Тағы бір ресми құжат «Ресей Федерациясының 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік көші-қон саясатының тұжырымдамасы». Ол құжатта «бөлінген квоталар шегінде Ресейдің білім беру ұйымдарына түсу үшін дарынды шетелдік жастарды іріктеу тетіктерін жетілдіру» қажеттілігі көрсетілген (Тұжырымдама, 2019). Тұжырымдамаға «білім беру көші-қоны» ұғымы нақты бағыттардың бірі ретінде енгізілді және оны іске асырудың негізгі іс-шаралары көрсетілді.

Сондай-ақ, демографиялық жағдайды жақсарту мәселелерін шешуге «Ресей Федерациясынан тыс жерде тұратын отандастардың Ресей Федерациясына ерікті түрде қоныс аударуына жәрдемдесу жөніндегі мемлекеттік бағдарлама» да бағытталған (<https://xn--blaew.xn--plai/folder/8365390>).

Соңғы онжылдықта көші-қон процестерін реттейтін заңнамаға бірқатар маңызды өзгерістер енгізілді, олар Ресей Федерациясында шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарды оқыту жағдайларын жақсартуға бағытталған, сонымен қатар шетелдік студенттердің оқу кезеңінде еңбек қызметін жүзеге асыру және кеңейту мүмкіндігін көздейтін бірқатар заңдар қабылданды. Ресей Федерациясының Президенті Ресей Федерациясының аумағындағы кәсіби білім беру мекемелері мен университеттерінде күндізгі бөлімде оқитын шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды жұмысқа орналастыру тетігін жеңілдететін жаңа заңға қол қойды. Жаңа заңға сәйкес, Ресейде оқитын шетелдіктер арнайы патентсіз немесе рұқсатсыз оқытуды жұмыспен біріктіре алады. Себебі, осы заңнамалық акт қабылданғанға дейін шетелдік студенттер жұмысқа рұқсатсыз және патентсіз

тек өз ЖОО-да немесе олармен үлестес шаруашылық субъектілерінде еңбек ете алатын еді. Енді, Ресейде қосымша рұқсат құжаттарыңыз (жұмысқа рұқсат / жұмысқа патент) барлық шетелдік азаматтар, оның ішінде күндізгі оқу бөлімінің студенттері, орта арнайы білім беру ұйымдары мен университеттерінде оқитындар, оқудан қолы босағандар жұмыс істей алады.

Осылайша, Ресейдегі білім беру көші-қонының жандануына әсер ететін негізгі факторлардың бірі Ресей Федерациясындағы демографиялық жағдай болып табылатындықтан, осы саладағы мәселелерді мемлекеттік деңгейде шешу үшін білім беру мигранттарын олардың Ресей азаматтығын алу мүмкіндігімен біріктіру мақсатында мүмкін деген барлық шаралар қабылданауда.

Шетелдік студенттерді тартудағы Ресей Федерациясы мемлекеттік саясатының негізгі бағыттары

Ресей жоғары оқу орындарында шетелдік студенттердің оқуы 1996 жылы КСРО ыдырағаннан кейін, оның ішінде федералды бюджет есебінен қайта жанданды, жыл сайын 15000 студент білім грантына үміткер (Чинаева, 2017:64).

Көптеген дамыған Еуропа елдерінің университеттері шетелдік студенттерге мемлекет тарапынан қаржылық қолдауды стипендия түрінде ұсынады, бұл тәжірибе Ресейде де қолданылады. Әділдігін айтсақ, сараптамалық бағалауларға сәйкес, тегін оқуға құқық алатындардың үлес салмағы аз және шетелдік студенттер жалпы санының 4-5% құрайды (Глухов, 2018: 142). Осыған байланысты Ресей Федерациясының ғылым және жоғары білім министрлігі дарынды студенттерді тегін оқытуды қаржыландыруды ұлғайту туралы мәселе көтеруде.

Ресми құжаттардың талдауы көрсеткендей, шетелдік студенттердің контингентін көбейту мәселесіне мұқият назар аудару 2000 жылдан басталады. Мәселен, Ресей президенті В.В. Путин 2006 жылдың маусымында өткен Ресей ректорлар кеңесінің VIII съезінде сөйлеген сөзінде Ресей университеттерінің қызметін жандандыру және отандық жоғары мектептерді шетелде танымал ету арқылы «білім беру қызметтерін экспорттау» бағытын дамыту қажеттілігін баса атап өтті (Косевич, 2016).

Ресей білім беру қызметін халықаралық білім беру нарығында жетілдіру жөніндегі іс-шараларды жоспарлау және іске асыру үрдісін

реттейтін негізгі құжаттардың бірі ғылым және жоғары білім министрлігі әзірлеген 2011-2020 жылдарға арналған «Ресей Федерациясының білім беру қызметтерін экспорттау тұжырымдамасы» болып табылады. «Тұжырымдамада ...» ресейлік білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігіне көптеген елдер үшін экономиканың тиімді саласы, саясаттың маңызды бағыты және әлеуметтік, мәдени дамудың көрсеткіші болып табылатын білім беру қызметтерін экспорттаудың тиімді стратегиясын іске асыру негізінде қол жеткізуге болады, бұл ресейлік білім деңгейі мен сапасын интернационализация жағдайында арттыруды қамтамасыз етеді» (Тұжырымдама, 2011).

Стратегиялық сипаттағы бұл ресми құжатта инфрақұрылымды дамыту, қауіпсіздікті қамтамасыз ету және шетелдік студенттерге медициналық қызмет көрсету қажеттілігі туралы ережелер бар. Шетелдік білім алушылар контингентін кеңейтудегі проблемаларды шешудің маңызды шарты негізгі акторларға – жоғары оқу орындарына мемлекет тарапынан нормативтік-құқықтық регламенттеу және қаржылық қолдау болып табылады.

2014 жылы Сыртқы істер министрі «Ресейдің білімін шетелдегі Ресей Ынтымақтастық (Россотрудничество) өкілдіктерінің негізінде жылжыту тұжырымдамасын» бекітті. Бұл құжат ресейлік білімнің таралуына қатысты жағдайға талдау жасайды және студенттерді Ресейлік оқу орындарына тартудың тетіктері мен құралдарын іске қосады. Бұл үрдісті реттеуші «Россотрудниченствоның» шетелдегі бөлімшелері. Олардың мақсаттары шетелде орыс білімі мен орыс тілінің позициясын ілгерілету мен нығайтуға бағытталған мемлекеттік, федералдық бағдарламалар мен жобаларды әзірлеу және іске асыру. Жыл сайын Россотрудничество ресейлік білім беруді экспорттауға, халықаралық ғылыми ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдесуге, шетелдік азаматтарды Ресейде оқуға тартуға, сондай-ақ ресейлік (кеңестік) университеттердің түлектерімен өзара әрекеттесуге бағытталған бірқатар жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асырады» (Россотрудничество сайты).

2013 жылы Россотрудничество ресейлік жоғары оқу орындарының консорциумымен бірлесіп ресейлік техникалық университеттерде оқу үшін ұлттық мектептердің түлектері үшін шет елдерде олимпиадалар өткізу жобасын іске қосты. «Ресейде оқу уақыты» деп аталатын олимпиадалардың негізгі идеясы – федералды бюджет есебінен Ресейге оқуға басқа

мемлекеттерден, әсіресе ТМД елдерінен талантты жастарды тарту және іріктеу тетігін құру болып табылады. Оның ішінде инженерлік-техникалық білім алғысы келетін талапкерлерге, пәндік олимпиадалардың жеңімпаздары мен жүлдегерлеріне ерекше назары аударылады. Өткізілген олимпиадалар, бір жағынан, талантты жастарды іріктеудің, бәсекелестік ортаны ынталандырудың тиімді тетігі болса, екінші жағынан, бұл ресейлік білім беру жүйесінің оң имиджін қалыптастырады. Ал осы олимпиадалар арқылы Ресей жоғары оқу орындарына тартылған дарынды болашағы бар жастар – өз елдері үшін орыны толмас интеллектуалдық жоғалтулар болу мүмкіндігі бар.

Ресми органдардың, сарапшылар қоғамдастығының жоғары оқу орындары қызметін мониторингілеу, талдау және нормативтік-құқықтық құжаттарды жетілдіру бағытындағы көп жылғы жұмыс 2017 жылы «Ресей білім беру жүйесінің экспорттық әлеуетін дамыту» сияқты басым жобаның басталуына себеп болды. Оның негізгі мақсаты «халықаралық білім беру нарығында ресейлік білімнің тартымдылығын арттыру арқылы Ресей Федерациясының шикізаттық емес экспортының үлесін арттыру» болып табылады (Жобаның паспорты, 2017). Премьер-министр болған кезде Дмитрий Медведев Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Стратегиялық даму және басым жобалар жөніндегі кеңес президиумының отырысында: «Білім экспорты – бұл университеттер үшін ақша табу мүмкіндігі ғана емес, ең алдымен бұл тұлғааралық қарым-қатынастың, мәдени байланыстарды кеңейтудің, ұлттық экономикаға ондағы ең талантты адамдарды тартудың ең күшті факторларының бірі» (Медведев, 2017).

Бұл жоба сегіз жылға арналған. Оның мақсатты индикаторлары – ресейлік университеттердегі шетелдік студенттердің санын үш есе көбейту және ресейлік білім экспортынан түсетін қаржылық түсімдердің көлемін бес есе арттыру.

Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Ресей халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет Академиясының Ресей білім беру ұйымдарының халықаралық қызметтерінің қызметкерлерін даярлау және біліктілігін арттыру бойынша құзыреттілік Орталығын құру – жобаны іске асыру тетіктерінің бірі болып табылады. Бұл орталықтың негізгі жұмыстарының қатарына ғылыми-аналитикалық, ақпараттық және ұйымдастырушылық-техникалық қолдау,

Ресей білімін экспорттау және интернационализациялау саласындағы маркетингтік және әлеуметтік зерттеулер жатады.

Бүкіл жобаны жылжыту мен насихаттаудағы ең маңызды құрал – ресейлік білім беру жүйесінде бірыңғай интернет навигатор құру (<https://studyinrussia.ru/en/>). Шетелдік өкілдіктерде іс-шаралар өткізу және ресейлік және шетелдік медиада жарнама жүргізу арқылы Ресейдің жоғары білім беру жүйесін шетелде сапа белгісін көрсету.

Жоғарыда аталған мемлекеттік шаралардан басқа, стратегиялық федералды бағдарламалар мен бастамалар, мемлекеттік деңгейдегі нақты шаралар туралы шешімдер қабылданады. Атап айтқанда Ресей Федерациясынан тыс жерлерде тұратын азаматтар үшін Ресейдің жоғары оқу орындарына түсу рәсімдерінің қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталады. Ресей Федерациясы Президентінің 2013 жылғы Федералды жиналыстағы Жолдауын жүзеге асыру жөніндегі тапсырмаларының тізіміне сәйкес Ресей Федерациясының Үкіметіне ресейлік ұйымдарда емтихан өткізу пункттерін құруды қамтамасыз ету тапсырылды. 2014 жылдан бастап Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Армения, Қазақстан және Түркіменстанда Ресей Федерациясының елшіліктері жанындағы мектептерде, Қорғаныс министрлігі мен Шекара қызметінің орыс мектептерінде, сондай-ақ Байқоңырдағы орыс мектептерінде емтихан алу мүмкіндігі пайда болды.

Ресей Федерациясында білім беру қызметтерінің экспортын кеңейту стратегиясын іске асырудағы практикалық қадамдардан басқа, ғылыми-аналитикалық қолдау (мониторинг, әлеуметтік сауалнамалар, қолданбалы зерттеулер) бойынша айтарлықтай жұмыстар жүргізілуде. Ресей Федерациясының ғылым және жоғары білім министрлігінің қолдауымен жүргізілген барлық зерттеулердің нәтижелері «Білім беру экспорты» ұлттық жобасының, «Білім беру» федералды жобасын жүзеге асыруда, атап айтқанда мақсатқа жету үшін – ресейдің жоғары білім беру ұйымдарындағы шетелдік студенттер санын екі, тіпті үш есе көбейту кезінде ескеріледі. Зерттеу нәтижелері негізінде ресейлік университеттерге шетелдік студенттерді тарту бойынша анықтамалық материалдар мен нұсқаулықтар дайындалды (Вашурина және басқалар, 2016).

Білім беру қызметтерінің экспортын дамыту стратегиясын практикалық іске асырудың негізгі

функциясы, әрине, Ресей Федерациясының университеттеріне жүктеледі, олар шетелдік студенттерді тарту процесінде халықаралық академияларда, халықаралық рейтингтерде беделін арттыру, сонымен қатар, ең бастысы, шетелдік азаматтарды оқытудан қосымша қаржыландыру алу мақсаттарын қояды.

Белгілі себептермен, елдің орталық университеттері әрдайым өз аймақтарынан кетіп, оларда оқуды армандайтын ресейлік үміткерлер үшін де, шетелдік студенттер үшін де тартымды болып қала береді. Алыс және жақын шетел студенттерінің сегментін ұлғайту курсы сәтті жүзеге асыратын аймақтық жоғары оқу орындарының мысалдары Томск және Новосибирск университеттері болып табылады, онда қазақстандық жастардың көп бөлігі оқиды.

Қорытынды

Осылайша, Ресейдің жаһандану және гуманитарлық саланың интернационализациясы, атап айтқанда білім беру жағдайында білім беру қызметтерінің сегментін кеңейту саясаты үш негізгі детерминантқа байланысты:

1. Ресейдің геосаяси мүдделері, әсіресе санкциялық режим жағдайында, көрші мемлекеттерге, әсіресе ТМД елдеріне әсерін ұстап тұру үшін «жұмсақ күш» тетіктерін іске асыру;

2. Экономикалық орындылығы: Ресей экономикасын экспорттық-шикізаттық бағыттан инновациялық әлеуметтік бағдарға қайта бағыттау;

3. Демографиялық жағдайды жақсарту қажеттілігі: Ресей азаматтарының мәртебесін беру перспективасымен білім беру мигранттарының Ресей халқының демографиялық құрылымына ену.

Осы сәттердің барлығы білім беру қызметтерінің экспортын кеңейту саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру тетіктерін қалыптастыру кезінде ескеріледі. Бұл Нормативтік-құқықтық базаны (көші-кон және еңбек заңнамасы) жетілдіру арқылы іске асырылады); білім беру бағдарламаларын әртараптандыру, отандастардың қоныс аударуына жәрдемдесу, одан әрі жұмысқа орналасу мүмкіндігі бар ең талантты жастарды іріктеуге көшу, федералды бюджеттен бөлінетін гранттар мен стипендиялар түрінде қаржылық қолдау, шетелдік студенттер үшін қолайлы әлеуметтік орта мен инфрақұрылым құру және т. б.

Білім және ғылым халықаралық аренада көшбасшы елдердің геосаяси және гумани-

тарлық ықпал үшін күрестегі «жұмсақ күш» стратегиясының басым құралдары болып табылады. Ресей Федерациясы өзінің дамуының қазіргі кезеңінде, басқа әлемдік державалар сияқты, білім беруді интернационалдандыру және білім беру қызметтерін экспорттау арқылы мемлекеттің оң имиджін қалыптастыруға бар күшін салуда. Алайда, бұл процестің екінші жағы «мидың кетуі» («brain drain»), басқа елдерден Ресейге талантты жастардың келуі. Өкінішке орай, Қазақстан да ерекшелік емес, статистикаға сәйкес Ресейдің жоғары оқу орындарында қазіргі

уақытта 74 мыңға жуық қазақстандық студент білім алуда (РФ-дағы ҚР елшілігінің сайты). Жоғарыда талданған бірқатар факторларға байланысты Ресей Федерациясының білім беру қызметтерінің экспортын кеңейту стратегиясы Қазақстаннан өтелмейтін білім беру көші-қонын тудыруы мүмкін. Осыған байланысты білім беру көші-қонының теріс салдарын – зияткерлік капиталдың кетуін азайту үшін Ресей университеттерін бітіргеннен кейін қазақстандық жастардың оралуын ынталандыратын кешенді мемлекеттік саясат жүргізу қажет.

Әдебиеттер

Государственная программа по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом. https://xn-b1aew.xn-p1ai/mvd/structure1/Glavnie_upravlenija/guvvm/compatriots/information-pack

Глухов А.П. (2018) Образовательный экспорт в системе высшего образования. Кейс томских вузов // Вестник ТГПУ. – №7 (196). – С. 142–148.

Золочаевская Е.Ю., Скидан А.В., Мельниченко А.М. (2019) Особенности привлечения иностранных студентов в российские вузы: региональный аспект. Государственное и муниципальное управление // Ученые записки. – №1. – С. 117–33.

Ивлиев М.И., Черемисина Н.В. (2014) Демографическая ситуация в современной России // Социально-экономические явления и процессы. – Т.9. – №8. – С. 48–53.

Информация по вузам. Посольство Республики Казахстан в Российской Федерации – URL: <https://www.kazembassy.ru/rus/studenty/vuzy/> (дата обращения 26.09.2020)

Концепция внешней политики РФ (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.). https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/2542248

Концепция демографической политики. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_71673/

Концепция миграционной политики. <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-gosudarstvennoi-migratsionnoi-politiki-rossiiskoi-federatsii-na>

Концепция развития экспорта образовательных услуг РФ на период с 2011 по 2020 г.г. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-eksporta-obrazovatelnyh-uslug-rossiyskoy-federatsii-na-period-2011-2020>

Концепция продвижения российского образования на базе представительств Россотрудничества за рубежом. <https://tur.rs.gov.ru/uploads/document/file/pdf>

Косевич А. (2006) Экспорт образовательных услуг сферы высшего образования: мировой опыт и российская практика: Автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14. – М.

Краснова Г.А., Гриншкун В.В. (2017) Особенности и преимущества онлайн-рекрутинга иностранных студентов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Информатизация образования. – Т. 14. – № 4. – С. 391–398.

Масич В.А. (2015) Наука и образование как инструменты «мягкой силы» // Вестник РГГУ. Серия Политология. История. Международные отношения. – (1). – С. 117–125.

Медведев Д. Заседание президиума Совета при Президенте Российской Федерации по стратегическому развитию и приоритетным проектам 30 мая 2017 года./URL: <http://government.ru/news/27862/>

Насимова Г.О., Жансугурова Ж.А., Халикова Ш.Б. (2020) Возвратно-миграционные намерения казахстанских студентов, обучающихся в зарубежных вузах // Вестник КазНУ. Серия Философия, культурология, политология. – (2) 72. – С. 99–108.

Нефедова А. И. (2017) Масштабы, структура и цели экспорта российского высшего образования. // Мир России. – Т. 26 (2). – С. 154–174.

Паспорт приоритетного проекта «Развитие экспортного потенциала российской системы образования» в редакции протокола от 30 мая 2017 года №6. <http://government.ru/projects/selection/653/28013/>

Привлечение иностранных студентов в российские университеты. Практическое руководство: (2016) [монография] / Е. В. Васьурин, О. А. Вершинина, др. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. – 234 с.

Путин В.В. (2012) Россия и меняющийся мир // Российская газета. 27 февраля. <https://rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>

Рогова Т.М. (2013) Экспорт образовательных услуг российских вузов: барьеры и перспективы: Автореферат дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.14. – Ростов-на-Дону. – 31 с.

Сайт Министерство науки и высшего образования <https://www.minobrnauki.gov.ru/rus>

Сайт Посольства РК в РФ. <https://www.kazembassy.ru/>

- Сайт Россотрудничества. <https://rs.gov.ru/ru>
- Торкунов А. (2012) Образование как инструмент «мягкой силы» во внешней политике России. // Российское государство и международные отношения. – С. 85-92.
- Чинаева Т.И. (2017) Основные тенденции развития международного рынка образовательных услуг // Статистика и Экономика. – (1). – С. 60-68.
- Экспорт российских образовательных услуг: Статистический сборник. Выпуск 8. Министерство науки и высшего образования Российской Федерации. – М.: ЦСПиМ, 2018. – 536 с.
- Nye J.S. (1991) *Bound to Lead: the Changing Nature of American Power*. N.Y.: Basic Books: pp.198–201.
- J. Knight. (2014) *The Diplomacy of Knowledge and Our Common Future*. – Boston: Sense Publishers: pp. 1–20.
- The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power. <https://softpower30.com/wp-content/uploads/2019/10/The-Soft-Power-30-Report-2019-1.pdf>

References

- Gosudarstvennaya programma po okazaniu sodeistviya dobrovolnomu pereseleniu v Rossiiskuu Federatsiu sootchestvennikov, prozhivaushikh za rubezhom [State Program of support to voluntary resettlement of compatriots living abroad] https://xn--b1aew.xn--p1ai/mvd/structure1/Glavnie_upravlenija/guvm/compatriots/information-pack
- Glukhov A.P. (2018) Obrazovatelnyi eksport v sisteme vyshego obrazovaniya, keis tomskikh vuzov. [Export of education in Higher Education system. Case of Tomsk's higher education institutions]. Bulletin of TSU. – №7 (196). – Pp.142–148.
- Zolochaevskaya E.U., Skidan A.V., Melnitchenko A.M. (2019) Osobennosti privlecheniya inostrannykh studentov v rossisskie vuzy: regionalnyi aspekt. [Peculiarities of attraction the foreign students to Russian higher education institutions: regional aspect] State and local government. Scholarly Notes. (1). – Pp.17–33.
- Ivliev M.I., Cheremissina N.V. (2014) Demographicheskaya situatsiya v sovremennoi Rossii. [Demographic situation of modern Russia]. Societal and economical phenomena and process. – T.9. – №8. – Pp. 48–53
- Kontseptsia vneshney politiki RF (utverzhdena Prezidentom Rossiyskoi federatsii V.V.Putiny 30 noyabrya 2016). [Concept of Russian Federation Foreign policy (approved by RF President V.V.Putin)] https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/asset_publisher/CptICk6B6BZ29/content/id/2542248
- Kontseptsia razvitiya eksporta obrazovatelnykh uslug RF na period s 2011 po 2020. [Concept of educational services export development for the period 2011 till 2020]
- Kontseptsia demographicheskoi politiki. [Concept of demographic policy] http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_71673/
- Kontseptsia migratsionnoi politiki. [Concept of migration policy] <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-gosudarstvennoi-migratsionnoi-politiki-rossiiskoi-federatsii-na/>
- Kosevich A. (2006) Export obrazovatelnykh uslug v sphere vyshego obrazovaniya: mirovoi opyt i rossiiskaya praktika/ [Export of educational services in Higher Education: world experience and Russian practice] – Avtoreferat dissertatsii kand. ekonom. nauk: 08.00.14. – M.
- Kontseptsia prodvizheniya rossiiskogo obrazovaniya na baze predstavitelstv Rossotrudnichestva za rubezhom. [Concept of Russian Education promotion via Russian cooperation councils] <https://tur.rs.gov.ru/uploads/document/file/pdf>
- Krasnova G.A., Grishkun V.V. (2017) Osobennosti i preimushchestva online rekrutirovaniya inostrannykh studentov. [Peculiarities and advantages of foreign students online recruiting]. Bulletin RUPP. Seria Informatization of Education. – T. 14. – № 4. – Pp.391–398.
- Masich V.A. (2015) Nauka i obrazovanie kak instrumenty “myagkoi sily”. [Science and Education as a tool of soft power]. Bulletin of RUPP. Seria Political Science. History. International Relations. – №1. – Pp. 117–125.
- Medvedev D. Zasedanie prezidiuma Soveta pri Prezidente Rossiiskoi federatsii po strategicheskemu razvitiu i prioritnym proektam 30 Maya 2017. [Plenary Session of Russian Federation Presidential Council for strategic development of priority project]. URL: <http://government.ru/news/27862/>
- Hassimova G.O., Zhansugurova Zh., Khalikova B. (2020) Vozvratno-migratsionnye namereniya kazakhstanskikh studentov obuchayushiesya za rubezhnykh vuzakh. [Return-migration intentions of Kazakhstani students studying at foreign Higher education institutions]. Bulletin of KazNU. Philosophy. Cultural Studies. Political Science. – №2 (72). – Pp.99–108
- Nefedova A.I. (2017) Mashtaby, struktura i tseli eksporta rossiiskogo vyshego obrazovaniya. [Scales, structure and purposes of export Higher education]. Russian World. – T. 26. – № 2. Pp.154–174.
- Passport prioritnogo proekta Razvitiya eksportnogo potentsiala rossiiskoi sistemy obrazovaniya v redaktsii protokola ot 30 maya 2017 g. №6. [Passport of Development priority project of the export potential of Russian educational system]. <http://government.ru/projects/selection/653/28013/>
- Putin V.V. Rossia i menayushiyasya mir. 27 February 2012. [Russian and changing world]. <https://rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>
- Privlechenie inostrannykh studentov v rossiiskie vuzy. (2016) [Attraction of foreign students to Russian higher education institutions]. Prakticheskoe rukovodstvo: [monograph] / E.V. Vashurina, O.A. Vershinina I dr. – Ekaterinburg: Publish House of Ural University, – 234 p.
- Rogova T.M. (2013) Eksport obrazovatelnykh uslug rossiiskikh vuzov: bariery i perspektivy [Export of Russian higher education institutions educational services]. Avtoreferat dis.kandidata ekonomicheskikh nauk: 08.00.14. Rostov-na-Donu. – 31 s.

- Ofitsialnyi site Ministerstvo nauki i obrazovaniya. [Website of Ministry of Education and Science] <https://www.minobrnauki.gov.ru/ru>
- Site Posolstva RK v RF.[Website of Kazakhstani Embassy in RF]. <https://www.kazembassy.ru/>
- Site Rossotrudnichestva [Website of Russian Cooperation].<https://rs.gov.ru/ru>
- Torkunov A. (2012) Obrazovanie kak instrument “myagkoi sily” vo vneshney politike Rossii. [“Soft power” as a tool of Russian foreign policy]. Russian State and international relations. – Pp. 5-92.
- Chinaeva T.I. (2017) Osnovnye tendentsii razvitiya mezhdunarodnogo rynka obrazovatelnykh uslug. [Main tendencies of the development of international market of educational services]. Statistics and Economy. – № 1. – S.60-68.
- Eksport rossiskikh obrazovatelnykh uslug:statisticheskii sbornik.[Export of Russian educational services: statistics]. Issue 8. – Ministry of Science and higher education of Rf. – M.: Ts SPiM, 2018- 536 p.
- Nye J.S. (1991) Bound to Lead: the Changing Nature of American Power. N. Y.: Basic Books: pp.198–201.
- J. Knight. (2014) The Diplomacy of Knowledge and Our Common Future. – Boston : Sense Publishers: pp. 1–20.
- The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power. <https://softpower30.com/wp-content/uploads/2019/10/The-Soft-Power-30-Report-2019-1.pdf>

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Философия	Section 1 Philosophy	Раздел 1 Философия
<i>Zholomanova A.H., Karipbaev B.I.</i> Spiritual aspects of human self-identification in the context of the puranic vedic treatises		4
<i>Жақан М.Қ., Иманжүсіп Р.Н.</i> Ибн Сина фәлсафасындағы таным мәселесі		11
<i>Tuleubekov A.S., Meirbayev B.B., Doskozhanova A.B.</i> Immateriality of the First Being in the al-Farabi's Metaphysics		21
2-бөлім Мәдениеттану	Section 2 Cultural Studies	Раздел 2 Культурология
<i>Абдысагин Р.-Б. Т.</i> Новейшие композиторские техники и генеалогия современной музыки		34
<i>Grein M., Kapysheva G.K., Beissenova S.</i> Cultural and national similarities and differences of interlanguage equivalents		50
<i>Алимбай Н.</i> Традиционные казахские ковры и ковровые изделия: виды, композиция, семантика (на материалах Центрального Государственного музея Республики Казахстан		55
3-бөлім Саясаттану	Section 3 Political Science	Раздел 3 Политология
<i>Hoа Nguyen</i> An Internationalized Religion: Caodaism's Communication Strategies and Syncretic Practices		74
<i>Kozhamkulova Sh., Otis A., Elaine S. Povich</i> Symbolic Significance of Newspaper Titles: Analysis of Patterns in Print Newspaper Titles in the Digital Age		83
<i>Смагулов Н.А.</i> Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің XX ғасыр басындағы қазақтың саяси-әлеуметтік дамуына әсері		94
<i>Рахимбеков Б.К.</i> Ресей «Жұмсақ күшінің» білім беру саласындағы миграцияға ықпалы		107